

PROCJENA UTICAJA COVID-19 NA POSLOVNI SEKTOR I PERSPEKTIVE RASTA EKONOMIJE CRNE GORE

Pripremio UNDP uz doprinos UNESCO i UN Women

**PROCJENA UTICAJA COVID-19 NA POSLOVNI SEKTOR
I PERSPEKTIVE RASTA EKONOMIJE CRNE GORE**

Privremeni izvještaj

Pripremio UNDP, uz doprinos UNESCO i UN Women

jun 2020. godine

UNDP sklapa partnerstva s ljudima iz svih segmenata društva da pomogne u izgradnji država sposobnih da se nose s krizama, da podstiču i održavaju onu vrstu rasta kojom se poboljšava kvalitet života svih u društvu. Prisutni smo na terenu u 177 zemalja i teritorija, gdje nudimo globalnu perspektivu i lokalni uvid da bismo pomogli u osnaživanju života i izgradnji otpornih društava.

Kratki izvodi iz ove publikacije mogu se objavljivati u neizmijenjenom obliku i bez dopuštenja, pod uslovom da se naznači izvor.

Ovo je nezavisna publikacija čiju je izradu naručio UNDP. Stavovi izneseni u ovom radu su stavovi autora, te ne predstavljaju nužno stavove UNDP-a.

Copyright © 2020

Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Crnoj Gori

UN Eko zgrada, Stanka Dragojevića b. b., 81000 Podgorica, Crna Gora

Izveštaj je pripremljen uz podršku Privredne Komore Crne Gore, kroz tehnički doprinos istraživanju o uticaju Covid-19 na mikro, mala i srednja preduzeća i preduzetnike, kao i kroz doprinos finalizaciji izvještaja.

Posebnu zahvalnost izražavamo Danijeli Gašparikovoj, stalnoj predstavnici UNDP-a u Crnoj Gori, na podršci i smjernicama prilikom iniciranja i izrade izvještaja koji će poslužiti Vladi Crne Gore u procesu definisanja programa podrške za ekonomski oporavak i postavljanje srednjoročnih i dugoročnih pravaca razvoja.

Menadžer za izradu izvještaja: Tomica Paović, šef sektora za demokratsko upravljanje i ekonomiju i životnu sredinu u UNDP Crna Gora

Podrška, doprinos i koordinacija: Boris Rebić, koordinator projekta, UNDP Crna Gora

Autori:

dr Igor Lukšić, direktor PwC za javni sektor za Jugoistočnu Evropu i vanredni profesor na Univerzitetu Donja Gorica, vodeći autor

dr Marija Orlandić, Univerzitet Donja Gorica, koautorka

Tehnički prilozi agencija UN:

Siniša Šešum, šef kancelarije u Sarajevu, UNESCO Regionalna kancelarija za nauku i kulturu u Evropi, Venecija (Italija)

Alma Mrgan-Slipičević, specijalista za kulturni sektor, UNESCO Regionalna kancelarija za nauku i kulturu u Evropi, Venecija (Italija)

Ala Negruta, stručnjakinja za statistiku, UN Women Regionalna kancelarija za Evropu i Centralnu Aziju

Izrazi zahvalnosti:

Brojne institucije i pojedinci dali su konstruktivan doprinos prilikom izrade ovog izvještaja, a posebno se zahvaljujemo sljedećim osobama:

Vatroslav Belan, savjetnik potpredsjednika Vlade za ekonomsku politiku i finansijski sistem, Vlada Crne Gore

Pavle Radovanović, generalni sekretar Privredne komore Crne Gore

Nina Drakić, savjetnica predsjednika Privredne komore Crne Gore

Džordž Bouma, vođa tima, Klaster za održivi razvoj, Regionalni centar u Istanbulu

Vesna Džuteska-Biševa, stručnjakinja za zaposlenost i menadžerka projekta za promovisanje inkluzivnih tržišta rada, Regionalni centar u Istanbulu

Zahvalni smo na saradnji svim resornim ministarstvima i institucijama, a naročito Ministarstvu ekonomije, Poreskoj upravi i Investiciono-razvojnog fondu, kao i međunarodnim razvojnim partnerima u Crnoj Gori.

Posebnu zahvalnost dugujemo svim kolegama iz sistema Ujedinjenih nacija u Crnoj Gori koji su doprinijeli kvalitetu diskusije u procesu osmišljavanja i izrade ove publikacije.

Prevod: Tamara Jurlina

Lektura teksta na engleskom jeziku: Peter Stonelake

Lektura teksta na crnogorskom jeziku: Lida Vukmanović-Tabaš

Grafički dizajn, naslovna strana i prelom teksta: BAAS // Bošković and Associates d.o.o.

Prvo izdanje: 2020.

Sadržaj:

Izvršni rezime sa preporukama	7
I. Ciljevi procjene	31
II. Metodološki okvir	33
III. Uvod 35	
a) Epidemija COVID-19	36
b) Komparativni pregled i analiza kontracikličnih mjera primijenjenih u Crnoj Gori, zemljama u susjedstvu uključujući preporuke EU i međunarodnih finansijskih organizacija	37
i. Makroekonomske prilike u Crnoj Gori prije izbijanja COVID-19	38
ii. Reakcija zemalja na COVID-19	41
IV. Procjena uticaja i ključna zapažanja - Rezime i analiza podataka prikupljenih u istraživanju uticaja COVID-19 na mikro, mala i srednja preduzeća	49
V. Zelena tranzicija (dekarbonizacija) i digitalna transformacija kao osnov budućeg održivog ekonomskog rasta i razvoja	69
Pametna specijalizacija i digitalna transformacija	74
Industrijska politika	78
Energetska politika	80
Održiva poljoprivreda	81
Turizam	82
Strukturne reforme	84
Preduzetništvo	86
VI. Između Scile i Haribde (umjesto zaključka)	88
VII. Prilozi	90
VIII. Reference	99

IZVRŠNI REZIME S PREPORUKAMA

Zašto procjena uticaja?

Izveštaj analizira uticaj COVID-19 na mikro, mala i srednja preduzeća i preduzetnike (MMSPiP) u Crnoj Gori. Izveštaj nudi preporuke Vladi, privrednom sektoru i drugim relevantnim institucijama u Crnoj Gori za djelotvorno prevazilaženje negativnog uticaja COVID-19 na privredu.

Izveštaj ima tri cilja. Prvenstveno, mjeri negativne uticaje COVID-19 na MMSPiP da bi se olakšao dijalog o odgovarajućim mjerama ublažavanja šoka, čiji se obim i dubina tek postepeno otkrivaju i razumijevaju.

S druge strane, Izveštaj utvrđuje prepreke izazvane usljed COVID-19, zatim potrebe za ulaganjima u MMSP i nedostajuće elemente u kritičnim sektorima koji će doprinijeti otpornosti privrede i njenoj sposobnosti da se nosi s postojećom i eventualnim budućim krizama.

Kao treće, cilj izvještaja jeste prepoznati mogućnosti za ubrzanje strukturnih sistemskih reformi. U okviru ove analize naglašena su dva ključna mehanizma za ubrzanje i to zelena tranzicija (dekarbonizacija) i digitalna transformacija, kao fokus za podsticanje razvoja privrede nakon krize kako bi se gradila otpornost privrede na buduće šokove.

Kako smo to uradili?

Modifikovana metodologija za procjenu potreba nakon katastrofa (*Post-Disaster Needs Assessment - PDNA*) koja je korišćena u formulaciji Izveštaja uključuje sljedeće:

- **Pregled dokumentacije** uključuje kratak pregled strukture privrede, kao i neformalnu ekonomiju, mjere koje realizuju EU i zemlje u regionu, ali i Crna Gora, kao i pregled politika koje se odnose na podsticaje za zeleno poslovanje i ulogu digitalne transformacije u procesu oporavka. Izveštaj je potkrijepljen podacima koji su dobijeni od Poreske uprave Crne Gore i Investiciono-razvojnog fonda, Ministarstva ekonomije i iz raznih dokumenata koje su pripremile agencije UN, kao što su: istraživanje UNDP i UN Women o ekonomiji njege i staranja i osnaživanju žena; ILO „Covid-19 i svijet rada: Brza procjena uticaja na zaposlenost i odgovora na nivou javne politike“ u saradnji s Unijom poslodavaca Crne Gore; „Brza procjena socijalnog uticaja“ koju su uradile UN i „Procjena socio-ekonomskog uticaja Covid-19 na sektor kulture u Crnoj Gori“ koju je uradio UNESCO, što su sve dokumenta koja nude dodatne aspekte uticaja na privredu, socijalno staranje i pomoć, zapošljavanje, kulturne institucije, itd. Izveštaji koje su nedavno objavili MMF i Svjetska banka, kao i druge nezavisne analize su takođe uzeti u obzir.
- **Kvantitativni podaci: Analiza je potkrijepljena rezultatima primarnog prikupljanja podataka** zasnovanog na anketi MMSPiP, sprovedenoj na reprezentativnom uzorku od 300 preduzeća i unaprijeđenom uzorku od dodatnih 141 preduzeća. Unaprijeđeni uzorak je definisan uz podršku Privredne komore i uključuje preduzeća iz najranjivijih sektora: turizam i povezane djelatnosti (hoteli, restorani i kafe-barovi, agencije i turoperatori, itd.), prerađivačka industrija, sa posebnim fokusom na prehrambenoj industriji i maloprodaja.
- Reprezentativni uzorak je uključio preduzeća iz najznačajnijih sektora privrede kako bi se ocijenilo sljedeće:
  - uticaj krize na poslovanje privrednih subjekata
  - mjere koje preduzimaju privredni subjekti na suzbijanju krize
  - efektivnost trenutno dostupne ekonomske podrške, i
  - prilike za privredni rast i razvoj.

Namjera je da se sprovedu dvije MMSPiP ankete, jedna koja je već sprovedena u maju i naredna u drugom dijelu godine. Očekuje se da će ponovno sprovođenje iste MMSPiP ankete s fokusom na najranjivije privredne sektore, dati uvid u poslovanje MMSPiP, razmatrajući širi kontekst i okolnosti.

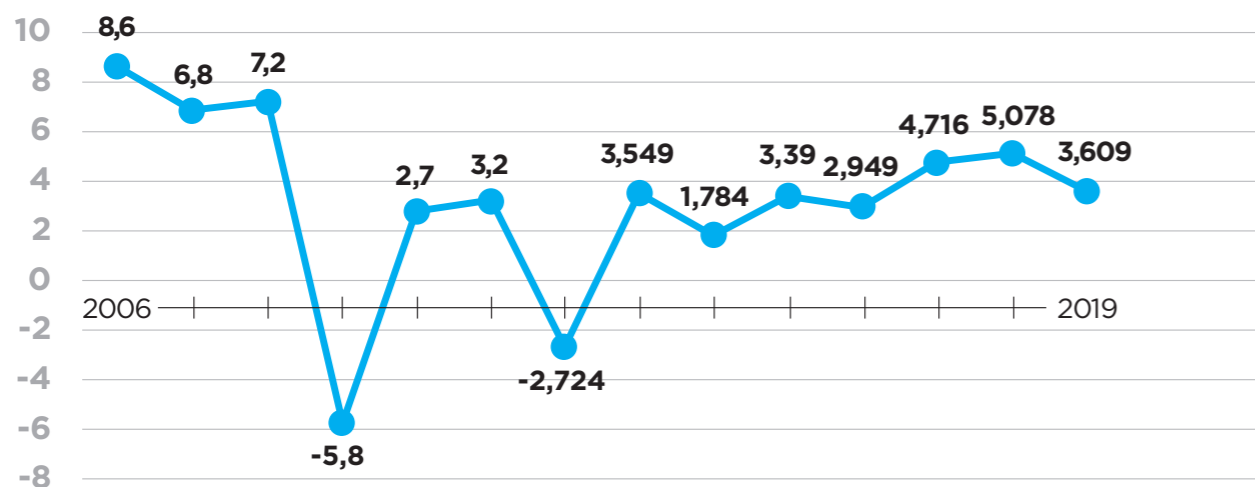
Prikupljanje kvalitativnih podataka putem 10 dubinskih intervjua za utvrđivanje potreba najranjivijih sektora privrede.

Na osnovu tih podataka razrađen je niz opštijih, kao i veoma konkretnih preporuka kako bi se pomoglo u ublažavanju uticaja COVID-19. Preporuke su organizovane u tri faze. Naime, faza 1 (do 6 mjeseci), faza 2 (6-18 mjeseci) i faza 3 (18 mjeseci - 4 godine).

Crna Gora prije krize izazvane usljed COVID-19...

Svjetska banka procijenila je rast BDP u Crnoj Gori 2019. godine na 3%, a zatim 2020. godine na 2,8%. Period prije krize karakterišu pozitivne stope rasta uz određene fluktuacije usljed osjetljivosti male tržišne ekonomije.

Grafik 1. Stope rasta BDP do pojave Covid-19

Izvor: Uprava za statistiku - Monstat www.monstat.org

Prije epidemije COVID-19, u Crna Gora se součila sa usporavanjem ekonomije 2019. godine usljed manje domaće tražnje. Trend rasta realnog BDP od 5,1% 2018. godine je nastavljen 2019. godine ali preliminarni podaci Uprave za statistiku Crne Gore (Monstat) pokazuju da je iznosio 3,6%. Nakon pada od 2,5% u 2018. godini, realne zarade su povećane za 0,5% u 2019. godini, dok je privatna potrošnja i dalje nastavila da bude okosnica rasta 2019. godine, uz dodavanje 2,6 procentnih poena (pp). Međutim, usporavanje investicija, dijelom usljed nedovoljnog izvršenja izdataka za autoput, smanjilo je rast za 0,5 pp.

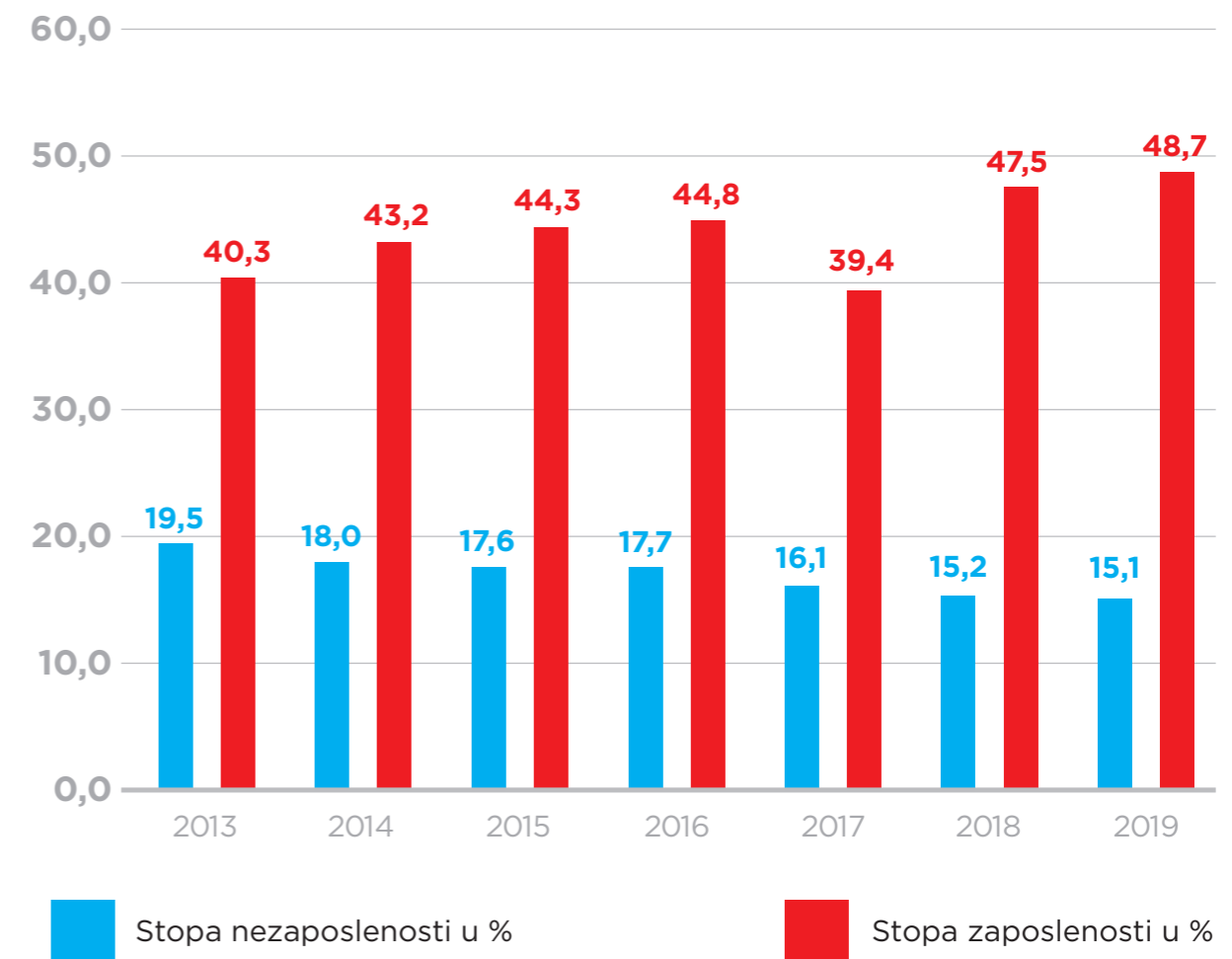
Crna Gora je ušla u COVID-19 krizu s nastavkom trenda broja nezaposlenih koji nadmašuje procenat of 15% (35.429 lica ili 15,34% na osnovu podataka Zavoda za zapošljavanje)¹.

Tokom 2019. godine, zaposlenost je povećana za 2,6%, uglavnom u sektorima građevinarstva, turizma i maloprodaje, a stope učešća i zaposlenosti dostigle su rekordne nivoe od 57,4%, odnosno 48,7%.

Pad stope nezaposlenosti obilježje je uspjeha Crne Gore još od 2013. godine.

¹ Podaci Zavoda za zapošljavanje, 13. mart 2020. godine

Grafik 2. Stopa zaposlenosti i nezaposlenosti (u%)

Prema Anketi radne snage iz 2019. godine, prosječna stopa nezaposlenosti dostigla je 15,1%, odnosno ukupno 37.176 nezaposlenih lica, što je neznatno niže u odnosu na podatke za prethodnu godinu

Izvor: Uprava za statistiku - Monstat (www.monstat.org)

Međutim, kada se ovaj pozitivan trend uporedi sa strukturom isplaćenih zarada u aprilu 2019. ili novembru 2019, nekoliko mjeseci prije krize, proizilaze dva upućujuća, iako ne konačna (usljed metodoloških problema) nalaza:

- 1) medijana zarade se nalazi ispod 400 € (60% zarada je do nivoa 400 €), što je značajno niže od prosječne zarade, kao i
- 2) prema analizi tima zaduženog za pripremu Izvještaja, broj isplaćenih zarada se kreće u rasponu od oko 160 do oko 170 hiljada, s tendencijom rasta u ljetnjim mjesecima (izvor: zaključak na osnovu podnesenih poreskih prijava, Poreska uprava).

Osim toga, prema mjesečnim izvještajima Monstata, ukoliko uporedimo broj zaposlenih u martu i aprilu 2019. godine s martom i aprilom 2020. Uočićemo značajan pad. Tako je pad u martu 2020. iznosio 5%, u odnosu na mart 2019, a u aprilu 2020. čak do skoro 8% u odnosu na april prošle godine. Shodno podacima Monstata i brojni drugi indikatori (industrijska proizvodnja, turistički dolasci, uvoz - izvoz) bilježe pogoršanja.

Tabela 1: Broj zaposlenih mart – april 2019–2020.

Period	Broj zaposlenih	Period	Broj zaposlenih	Promjena
Mart 2019	197.594	Mart 2020	187.251	5,23%
April 2019	200.595	April 2020	184.607	7,97%

Izvor: Uprava za statistiku – Monstat (www.monstat.org)

U isto vrijeme, podaci iz Ankete radne snage za 2019. godinu pokazuju da je tada bilo 243.800 zaposlenih. Poređenje Ankete radne snage, administrativnih izvora zaposlenosti i podnesenih poreskih prijava, između ostalog, ukazuje na visok nivo neformalnosti na tržištu rada. Kombinovani podaci nivoa medijane zarade i strukture zaposlenih iz ova dva izvora ukazuju na moguć snažan uticaj COVID-19 epidemije na tržište rada i ranjivost onih koji su zaposleni, uz moguć rast siromaštva kao direktne posljedice takvih dešavanja.

Usljed napora preduzetih tokom poslednjih godina na konsolidaciji, **fiskalna pozicija Crne Gore** prije krize izazvane COVID-19 bila je bolja nego dvije godine prije toga. Kontinuiranom fiskalnom konsolidacijom smanjen je fiskalni deficit sa 4,6% BDP 2018. godine na 3% 2019. godine. Međutim, sve veći javni dug (koji je krajem 2019. godine dostigao 77% BDP) nameće potrebu daljih usaglašavanja, što će kriza izazvana COVID-19 samo dodatno pojačati.

Što se tiče **bankarskog sektora u 2019. godini**, evidentiran je takođe nastavak pozitivnih trendova. Ukupni depoziti, koji su iznosili ukupno 3.452,4 miliona €, povećani su za 1,0% na godišnjoj osnovi, dok je kreditiranje povećano za 4,5% od kraja jedne do kraja druge godine, uglavnom u odnosu na domaćinstva. Kako su dvije banke otišle u stečaj početkom prošle godine, došlo je do oporavka depozita, sa povećanjem od 0,5% u 2019. godini. U decembru 2019. godine nivo nekvalitetnih kredita opao je na 5,1% ukupnih kredita, a njihov udio je ukupno opao za 1,2 pp na godišnjoj osnovi.

Eksterne neravnoteže su ublažene kako niži prihodi od turizma počinju da preokreću ovaj trend 2020. godine. Kako je smanjen trgovinski deficit, deficit tekućeg računa (CAD) je smanjen sa 17% BDP koliko je iznosio 2018. godine na 15,2% 2019. godine. Dobra turistička sezona je podstakla izvoz 2019. godine, ali je uvoz rastao daleko sporije. Primarni račun je smanjen dok se nivo doznaka održavao na nivou između 5% i 10% BDP, zavisno od metodologije kalkulacije. Neto strane direktne investicije pokrivale su gotovo polovinu CAD; ostatak je uglavnom finansiran spoljnim dugom. U decembru 2019. godine, strane rezerve su pokrivale 6,3 mjeseci esencijalnog uvoza.

Ipak, uprkos solidnim stopama rasta, treba konstatovati da **nivo BDP i dalje iznosi 47% prosječne kupovne moći u EU**, dok prema standardu stvarne potrošnje izražene u smislu kupovne moći iznosi 57% prosjeka u EU. To pokazuje da je proces dostizanja nivoa prihoda bio relativno spor. Čak i relativno mali rast prosječnog BDP u EU, ali koji kreće sa više polazne osnove, čini da je ovaj jaz još uvijek značajan.

Crna Gora tokom krize COVID-19...

Prvi slučaj COVID-19 u Crnoj Gori je zvanično potvrđen 17. marta 2020. godine. Pandemija je proglašena šest dana prije toga, a ekonomske posljedice ove zdravstveno-ekonomske krize tek su se mogle naslućivati. Većina zemalja je uvela mjere socijalnog distanciranja. Prekinute su brojne djelatnosti, a škole su zatvorene 16. marta. Na taj način, zdravstveni sistem nije suočen sa rizikom prenapregnuća, a sadašnje iskustvo je veoma korisno u smislu pripremljenosti za mogućnost tzv. drugog talasa na jesen.

Kao rezultat preventivnih mjera, mnogi poslodavci su se suočili sa teškoćama u održavanju poslovanja. Preduzeća se jasno suočavaju sa smanjenom produktivnošću usljed smanjene tražnje,

nedostatka finansijskih sredstava i nedostatka zaposlenih. Neki su bili prinuđeni da u potpunosti prekinu djelatnost, te da održavaju likvidnost koristeći rezerve. Očekivalo se da rast Crne Gore bude umjeren, ali su predviđanja da će ova kriza uvesti privredu u recesiju, prvenstveno usljed pada turističkog prometa, koji ima multiplikativno dejstvo na sve ostale sektore. **U novonastalim okolnostima, zavisno od efekata turističke sezone, Svjetska banka procjenjuje privredni pad 2020. godine u rasponu od -5,6% do -8,9%**, u najgorem slučaju - do 75% radnih mjesta pogođenih mjerama socijalnog distanciranja.

COVID-19 utiče na ekonomiju sa raznih aspekata, koji uključuju nedovoljnu iskorišćenost ljudskog i fizičkog kapitala, niže cijene roba, manje turista i prekide međunarodne trgovine, odlive kapitala sa tržišta koje je u nastajanju, racionisanje kredita i veća nesigurnost.

Crna Gora je posebno pogođena velikim padom u turizmu, koji je centralni pokretač rasta: prihodi od turizma čine više od 20% BDP. Takva ranjivost dodatno se pogoršava ostalim elementima, kao što su nemogućnost Crne Gore da emituje valutu, ograničene fiskalne zaštite i visok javni dug. Nivo javnog duga ograničava fiskalni prostor za odgovor na krizu, a uz visok deficit, zavisnost od spoljnog finansiranja postaje još značajnija.

COVID-19 kriza je nanovo pokazala da **očuvanje (srednjoročne) makroekonomske i finansijske stabilnosti predstavlja ključ za unapređenje otpornosti na ekonomske šokove, te da takva stabilnost predstavlja nužan uslov za održavanje visokih nivoa rasta na srednji rok.**

Tabela 2. Scenarija rasta BDP u Crnoj Gori prema predviđanjima različitih institucija

	PER 2020–2020,		MF	IMF 8. 4. 2020.	Svjetska Banka 29. 4. 2020. ²	Evropska Komisija 6. 5. 2020. ³	EBRD 12. 5. 2020. ⁴
	Prije-COVID-19 scenario						
	Osnovni	Niži rast	1. 5. 2020.				
2018.	5,1						
2019.	3,5*	3,1		3,6	3,6	3,6	3,1
2020.	3,4	1,4	n/a	-9,0	Pre-COVID-19 scenario 3,2 Osnovni -5,6 Niži rast -8,9	-5,9	-8,0
2021.	2,8	1,5		6,5	3,6	4,4	10

Ozbiljnost krize bila je vidljiva gotovo odmah. U periodu od izbijanja krize do 30. aprila, broj nezaposlenih povećan je sa 35.429 na 40.361, što daje sadašnju stopu nezaposlenosti od 17,4% na osnovu metodologije Zavoda za zapošljavanje, pri čemu je veći broj žena koji se prijavio za pomoć.

Osim toga, MONSTAT je registrovao gotovo 16.000 zaposlenih manje u aprilu 2020. godine u odnosu na april 2019. godine⁵. Taj trend je potvrdila anketa MMSPIp koja je pokazala smanjenje zaposlenosti za 2,5 pp u aprilu u odnosu na mart.

² World Bank, press release, 29 April 2020, <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2020/04/29/recession-looms-for-western-balkans-as-countries-respond-to-covid-19>

³ EC, Spring 2020 Economic Forecast: A deep and uneven recession, an uncertain recovery, 6 May 2020, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/ip125_en.pdf

⁴ Pad od 8% je uz pretpostavku da će polovina turističke sezone biti pod uticajem COVID-19 pandemije. (EBRD, Regional Economic Prospect Report, April 2020); <https://www.ebrd.com/cs/Satellite?c=Content&cid=1395290493496&d=&pagename=EBRD%2F-Content%2FDownloadDocument>

⁵ To je unekoliko drugačija metodologija u odnosu na Anketu radne snage, ali jasno ukazuje na moguće prekide.

Pogoršanje ekonomskih prilika ukazuje na rizik od povećanja siromaštva. Procjena je Svjetske banke da siromaštvo, zavisno od dužine trajanja krize, može porasti između 1,5 i tri procentna poena, čime bi se trend preokrenuo i vratili bi se na nivo siromaštva iz 2015. ili čak iz 2013. godine.

Mikro, mala i srednja preduzeća i preduzetnici u najvećem su riziku, budući da oni obično imaju najmanje likvidnosti i najmanje stope povraćaja, što nije slučaj samo sa Crnom Gorom, već i globalno. Usljed prekida rada tokom COVID-19 pandemije, oni su posebno ranjivi. Sve zemlje, uključujući i Crnu Goru, kontinuirano su preduzimale mjere da smanje uticaj trenutnih okolnosti po svoj privredni sistem, a mjera subvencionisanja zarada zaposlenih u preduzećima bila je jedna od najučestalijih mjera, kako na Zapadnom Balkanu, tako i u drugim evropskim zemljama.

Vlada reaguje...

Suočavajući se s ekonomskim posljedicama COVID-19 krize, Vlada je usvojila mjere za pomoć u ublažavanju ekonomskih i socijalnih uticaja. Te mjere slijedile su opšte preporuke međunarodnih finansijskih organizacija, kao što je MMF, koje su, nakon mjera za kontrolu epidemije, sadržavale preporuke za aktivnosti koje treba da preuzmu monetarne vlasti, vlade i regulatori finansijskog tržišta. Vlada je, kroz dva paketa pomoći, podržala privredu putem niza finansijskih, poreskih i drugih mjera.

Tabela 3. Politike i mjere donesene kao podrška preduzećima za nastavak proizvodnje usred izbijanja epidemije

Kategorija javne politike	Glavni sadržaj	Ključne tačke (mjere)
1. Finansijska podrška	Podstaci relevantne subjekte da nude preferencijalne kredite, odobravaju produženje roka otplate kredita i obezbijede niže kamatne stope na kredite za MMSP	<ul style="list-style-type: none"> Odložena otplata kredita pojedincima i preduzećima kod svih banaka, mikrokreditnih institucija i IRF za 90 dana, sve vrste kredita, uključujući i gotovinske (sa i bez obezbjeđenja) Stvaranje nove kreditne linije kod IRF za MMSP Subvencije (za zatvorena MMSP; za MMSP u sektoru turizma, čiji rad nije privremeno zatvoren, ali i imaju smanjen obim poslovanja zbog mjera koje je uvelo Nacionalno koordinaciono tijelo; za novo zapošljavanje)
2. Porezi	Odlaganje izmirenja poreskih obaveza	<ul style="list-style-type: none"> Odloženo plaćanje poreza i doprinosa na zarade za 90 dana Smanjenje roka za povraćaj PDV-a i produženje perioda ograničenja izloženosti carinskim garancijama za odloženo plaćanje carinskog duga
3. Preferencijalne politike socijalnog osiguranja kao podrška uspostavljanju rada i proizvodnje	Socijalne mjere	<ul style="list-style-type: none"> Subvencije za zarade zaposlenih na plaćenom odsustvu (dodatna subvencija za jednog roditelja djeteta mlađeg od 11 godina) Subvencije na zarade zaposlenih u karantinu ili samoizolaciji Odlaganje prinudne naplate, za društveno-ekonomske subjekte čija je djelatnost zabranjena Obezbjeđivanje jednokratne finansijske pomoći u iznosu od 50€ nezaposlenim licima na evidenciji ZZZ

4. Optimizacija usluga	Kao pomoć domaćim proizvođačima i posebnim sektorima	<ul style="list-style-type: none"> Specijalne mjere podrške poljoprivredi i ribarstvu Nova kreditna linija IRF za podršku poljoprivredi i ribarstvu kojom se subvencioniraju kamatna stopa za vrijeme trajanja „grejs“ perioda Odluka Skupštine Privredne komore o privremenom oslobađanju obaveze plaćanja članskog doprinosa kompanijama i preduzetnicima u periodu od 1. aprila do 30. juna 2020. godine za naredbom Ministarstva zdravlja, usljed epidemije bolesti COVID-19, zabranjeno obavljanje djelatnosti i poslovni subjekti čija je djelatnost usljed epidemije najviše ugrožena.
5. Smanjenje troškova	Smanjenje stopa za električnu energiju	<ul style="list-style-type: none"> Mjere EPCG za MMSP (izuzeće od fiksnog dijela računa za električnu energiju za mjesec april, maj i jun –koje se neće zaračunavati korisnicima u zatvorenim djelatnostima)

Prvi paket mjera pomoći privredi i građanima, čiju je vrijednost Vlada procijenila na 100 miliona € (uglavnom nova kreditna linija IRF), usvojen je sredinom marta, prvenstveno kao podrška likvidnosti. U okviru tog paketa, ugroženim preduzećima i preduzetnicima iz formalnog sektora poslovanja obezbijeđeno je tromjesečno odlaganje poreza na dohodak fizičkih lica i doprinosa za obavezno socijalno osiguranje. Obezbijeđena je i kreditna podrška preduzećima putem Investiciono-razvojnog fonda (IRF), te uveden tromjesečni moratorijum na otplatu kredita građana i privrede kod komercijalnih banaka. Prvi paket mjera uključivao je i dodatnu jednokratnu direktnu finansijsku podršku penzionerima s niskim primanjima i korisnicima materijalnog obezbjeđenja porodice vrijednu milion €. Preko 20.000 građana i njihovih porodica dobilo je ovu pomoć.

Ukupan fiskalni efekat mjera iz **drugog paketa** usvojenog 24. aprila procijenjen je na 75 miliona € bruto. Neto vrijednost je 46 miliona €⁶ za period od tri mjeseca. Jedna od ključnih mjera uključenih u ovaj paket jeste državna pomoć za zaposlene u zatvorenim sektorima (ugostiteljstvo, usluge, saobraćaj i turizam), kojima je predviđena isplata 100% bruto minimalne zarade. Za april i maj primiče zaradu od 222 €, a porezi i doprinosi biće im podmireni u punom iznosu, odnosno 143 € za minimalnu zaradu. Predložene mjere uključuju subvencije za ranjive poslovne kategorije (preduzetnike, mikro, mala i srednja preduzeća do 250 zaposlenih) za april i maj, u iznosu od 50% bruto iznosa minimalne zarade za svakog prijavljenog zaposlenog. Iznos ove subvencije je 111 € za neto zarade i 71,5 € za poreze i doprinose. Nezaposleni koji ne dobijaju naknadu od Zavoda za zapošljavanje niti su korisnici materijalnog obezbjeđenja porodice dobili su jednokratnu pomoć od 50 €. Sva preduzeća kojima je bio zabranjen rad zbog mjera Vlade na suzbijanju širenja virusa, biće izuzeti od plaćanja računa za električnu energiju u aprilu, maju i junu. Istovremeno je Elektroprivreda Crne Gore (EPCG) udvostručila subvencije za električnu energiju socijalno ranjivim domaćinstvima dok su mjere u toku. U okviru drugog paketa državne pomoći za poljoprivredu i ribarstvo planirana su izdvajanja vrijedna 17 miliona €.

Tokom maja ukupno je 15.030 privrednih subjekata podnijelo zahtjeve, od čega je odobreno 14.460 zahtjeva, što je dovelo do bruto iznosa subvencija od 16,3 miliona €, a odnosi se na 61.402 zaposlenih. Takođe, IRF je odobrio 243 (od 920 zahtjeva) kredita vrijedna 44,9 miliona €, te definisao moratorijume na prethodno odobrene kredite vrijedne 158 miliona €. Dakle, **podrška iz ova dva izvora je na nivou od 1,5% BDP** ne računajući moratorijum koji je odobrio IRF. Pod pretpostavkom sličnog nivoa subvencija za maj, dodatnih kredita IRF i podrške sektoru poljoprivrede, zajedno bi ti izvori doveli **do podrške od oko 2,5% BDP**. Istovremeno, u odnosu na gotovo 10.000 zaposlenih odložene su poreske obaveze u iznosu od preko 45,1 miliona €. Mjere subvencionisanja zarada

⁶ Neto vrijednost drugog paketa mjera predstavlja razliku između bruto vrijednosti mjera i ukupnog iznosa subvencija za poreze i doprinose na zarade.

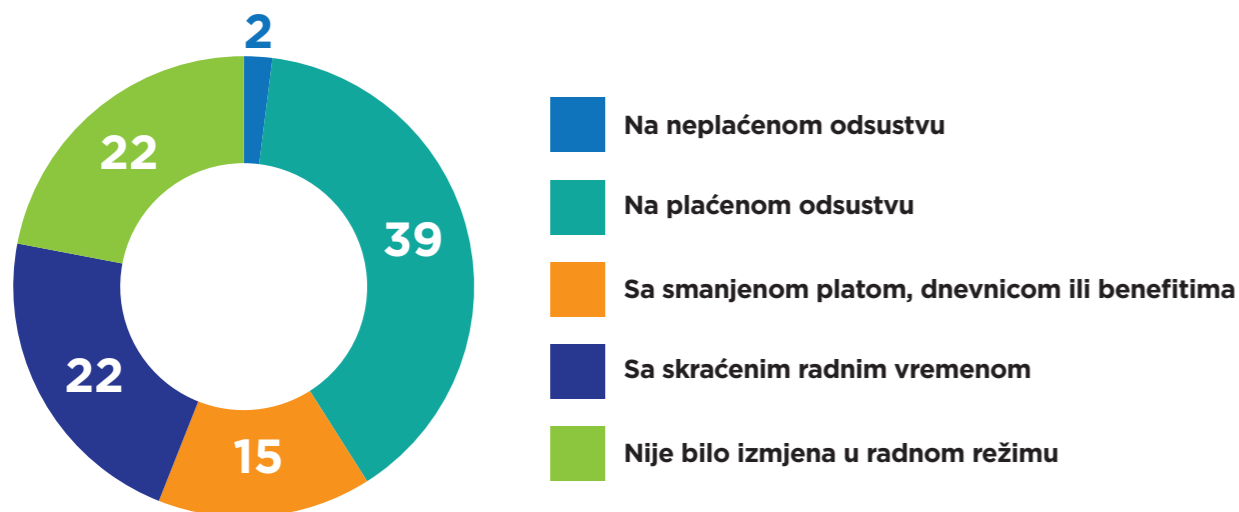
podstakle su podnošenje poreskih obrazaca pa je broj prijava za zaposlene za aprilski obračunski period sa oko 104 hiljade polovinom maja povećan na oko 133 hiljade polovinom juna.

Glavni nalazi anketa uticaja COVID-19

Promjena radnog vremena i pad prihoda

Prema podacima istraživanja ankete MMSPiP, pandemija je uticala **na promjene režima rada za više od tri četvrtine zaposlenih od 15. marta**, koji su prvenstveno morali poći na plaćeno odsustvo i prihvatiti režim skraćenog radnog vremena. Sedamnaest odsto MMSPiP poslalo je svoje zaposlene na neplaćeno odsustvo ili smanjilo zarade i druge naknade.

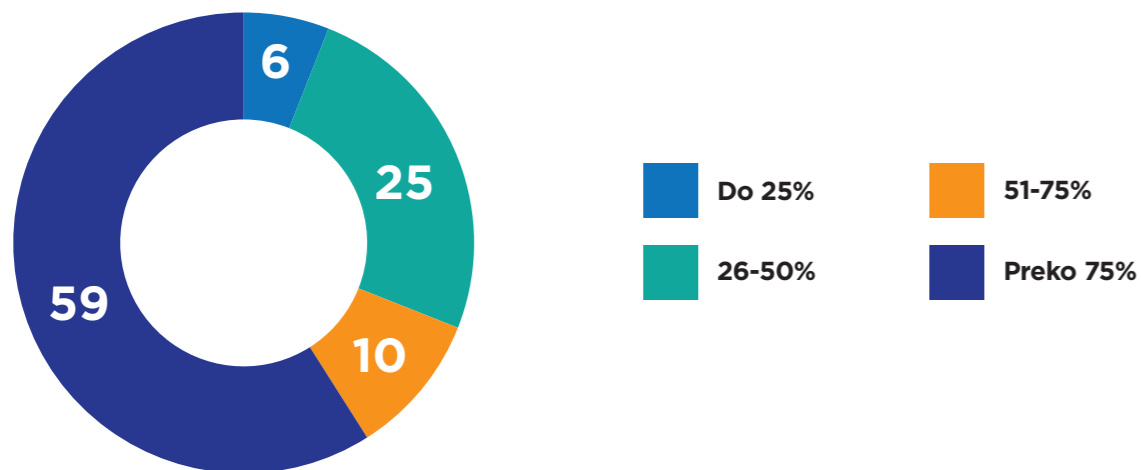
Grafik 3. Uticaj pandemije COVID-19 na režim rada zaposlenih od 15. marta (u %)

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020, naručilac – UNDP

Uticaj krize dalje se odražava na pad prodaje i povećanje gubitaka. Konkretno, među preduzećima koja su imala manju prodaju u odnosu na isti period 2019. godine, više od polovine njih ima preko 75% nižu prodaju u odnosu na isti period prošle godine, a 4 od 10 preduzeća ima 100% smanjenje prodaje. Gubici od preko 75% prisutni su uglavnom u uslužnim preduzećima.

Grafik 4. Promjena prodaje u proteklih mjesec dana u odnosu na isti period 2019. godine (u %)

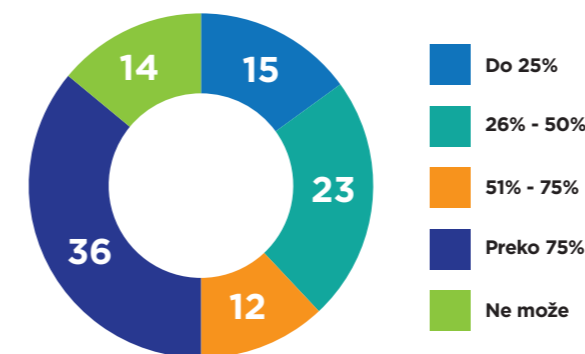

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020, naručilac – UNDP

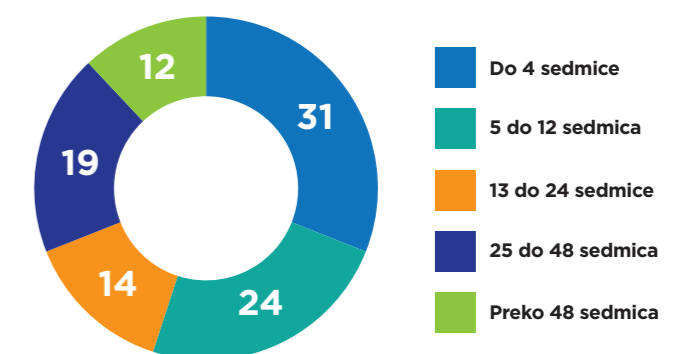
Problemi s otplatom obaveza i opstankom preduzeća

Osim toga, više od jedne trećine preduzeća navodi da može otplatiti preko 75% svojih kratkoročnih obaveza, kao i dugoročnog duga i finansijskih obaveza u narednom mjesecu. **Međutim, njih 29% navodi da ne mogu izvršavati nikakve svoje obaveze ili da mogu izvršiti do 25% obaveza. Gotovo jedna trećina procjenjuje da mogu raditi naredne četiri sedmice, a četvrtina navodi period od jednog do tri mjeseca.** Nadalje, veoma je vjerovatno da će preduzeća s juga navesti da nijesu u mogućnosti da izmiruju svoje finansijske obaveze i dugove, a gotovo 66% njih procjenjuje da pod sadašnjim okolnostima mogu raditi maksimum do 12 sedmica, što ukazuje na ozbiljne probleme s likvidnošću.

Grafik 5. Mjera u kojoj mogu otplaćivati kratkoročne obaveze uz pomoć trenutnih sredstava (u %)

Grafik 6. Broj sedmica koliko još preduzeće može biti otvoreno u sadašnjim okolnostima (u %)

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020, naručilac – UNDP

Smanjena tražnja izazvana zatvaranjem i naplata potraživanja ocijenjeni su kao najveći, a istovremeno i kao najznačajniji izazov na tržištu s kojim su se suočila preduzeća u Crnoj Gori tokom pandemije COVID-19.

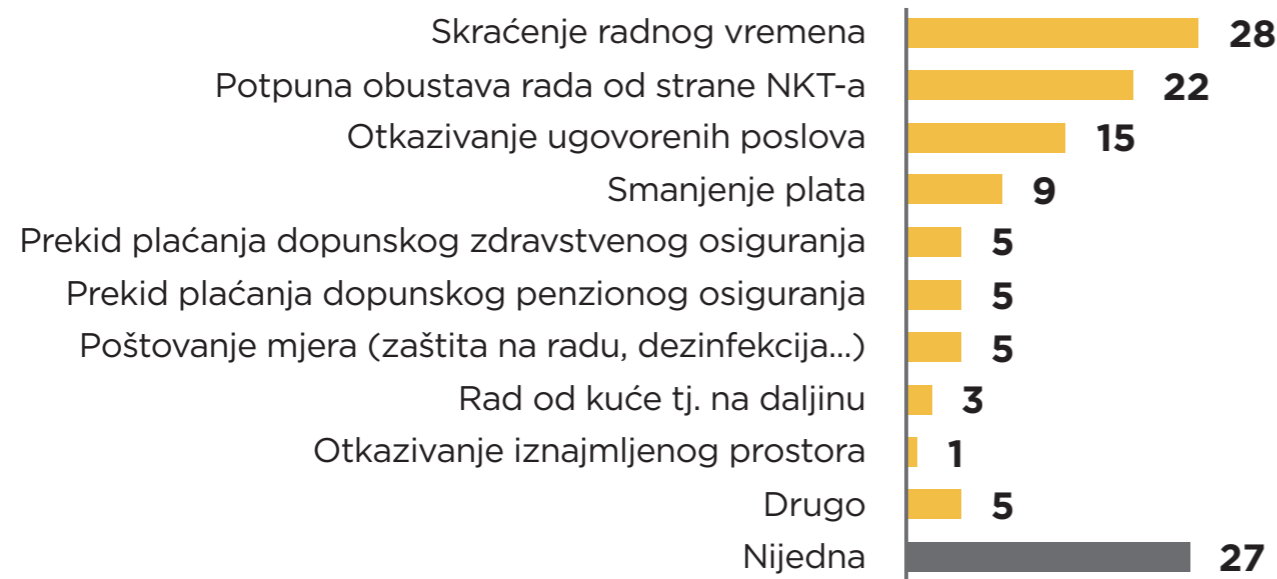
Problemi s likvidnošću, ako se produže, potencijalno će pokrenuti naknadnu nesolventnost kod mnogih preduzeća. Nabavka sirovina i resursa istakla se kao najveći izazov, pogotovo kod proizvodnih preduzeća i preduzeća na sjeveru. Osim toga, daleko je vjerovatnije da preduzeća sa sjevera ukazuju na problem smanjenih tokova gotovine, što ih onemogućava da vode redovno poslovanje, a preduzeća iz središnjeg regiona posebno se muče s troškovima sprečavanja i kontrole pandemije. Nadalje, trgovinska preduzeća imaju veći problem s prekidom lanca snabdijevanja, kao i prekidima isporuke ili nabavke, u odnosu na ukupan broj preduzeća.

Da bi se na najefikasniji način prilagodila i najuspješnije nosila s nastajućom krizom, preduzeća u Crnoj Gori preduzela su razne mjere i promijenila određene aspekte svog poslovnog modela. Kao odgovor na krizu COVID-19, 28% **preduzeća prvenstveno je odlučilo da skрати radno vrijeme ili im je poslovanje u potpunosti obustavljeno (22%)** zbog mjera zdravstvene zaštite koje je uvelo Nacionalno koordinaciono tijelo za zarazne bolesti. Međutim, više od jedne četvrtine preduzeća navelo je da nijesu donijeli nikakvu odluku kao odgovor na krizu izazvanu pandemijom COVID-19.

Nadalje, **preduzeća su promijenila određene elemente svog poslovnog modela, prvenstveno smanjenjem obima posla, uzimanjem kredita ili korišćenjem ušteta.** Međutim, preko 22% preduzeća je u potpunosti prekinulo poslovanje, dok 4% razmatra zatvaranje biznisa.

Grafik 7. Prva odluka/aktivnost koje su kompanije donijele/preduzele kao odgovor na COVID-19 (u %)

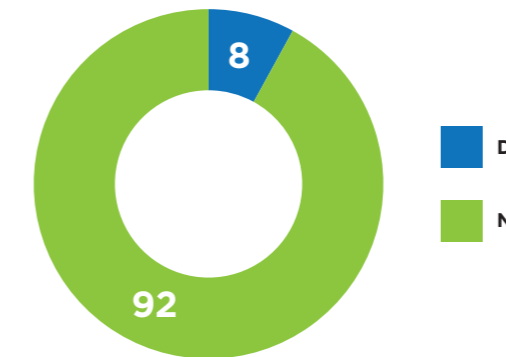
Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020, naručilac – UNDP

Osim toga, **preduzeća su preduzela razne mjere u pogledu svojih dobavljača, potrošača ili klijenata**. Pogotovo je većina preduzeća (71%) nabavila zaštitnu opremu za rad s dobavljačima, a značajan broj je pregovarao s dobavljačima promjenu rokova plaćanja ili otkazao narudžbe. Više od četvrtine preduzeća razgovaralo je sa svojim potrošačima o uticaju pandemije na njihovo partnerstvo i pregovaralo s njima o odlaganju isporuke.

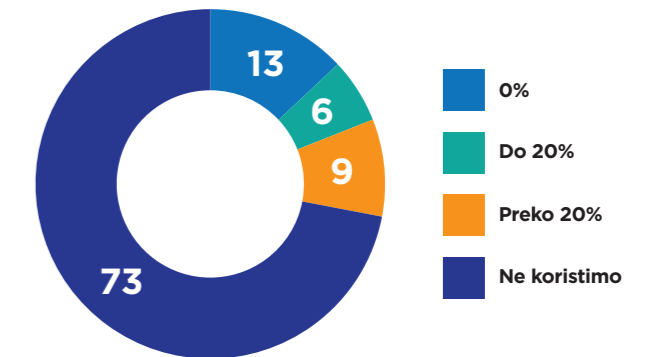
S druge strane, **preduzeća su rijetko (92%) odlučivala da ulažu u novu opremu, u softverska ili digitalna rješenja da bi se uspješno nosila s izazovima** koje je donijela nova kriza. Isto tako, **većina preduzeća nije otpočela da koristi internet niti je povećala korišćenje interneta za obavljanje svojih poslovnih funkcija tokom krize COVID-19**. Uopšteno posmatrano, dvije petine preduzeća koristi internet, platforme i društvene mreže za poslovnu administraciju, dok ih blizu jedne trećine koristi za marketing.

Većina preduzeća (73%) ne koristi eksterne digitalne platforme, aplikacije niti internet stranice preduzeća za prodaju. Polovina preduzeća koja ih uobičajeno koristi trenutno nema udio prodaje preko njih. Tokom prethodnog mjeseca više od polovine preduzeća nije imalo promijenjenog udjela prodaja putem interneta. Međutim, trećina preduzeća i prvenstveno preduzeća u sektoru usluga navode da je došlo do smanjenja udjela ove vrste prodaje. To ukazuje na nepostojanje navika, ali i na nespremnost da se istraže nove platforme. Takođe ukazuje na potrebu da se ubrza izrada i usvajanje Strategije digitalne transformacije, koja je u toku.

Grafik 8. Ulaganje u novu opremu, softver ili digitalna rješenja zbog COVID-19 krize (u %)

Grafik 9. Trenutni udio prodaje preko digitalnih platformi, aplikacija ili vebajta firme (u %)

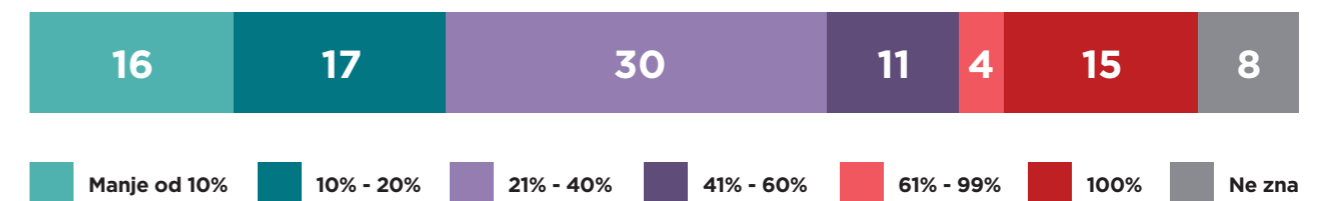
Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020, naručilac – UNDP

Oснаživanje žena u Crnoj Gori

Procjenjuje se da u Crnoj Gori radi 45% stanovništva, a žene čine 44% svih zaposlenih u državi. U privatnom sektoru radi 28% stanovništva, a žene čine 44% svih zaposlenih u privatnom sektoru. Tokom perioda pandemije, **dvije od pet žena u Crnoj Gori suočile su se s finansijskim teškoćama, kao što je plaćanje zakupa i režijskih troškova, dok je 38% žena navelo da se suočava s izazovima u smislu smanjenog finansijskog kapaciteta za pokriće osnovnih troškova života tokom pandemije, kao što su hrana i higijenske potrepštine**.

Gotovo **20% žena navelo je da su od prijatelja i porodice tražile finansijsku podršku da bi prevazišle finansijske poteškoće**. Tokom perioda pandemije, **36% žena je navelo da im je smanjen ili nepostojeći pristup zdravstvenim uslugama**.

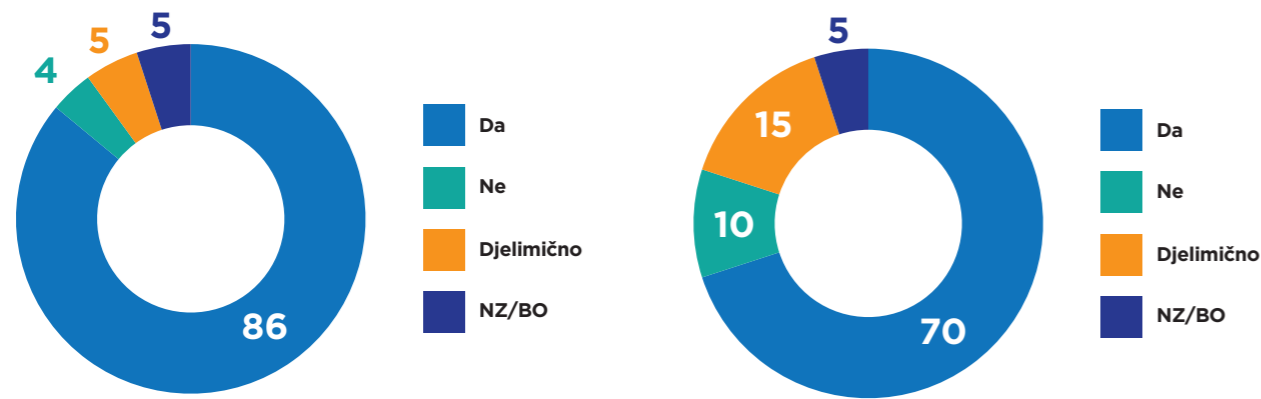
Grafik 10. – Smanjenja plate zbog pandemije COVID-19 (u %)

Izvor: Ipsos – Posljedice COVID-19 na ekonomsko osnaživanje žena i muškaraca, maj 2020, naručioc – UNDP i UN Women

Tokom pandemije, **21% ukupno zaposlene populacije imalo je smanjenje zarade** od čega njih 76% radi u privatnom sektoru. Za jednu trećinu njih zarada je smanjena 21%–40%, dok njih gotovo 20% nije imalo nikakav prihod. Na neplaćenom odsustvu bilo je 14% zaposlenih u privatnom sektoru.

Grafik 11. - Plata primljena prije i tokom COVID-19 pandemije (u %)

Izvor: Ipsos – Posljedice COVID-19 na ekonomsko osnaživanje žena i muškaraca, maj 2020, naručioci – UNDP i UN Women

U kategoriji zaposlene populacije koja je imala smanjenje zarada 41%–60%, učešće žena je veliko. Takođe u sektorima turizma, usluga i saobraćaja konstatovano je da se zarade nijesu češće isplaćivale tokom posmatranog perioda.

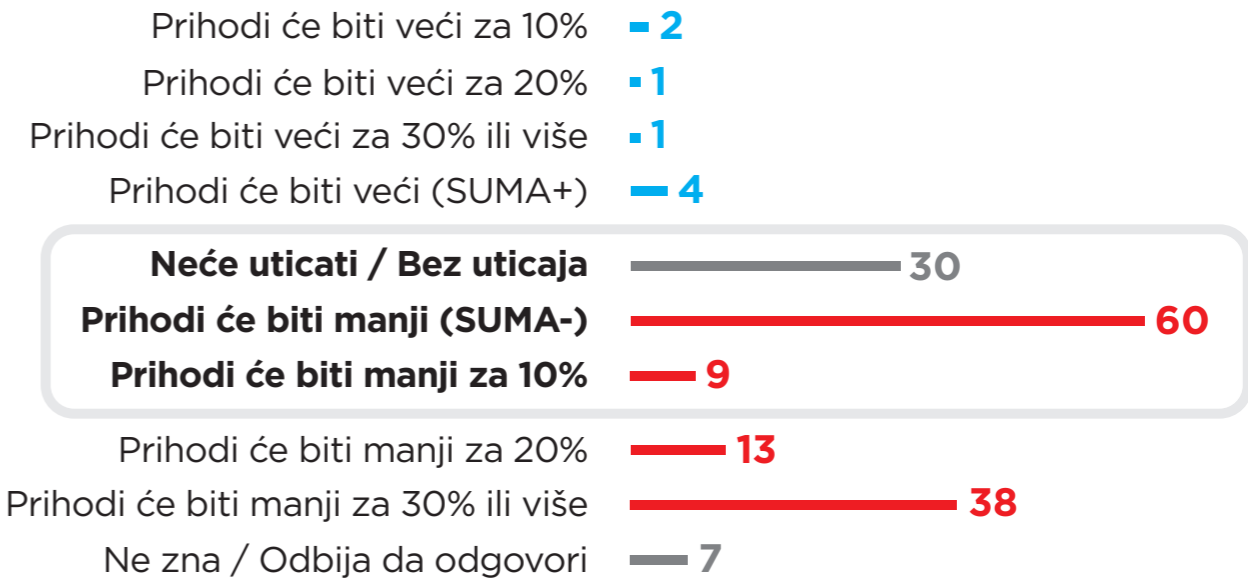
Kvalitativni dio ankete o ekonomiji njege i staranja i osnaživanju žena ukazao je na specifične izazove s kojima se preduzetnice suočavaju, zavisno od sektora privrede u kojem rade. Ovo zahtijeva posebnu pažnju prilikom osmišljavanja narednog seta ekonomskih mjera odgovora na krizu.

Na primjer, preduzetnici/preduzetnice u sferi turizma i obrazovanja suočile su se sa značajno smanjenim obimom poslovne aktivnosti, pa time i nenadoknadivim gubicima koji su doveli do smanjene likvidnosti, nemogućnosti da se izmire obaveze, uključujući i zakup poslovnih prostorija. S obzirom na to da je preduzetnička aktivnost u sektorima turizma i obrazovanja u mnogome uslovljena cikličnim poslovnim prihodima, ekonomske mjere treba prilagoditi toj dinamici i preduzetničkim potrebama, posebno u oblasti obrazovnih usluga gdje se procjenjuje da je angažovano više žena. Preduzetnice navode da smanjene zarade u ovom periodu potvrđuju praksu uvođenja „pristupa minimalne zarade“ za radnike, čemu je potrebno posvetiti posebnu pažnju na duži rok, te uvesti odgovarajuće socijalne i ekonomske mjere da bi se osiguralo zadržavanje prava i uslova dostojanstvenog rada za sve zaposlene. Istovremeno, kvalitativni dio istraživanja ukazuje na to da je određeni nivo ekonomskih aktivnosti žena ostao i tokom perioda pandemije, kao što su finansijsko-pravne usluge, ili djelatnosti u sferi usluga uljepšavanja koja se ponovo pokrenula u posmatranom periodu nakon popuštanja ograničenja. Međutim, preduzetnice u ovim sektorima navode značajno smanjenje prihoda i činjenicu da se nijesu uspjele povratiti do tačke na kojoj su bile prije COVID-19. Ubuduće, ekonomske mjere treba da uzmu u obzir te specifičnosti poslovanja u kojima su većinski angažovane žene, da bi se osigurao njihov opstanak na duže staze.

Smanjeni prihodi i radno vrijeme i njihov uticaj na dohodak

Značajan broj građana je u nezavidnom položaju, prema Brzoj procjeni socijalnog uticaja čiju su izradu naručile UN. Prema tim podacima, 60% stanovništva očekuje pad dohotka, od čega gotovo 40% vjeruje da će pad iznositi 30%.

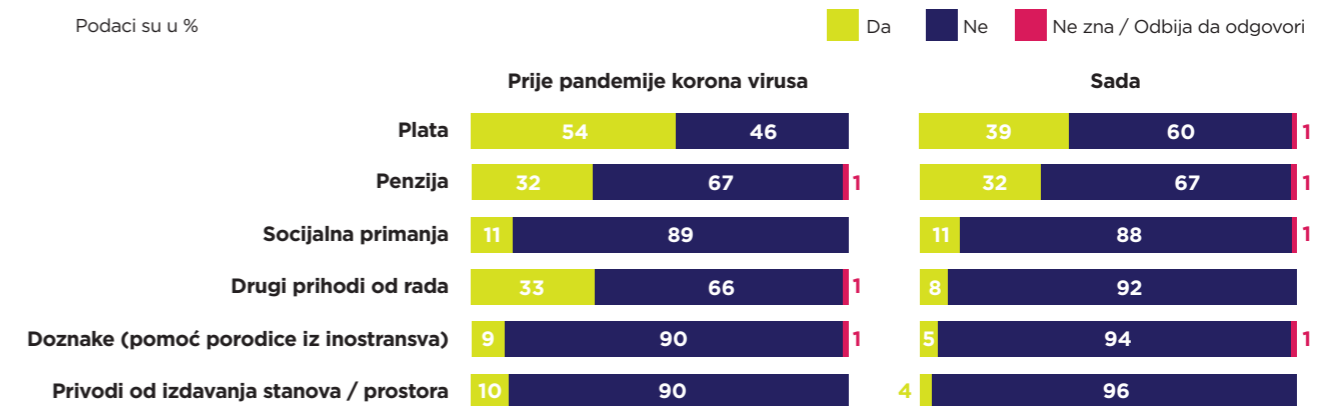
Grafik 12. - Percepcija uticaja korona virusa na finansijsku situaciju u aprilu

Izvor: Ipsos – Brza procjena socijalnog uticaja epidemije COVID-19 u Crnoj Gori, april 2020, naručilac – UN

Oko 70% domaćinstava može izdržati jedan mjesec. Takođe, 15% ispitanika ukazuje na niže redovne dohotke od zarada, dok njih 25% navodi niži prihod od drugih dohodaka vezanih za rad. Već je tokom epidemije 20% ispitanika navelo da nijesu dobili platu ili su izgubili posao, dok je 12% onih koji su naveli da imaju dohodak iz rada naznačilo da nemaju socijalno osiguranje.

Grafik 13. - Finansijska održivost domaćinstava (u %)

Izvor: Ipsos – Brza procjena socijalnog uticaja epidemije COVID-19 u Crnoj Gori, april 2020, naručilac – UN

Ovakav rezultat nije iznenađujući, jer je anketa UNDP pokazala da **7 od 10 preduzeća očekuje smanjenje prihoda u naredna tri mjeseca.** Smanjenje zarada češće je bilo u maloprodaji, saobraćaju, turizmu i ugostiteljstvu, dok je neplaćeno odsustvo bilo zastupljeno u proizvodnji i trgovini. Više od polovine građana je radilo 8/9 sati u prosjeku prije pandemije, dok je taj procenat pao na 21% tokom COVID-19. Tokom pandemije došlo je do primjetnog povećanja broja građana koji navode da su radili u prosjeku 1–4 sata dnevno, sa 4% prije na 26% tokom pandemije, što je u skladu sa navedenim primjenama u smislu rada na dio radnog vremena.

Takođe, nalazi istraživanja Unije poslodavaca, čiju su izradu podržali ILO i EBRD, ukazuju na to da je 10% privrednih subjekata smanjilo broj zaposlenih usljed krize COVID-19, dok njih 90% to nije

uradilo. Među preduzetnicima koji su smanjili broj zaposlenih, 1/3 je smanjila ljudske resurse za preko 31%, dok je kod 54% njih to smanjenje bilo manjeg obima, od 1 do 10%.

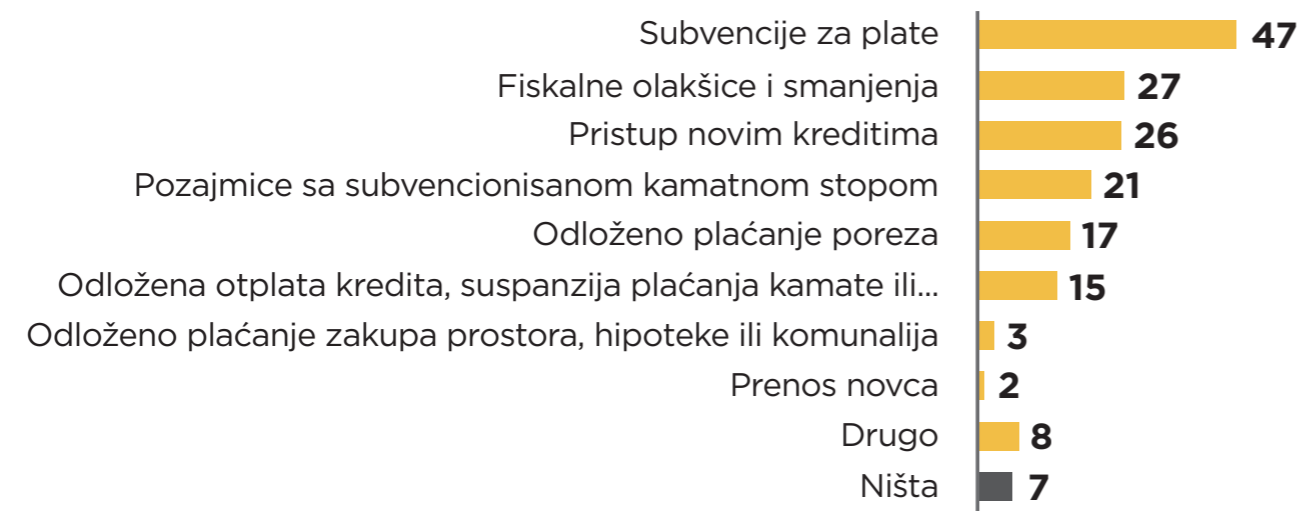
Istraživanje koje je uradio UNESCO u oblasti kulture pokazalo je da je 42% ustanova kulture koje su bile obuhvaćene istraživanjem navelo da je do 50 prethodno zakazanih događaja ili kulturnih manifestacija otkazano ili odloženo, čime gube prihod od 5 € po ulaznici/članarini. Trideset odsto ispitanika očekivalo je da više od 1.000 ljudi prisustvuje otkazanim ili odloženim događajima. To pokazuje uticaj na manji sektor ekonomije, ali koji je u porastu. Istovremeno se čini da su preduzetnici u ovom sektoru željni da istraže mogućnosti koje nude digitalne platforme.

OČEKIVANJA MMSPiP REMA MJERAMA VLADE, SADAŠNJI I BUDUĆIM

Generalno, **9 od 10 kompanija u Crnoj Gori upoznate su s mjerama koje su propisale lokalne vlasti ili Vlada**, dok je 6 od 10 kompanija prijavilo ili koristilo neke od propisanih mjera. **Subvencije za plate istaknute su kao ekstremno efikasna ekonomska mjera za koju se najveći procenat kompanija prijavilo ili koje koriste.** Stoga kompanije očekuju, ili se nadaju, da će podrška kroz ovu mjeru biti intenzivnija u narednom periodu.

Pored subvencija za plate, preko četvrtine kompanije ističe da su **mjere poput fiskalnih olakšica ili smanjenja (pogotovo za kompanije sa sjevera)** i pristup novim kreditima trebalo da budu dio nove intervencije Vlade u narednom periodu.

Grafik 14. – Očekivana pojačana podrška u narednom periodu (u %)

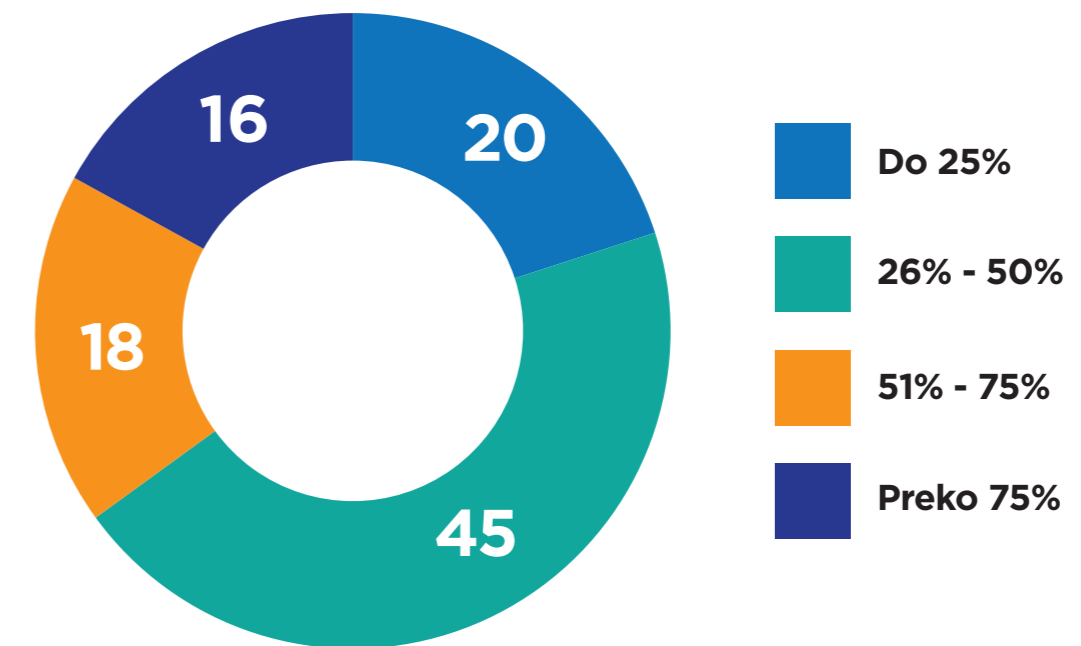

Izvor: Ipsos COVID19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020, naručilac – UNDP

Više od polovine kompanija vjeruje u njihov budući razvoj, dok skoro isti broj kompanija izražava suprotne stavove u pogledu budućeg razvoja makroekonomskog okruženja.

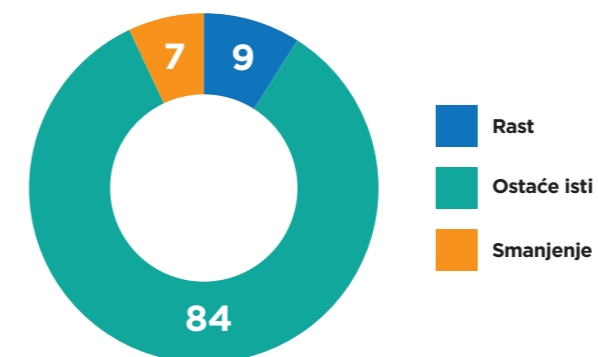
Preko **dvije trećine kompanija očekuje** da će u naredna tri mjeseca, u odnosu na isti period 2019. godine, njihovi prihodi opadati,

Grafik 15. – Očekivana promjena prihoda u naredna tri mjeseca u poređenju s istim periodom prethodne godine (u %)

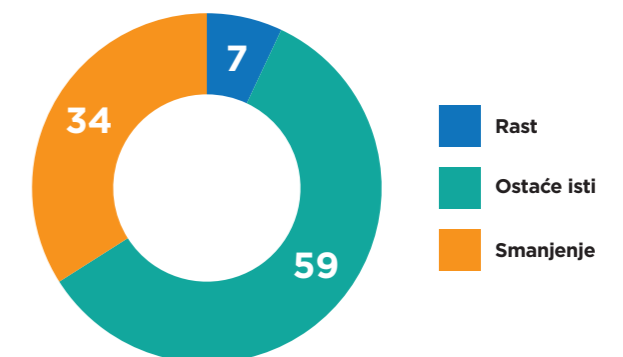

ali da neće biti promjena u investicijama, kao i da će broj zaposlenih ostati isti.

Grafik 16 – Očekivana promjena broja zaposlenih s punim radnim vremenom u naredna tri mjeseca u poređenju s istim periodom prethodne godine (u %)

Grafik 17 – Očekivana promjena u ulaganjima u naredna tri mjeseca u poređenju s istim periodom prethodne godine (u %)

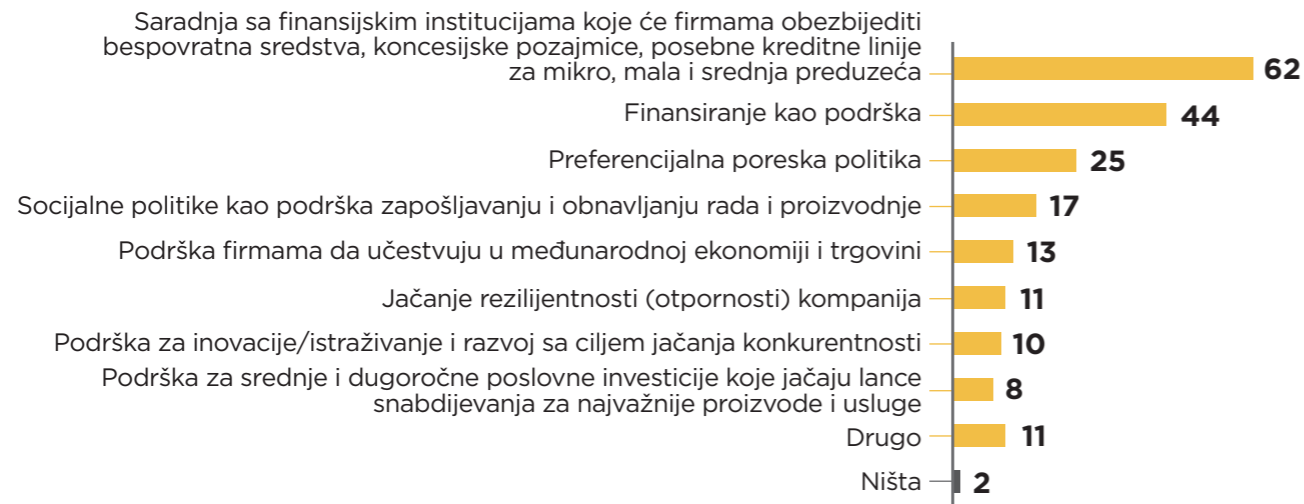

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020, naručilac – UNDP

Međutim, za **kompanije smještene u južnom regionu** Crne Gore značajno je vjerovatnije da **ne vjeruju u svoj budući razvoj**, kao ni u budući razvoj makroekonomskog okruženja s obzirom na njihovo oslanjanje na turizam. Uz to, **značajno je vjerovatnije da predviđaju smanjenje prihoda od preko 75% i smanjenje broja zaposlenih.**

S obzirom na to što bi se moglo uraditi povodom dugoročnog razvoja, **preko tri petine kompanija predlaže saradnju s finansijskim institucijama** koje bi kompanijama dale grantove, koncesijske pozajmice i posebne kreditne linije za mikro, mala i srednja preduzeća, dok je za kompanije sa sjevera značajno vjerovatnije da bi trebalo predložiti socijalnu politiku koja bi podržala zapošljavanje, kao i nastavak rada i proizvodnje.

Grafik 18. – Prijedlozi za dugoročni razvoj (u %)

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020, naručilac – UNDP

Očigledno je da su potrebne dodatne mjere za pomoć u likvidnosti i obezbjeđivanju naplate gotovine, **bilo da se radi o garantnom fondu, robusnijoj šemi faktoringa, više poreskih olakšica ili drugom modelu koji bi bio osmišljen s komercijalnim bankama.**

Priroda Vladinih mjera prevashodno cilja firme i radnike koji posluju u formalnom sektoru. Pošto **mnogi građani nemaju formalan posao i nijesu obuhvaćeni programima socijalne pomoći koji ciljaju postojeće siromašne kategorije**, ove specifične karakteristike lokalnog tržišta rada trebalo bi uzeti u obzir prilikom primjene mjera za odgovor na krizu i određivanje kriterijuma podobnosti za korišćenje mjera. U tom smislu, mogu biti razmotrene srednjoročne i dugoročne promjene u poreskoj politici da bi se omogućio transfer radne snaga iz neformalnog sektora u formalni, posebno imajući u vidu niske nivoe prosječne zarade.

Zelena tranzicija i digitalna transformacijakao put napretka

Ako analiziramo novostvorenu vrijednost crnogorske ekonomije u odnosu na stalne cijene i uporedimo s izraženijim uticajem između 2008. i 2018. godine, zaključujemo da struktura novostvorene vrijednosti ima sličnu raspodjelu, dok su uočljive određene zanimljive tendencije. **Trgovina i dalje ima najveći pojedinačni udio u privredi, 13%. Međutim, primjetno je da je u periodu od prethodnih 10 godina došlo do značajnog skoka u učešću usluga smještaja i prehrane, odnosno turizma i ugostiteljstva. Ovaj rast povećao je njihov udio sa 4,2% na 7,6%, što ovu ekonomsku oblast podiže na drugo mjesto.** Iako je direktan rast BDP-a na 7,6% sam po sebi vrlo značajan, mnoge druge aktivnosti direktno su vezane za ovu oblast. Na primjer, značajno povećanje broja turista u prethodnih 10 godina doprinijelo je povećanju izvoza roba i usluga (npr. poljoprivredni proizvodi koji se prodaju stranim klijentima). Tako se udio turizma u ukupnoj ekonomskoj aktivnosti procjenjuje na preko 20% u stvaranju BDP-a. Dodatno, iako je **od 2010. do 2019. došlo do rasta zaposlenosti za 25%, taj je rast bio neujednačen s uslugama ugostiteljstva i smještaja, administrativnim i pomoćnim uslužnim djelatnostima i građevinarstvom na koje se odnosi više od 50% rasta.** Pored toga, **bez obzira na činjenicu da je došlo do rebalansa BDP-a, posmatrano iz ugla potrošnje u periodu između 2008-2018, lična potrošnja domaćinstava i dalje je vrlo visoka i iznosi 74,4%.**

Sve ovo ukazuje na relativno sužavanje ekonomskog sistema i sugeriše da će uticaj pandemije COVID-19 biti značajan. Istovremeno, s obzirom na poremećaje glavnih ekonomskih aktivnosti od kojih zavisi lična potrošnja domaćinstva, poremećaji mogu vjerovatno značajno uticati na rast nezaposlenosti, i na rast siromaštva posebno ranjivih kategorija populacije. **Stoga, zaključak je da je potrebno pokrenuti raspravu koja može dovesti do određenog zaokreta kad su u pitanju javne politike ekonomskog oporavka.**

ZELENA TRANZICIJA I DIGITALNA TRANSFORMACIJA NUDE NOVE PRILIKE ZA INVESTICIJE

Ohrabrujuća je činjenica da je, bez obzira na izbijanje epidemije, **strateška vizija razvoja i konkurentnosti crnogorske ekonomije dobro utvrđena Strategijom pametne specijalizacije 2019-2024.**

Strane direktne investicije bile su i ostaće važan generator ekonomskog razvoja, **ali ključ oporavka i njegove održivosti biće tendencija crnogorskog društva ka inovacijama.**

Razvijena i konkurentna država zasniva se na tri ključna strateška pravca, i to:

- zdravija Crna Gora
- održiva Crna Gora
- modernizovana i digitalizovana Crna Gora.

Ova strategija identifikuje oblasti u kojima bi se trebali razviti budući ključni lanci vrijednosti da bi postali okosnica održivog razvoja u narednom periodu:

- obnovljivi izvori energije i energetska efikasnost
- održiva poljoprivreda i lanac vrijednosti hrane
- novi materijali i održive tehnologije
- održivi i zdravstveni turizam
- i IKT, s tim da je IKT horizontalni sektor, jer pruža poslovnu i tehnološku podršku ostalim prioritetnim sektorima.

Imajući u vidu ciljeve i odabrane lance vrijednosti koji upućuju na zelenu tranziciju i digitalnu transformaciju, napravljena je kratka analiza/pregled programa strukturnih reformi, koji uključuje Program ekonomskih reformi i prioritetne strukturne mjere za period 2020-2022, Industrijska politika 2019-2024, energetska politika, održiva poljoprivreda i strategija razvoja turizma, kao i IRF program za podršku razvoju preduzetništva koji bi trebalo da podrži zelene biznise u narednom periodu.

Kratka analiza odabranih dokumenata jasno sugeriše da ekonomska procjena uticaja COVID-19 postavlja potrebu da se neki od njih revidiraju i posmatraju kroz prilike za kreiranje mjera i programa podrške koji mogu podstaći zelenu tranziciju i digitalnu transformaciju. Dok neki od njih, poput industrijske politike, u određenoj mjeri sadrže segmente o cirkularnoj ekonomiji i digitalnoj infrastrukturi, prioritetne strukturne mjere predviđene za naredne 2 do 3 godine nemaju fokus na njima. Portfolio kreditnih linija IRF-a trebalo bi da odražava i promjene javnih politika.

Smjernice za reviziju politika mogu se naći u novom strateškom okviru EU, Evropskom zelenom sporazumu, koji je u skladu s Agendom UN-a 2030 i ciljevima održivog razvoja. Stoga bi u narednom periodu to trebao biti osnov za planiranje i usklađivanje domaćih politika, uključujući i eventualni razvoj plana crnogorske zelene ekonomije. U tom smislu, **treba razmisliti o promjenama u poreskoj politici, uključujući uvođenje poreza na ugljenik** kao jedan od načina za uravnoteženje poreskog opterećenja od rada, a ka podsticanju održive potrošnje.

Zaključeno je da Strategija pametne specijalizacije nudi novi pristup i može se koristiti kao vodilja u svrhu revidiranja drugih ključnih vladinih dokumenata. Na ovaj način, **Crna Gora bi mogla ubrzati razvoj i izbjeći tzv. zamku srednjeg dohotka**.

Međutim, još dosta toga treba učiniti **u oblasti zakonodavstva koje bi trebalo da omogući korišćenje digitalnih tehnologija (eventualno i ubravanje obaveze korišćenja digitalnog potpisa), a posebno korišćenje blockchain tehnologije**, na primjer, radi poboljšanja transparentnosti i kvaliteta javne uprave i **unapređenja digitalnih vještina državnih službenika**. Sve ovo bi moglo poboljšati poslovno okruženje i podstaći kompanije na nove načine poslovanja.

Potreba za revidiranjem **Programa ekonomskih reformi 2020–2022**, može se iskoristiti kao prilika ne samo za reviziju budžeta i makroekonomskih scenarija u svjetlu pandemije COVID-19, već i za **reviziju strukturnih prioriteta mjera u skladu sa zelenom tranzicijom i digitalnom transformacijom**.

PREPORUKE

Na osnovu prethodno navedenih zaključaka, ponuđene su kratkoročne, srednjoročne i dugoročne preporuke.

Neke preporuke naglašavaju potrebu razvoja novih, alternativnih scenarija, jer je neizvjesno kako će se epidemija COVID-19 razvijati, najmanje u narednih 12 mjeseci, kako u Crnoj Gori, tako i u Evropi i globalno.

Neke preporuke ukazuju na potrebu jačanja javnih finansija, istovremeno pružajući prijedloge kako je dalje moguće podržati privatni sektor.

Brojne preporuke razmatraju različite modalitete podrške razvoju mikro, malih i srednjih preduzeća u kontekstu zelene tranzicije.

Ostale preporuke odnose se na javnu upravu, potrebu za poboljšanjem njenih performansi i cjelokupnog poslovnog okruženja (gledano šire od direktne podrške mikro, malim i srednjim preduzećima), jer je to ključ za dugoročni oporavak, uz proces razvoja održive ekonomije.

Cilj ovih preporuka nije propisivanje gotovih rješenja, već da ponudi inspiraciju i motivaciju kao osnovu za dijalog između relevantnih aktera, kreatora javnih politika i odluka potrebnih za definisanje budućeg puta naprijed. Takođe, ambicija nije bila definisati preporuke koje će obuhvatiti sve sektorske politike. Fokus je na onima koje će kratkoročno pomoći stabilizaciji ekonomskih prilika kao neophodnog preduslova za funkcionisanje mikro, malih i srednjih preduzeća. U srednjem i dugom roku preporuke naglašavaju zelenu tranziciju (dekarbonizacija) i digitalnu transformaciju kao pokretačku snagu predstojećeg razvojnog perioda.

Faza 1 (do 6 mjeseci): mjere smanjenja štetnog uticaja na socio-ekonomski ambijent

Izrada dodatnih procjena, revidiranje postojećih dokumenata i modeliranje dodatnih scenarija

R1. Iz dosadašnje analize očigledno je da je potrebno pristupiti reviziji budžetskih projekcija za 2020, pa se u tom kontekstu *preporučuje analiza scenarija koji bi za varijabilu imali kvalitet ljetnje turističke sezone usljed visoke sezonalnosti ekonomije i visokog direktnog i indirektnog uticaja turizma na BDP. Istovremeno, preporučuje se razmatranje scenarija drugog lockdowna koji bi mogao uslijediti na jesen usljed eventualnog drugog talasa epidemije virusom COVID-19.*

R2. Imajući u vidu da je predmet ove analize uticaj COVID-19 na mala, mikro i srednja preduzeća *preporučuje se izrada posebne analize uticaja na društvene djelatnosti (zdravstvo, obrazovanje, socijalna pitanja...) u skladu s ciljem utvrđivanja dugoročne održivosti ovih oblasti u novim okolnostima.*

Jačanje spremnosti javnih i poslovnih subjekata radi obezbjeđivanja poslovnog kontinuiteta u slučaju drugog talasa epidemije

R3. Imajući u vidu mogućnost drugog talasa epidemije, *preporučuje se uvođenje, odnosno unapređenje postojećih planova poslovnog kontinuiteta u javnim organizacijama na državnom i na lokalnom nivou, kao i u privatnim i državnim preduzećima.*

R4. Radi podizanja kvaliteta javne uprave (u kontekstu izvještaja posebno s ciljem da se podrže mikro, mala i srednja preduzeća) i sistema obrazovanja *preporučuje se realizacija programa digitalnog usavršavanja službenika javne uprave na državnom i lokalnom nivou kao i zaposlenih u školama. Ova preporuka daje se takođe u svjetlu činjenice da će svaki plan kontinuiteta poslovanja podrazumijevati znatan prenos i korišćenje digitalnih tehnologija na svim organizacionim nivoima.*

Dalja podrška rješavanju problema likvidnosti i pokretanja ekonomskih aktivnosti

R5. Imajući u vidu posebnu osjetljivost biznisa koji pokreću žene preduzetnice i druge društveno ranjive grupe, *preporučuje se dodatno sagledavanje ovih programa podrške i pružanje eventualnih dodatnih povlastica (dužeg moratorijuma i fiskalnih olakšica).*

R6. Po ugledu na slične primjere *preporučuje se i razmatranje mogućnosti da se dio kreditne podrške za likvidnost pretvori u grant ukoliko je poslodavac zadržao radnike u dovoljno dugo.*

R7. Radi ublažavanja problema naplate potraživanja *preporučuje se razmatranje privremenog uvođenja plaćanja PDV-a po naplaćenju, a ne izdatoj fakturi. Ovo bi značajno unaprijedilo likvidnost malih i srednjih preduzeća.*

R8. Imajući u vidu da je bankarski sektor od ključnog značaja za oporavak privrede *preporučuje se razmatranje uvođenja održive garantne sheme da bi se ohrabrile nove pozajmice komercijalnih banaka imajući u vidu da je dosta kompanija odložilo svoje investicije, kao i da se ojačaju faktoring aktivnosti.*

R9. Izraženost problema naplate potraživanja koja preduzeća percipiraju, u uslovima napregnutosti crnogorskog budžetskog sistema i oslanjanja na zaduživanje na spoljnjem tržištu, *preporučuje se razmatranje i kreiranje alternativnih privremenih oblika likvidnosti (novi metodi plaćanja, oblici digitalnog novca, posebni oblik obveznica i drugi modaliteti) u rasponu od 5 do 10% BDP u slučaju ostvarivanja lošijeg scenarija ostvarenja turističke sezone ili u slučaju novog lockdowna.*

R10. S obzirom na zahtjevne zdravstveno-sanitarne pretpostavke za funkcionisanje sektora turizma i ugostiteljstva i time uvećane troškove, *preporučuje se realizacija programa podrške i zapošljavanja ljudi koji doprinose COVID-19 standardu čistoće i bezbjednosti preko Zavoda za zapošljavanje.*

R11. Dodatno, u slučaju snažnog rasta nezaposlenosti *preporučuje se definisanje programa javnih radova poput programa zapošljavanja kroz pošumljavanje, upravljanja otpadom i slične druge programe.*

Ekonomsko-socijalni dijalog

R12. S obzirom na značaj angažovanosti svih struktura potrebno je nastaviti konsultacije sa socijalnim partnerima i poslovnom zajednicom, pa se u tom smislu *preporučuje intenziviranje ekonomsko-socijalnog dijaloga u okviru odgovarajućih tijela.*

Faza 2 mjera (od 6 mjeseci do 18 mjeseci): srednjoročne mjere za obnavljanje ekonomije

Jačanje strateškog okvira za održivi ekonomski oporavak

R13. Kako je identifikovano u procjeni, Strategija pametne specijalizacije (S3) zajedno s Nacionalnom strategijom za održivi razvoj, nudi okvir i ciljeve, koji mogu biti osnova za dugoročni održivi ekonomski rast, oporavak i razvoj. *Preporučuje se da sve sektorske strategije budu usklađene sa Strategijom pametne specijalizacije. Tako brojne sektorske mjere, podsticaji i akcioni planovi promovišu odabrane S3 ekonomske lance vrijednosti, naime: obnovljive izvore energije i energetske efikasnost; održivu poljoprivredu i lanac vrijednosti hrane; nove materijale i održive tehnologije; održivi i zdravstveni turizam; i IKT, kao horizontalni sektor, koji obezbjeđuje poslovnu i tehnološku podršku ostalim prioritetnim sektorima.*

R14. *Takođe se preporučuje razmatranje razvoja sljedećeg Programa ekonomskih reformi 2021–2023, budući da on postavlja osnovu za Zeleni oporavak, koji je podržan digitalnom transformacijom, pri čemu se u isto vrijeme stvara jasna veza s Agendom UN 2030 za održivi razvoj i Strategijom pametne specijalizacije.*

R15. U skladu sa ciljevima Strategije pametne specijalizacije, i kao prvi sljedeći korak u njenoj implementaciji, *preporučuje se iniciranje procesa izrade nacrtu novog prostornog plana Crne Gore radi afirmacije novog modela rasta u Crnoj Gori.*

R16. *Preporučuje se ubravanje izrade nacrtu Nacionalnog energetskog i klimatskog plana do 2035. godine, u skladu sa smjernicama Energetske zajednice, da bi se dodatno definisao okvir za ohrabivanje energetske tranzicije.*

R17. *Preporučuje se ubravanje pripreme i usvajanja Strategije digitalne transformacije, koja će reflektovati naučene lekcije, prijetnje i mogućnosti proistekle iz COVID-19.*

Dalja reforma sektora obrazovanja

R18. Otkrivanje mogućnosti obrazovanja na daljinu i pritiska koji postoji nad sadašnjom školskom mrežom, trebalo bi da vodi ka daljoj modernizaciji modela nastave. Iz tog razloga *preporučuje se razmatranje uvođenja nastave na daljinu tokom jednog školskog dana, kao i definisanje dodatnih programa nastave za talentovanu djecu u različitim oblastima. Pored nastavka aktivnosti na digitalizaciji udžbenika i njihove zamjene digitalnim sadržajem dostupnim na tabletima, preporučuje se i investiranje u pametne školske table, uz obavezu kontinuirane upotrebe sveske i olovke kao didaktičkih alatki. Ipak, prije toga, neophodno je istražiti dodatne mogućnosti u obezbjeđivanju kvalitetnijih nastavnih programa.*

Zeleni poslovi

R19. Zelena tranzicija definiše se kao način postizanja dugoročnog održivog ekonomskog razvoja u humanim životnim uslovima, što je takođe način da se ohrabre inovacije i izbjegne zamka srednjeg prihoda⁷, te se stoga *preporučuje definisanje shema podsticaja za zelenu tranziciju na strani snabdijevanja. Neke mjere mogle bi predstavljati uvođenje obaveze da se postižu visoki nivoi energetske efikasnosti u svim novoizgrađenim objektima (na primjer, putem solarnih panela i adekvatnih baterija, građevinskih standarda pasivne energije itd.). Ali, takođe, na strani potražnje putem ohrabivanja e-mobilnosti, kao i podrške modernizaciji procesa proizvodnje da bi se postigao viši nivo energetske efikasnosti.*

R20. *Preporučuje se produžavanje programa ekonomskih pasoša, što bi uključivalo investicije u projekte zelene tranzicije i digitalne transformacije, kao i privlačenje talenata u Crnu Goru, pozajmljivanje od takozvanih Start-up primjera drugih zemalja (npr. Estonija, Irska, Čile, Izrael).*

R21. Ciljevi održivog razvoja 2030 predstavljaju globalnu univerzalnu agendu koja može biti postignuta isključivo ukoliko je stvarni sektor u potpunosti angažovan, tako da se *preporučuje da se sprovede SDG mapiranje ključnih lanaca vrijednosti i kreiranje programa radi podrške definisanim SDG biznis indikatorima kroz ove specifične lance vrijednosti. Trebalo bi obratiti naročitu pažnju na bavljenje segmentima lanca vrijednosti, koji može biti digitalizovan ili poboljšan u značajnoj mjeri, s tačke gledišta njihovog uticaja na okruženje.*

Inovativno finansiranje zelenog i digitalnog ekonomskog oporavka

R22. *Preporučuje se ubravanje tekućeg procesa pripreme i usvajanja zakonodavstva, koje se odnosi na inovacije.*

R23. Takođe, kao jedan od modela, *preporučuje se razmatranje i kreiranje programa, kao što je kupovina zelenih obveznica malih i srednjih preduzeća, koji obezbjeđuju sredstva kompanijama da investiraju u dostizanje SDG indikatora definisanih u perspektivi razmjere 70% finansijska institucija – 30% Vlada, pod povoljnim uslovima. Nadalje, može se razmatrati pretvaranje dijela investicije u grant zasnovan na rezultatima.*

R24. Važna uloga koju ima Investiciono-razvojni fond (IRF) u ohrabivanju razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća, mogla bi biti dalje naglašena u kontekstu zelene tranzicije i digitalne transformacije. Stoga se *preporučuje da se IRF dominantno koncentriše na programe podrške inovacijama. Preporučuje se razmatranje uvođenja „zelenih“ kreditnih linija, ojačanih primjenom shema granta zasnovanog na rezultatima (PBGS), koje mogu biti povezane s funkcionisanjem Eko fonda i budućeg Inovacionog fonda, takođe.*

R25. Neophodno je razmotriti diversifikaciju izvora finansiranja malih i srednjih preduzeća, pa se u tom smislu *preporučuje definisanje mjera za reformu berze u smislu mogućnosti generisanja fondova za podršku novoj generaciji zelenih projekata.*

R26. Imajući u vidu značaj industrijske politike za BDP diversifikaciju, *preporučuje se definisanje mjera i akcionog plana za stimulanje cirkularne ekonomije.*

Poslovno okruženje

R27. *Preporučuje se uklanjanje dodatnih administrativnih barijera radi poboljšanja pozicije Crne Gore na Listi vođenja biznisa Svjetske banke, ali takođe primarno radi smanjenja neformalne ekonomije. Strategi-*

⁷ „Zamka srednjeg prihoda“ je ekonomski razvojni fenomen, koji se odlikuje situacijom u kojoj zemlja koja dostigne određeni nivo prihoda postane „zarobljena“ na tom nivou i ne napreduje ka višim nivoima prihoda.

ja, tj. Akcioni plan bi trebalo da prepoznaju i da budu osnova za unapređenje poslovnog okruženja u svim sektorskim politikama. Takođe se preporučuje razmatranje e-rezidentnog modela Estonije i uspostavljanje kompanije na ovaj način.

R28. Preporučuje se promjena zakonodavstva da bi se omogućilo uvođenje block-chain tehnologije u svakodnevnu upotrebu. Takođe se preporučuje intenziviranje, po mogućnosti obavezno korišćenje digitalnog potpisa, da bi se unaprijedio rad administracije s klijentima tokom svih administrativnih procedura, kao i nadgledanje (monitoring) statusa zahtjeva uz pomoć digitalnih tehnologija, kao što je block chain.

Poreska politika

R29. Imajući u vidu značaj poreske politike, ona može voditi ka rješenjima koja će osloboditi dodatni privatni kapital za investicije u zdravstvo, životno osiguranje i obrazovanje. Stoga, preporučuje se razmatranje određenih modela smanjenja poreskog opterećenja na rad, primarno kroz transfer doprinosa na račun poslodavca u bruto zaradu i kompenzaciju zaposlenima kroz reviziju poreza na dohodak. Ovaj pristup trebalo bi da se zasniva na platnoj medijani i mogao bi takođe da vodi smanjenju neformalne ekonomije, pa se preporučuje i da MONSTAT u saradnji s Poreskom upravom definiše metodologiju utvrđivanja medijane zarada, kao i prosječne zarade kako u javnom tako i privatnom sektoru.

R30. U kontekstu finansiranja smanjenja poreskog opterećenja na rad i javni dug, preporučuje se razmatranje modela uvođenja karbonskog poreza.

Nove socijalne politike

R31. Uzimajući u obzir postojeće pilot programe u svijetu, preporučuje se sprovođenje istraživanja o mogućnostima i modelima univerzalnog osnovnog prihoda.

R32. Preporučuje se da se revidiraju uslovi na tržištu rada i postojeće zakonodavstvo, kao i da se redefinišu poslovi u smislu uvođenja fleksibilnog radnog vremena i rada od kuće, što bi uticalo na rast produktivnosti i imalo pozitivan uticaj na poslovnu aktivnost žena.

Investicije podrške

R33. Preporučuje se intenziviranje privatno-javnog partnerstva (PPP) u svim oblastima, što uključuje javnu administraciju, a naročito u oblastima gdje je potrebno specijalističko znanje. PPP modeli se takođe mogu koristiti kada je riječ o daljoj ekspanziji širokopojasne mreže radi obezbjeđivanja kvalitetnih usluga ruralnim područjima, kao i investiranje u 5G mrežu. Isti model može se koristiti i radi razmatranja uspostavljanja regionalnih hubova za centre podataka, imajući u vidu mogućnosti daljeg razvoja energetskog sektora na osnovu čiste energije.

Faza 3 (od 18 mjeseci do 4 godine ili više): dugoročne mjere za izgradnju društveno- ekonomske otpornosti

Javne finansije

R34. Pogoršanje makrofinansijskih parametara logično je očekivati usljed posljedica epidemije, pa se zbog neizvjesnosti u budućem periodu i otvorenosti crnogorske ekonomije, a time i sklonosti spoljnim šokovima, preporučuje razmatranje modaliteta fiskalne rezerve do nivoa 10% BDP-a. Jedan od modela mogao bi biti povezivanje s tzv. Suverenim fondovima nekih zemalja i rezervacije sredstava u slučaju ispunjenja uslova za povlačenje, umjesto oslanjanja na vanredne emisije obveznica.

Obrazovanje

R35. Radi doprinosa obrazovanja na svim nivoima digitalne transformacije i inkluzivnom i pametnom rastu, preporučuje se da se obezbijedi kvalitetan digitalni nastavni program s posebnim fokusom na vještinama 21. vijeka (kritičko razmišljanje, rješavanje problema, digitalna pismenost, timski rad, empatija itd.) kao i program razvoja kapaciteta kojim će se nastavnici podržati da bi efektivno koristili digitalne alate i uspješno pripremali učenike za izazove tržišta rada.

R36. Program sprovođenja inoviranog pripravnčkog staža doprinio je smanjenju nezaposlenosti kod mladih koja je, međutim, i dalje visoka. Preporučuje se dalja primjena modela obavljanja pripravnčkog staža uz dodatno inoviranje pristupa na osnovu decenijskog iskustva. Takođe, preporučuje se razmatranje sličnog modela prije određivanja kvota za upis na univerzitet.

Industrijska proizvodnja

R37. Istovremeno, preporučuje se analiziranje uporednih primjera malih zemalja koje su obnovile ili očuvale industrijske kapacitete oslanjajući se na upotrebu robota i drugih digitalnih tehnologija.

Kultura, turizam i poljoprivreda

R38. Definisani vrijednosni lanci u Strategiji pametne specijalizacije su potencijalno generator poslovnih aktivnosti visokog dohotka pa se preporučuje razrada mjera podsticanja medicinskog i drugih sličnih oblika turizma, kao i konsolidaciju i ekspanziju ekonomskih lanaca vrijednosti koji mogu podstaći domaću proizvodnju i potrošnju, ali i izvoz pojedinih proizvoda (organska hrana, kozmetika i sl.).

R39. Jedna od razvojnih šansi Crne Gore je međunarodno filmsko tržište. Striming usluge su značajno porasle i tokom trajanja epidemije pa se preporučuje intenziviranje kontakata radi stvaranja održivih uslova za međunarodnu filmsku produkciju (Netflix, HBO, Disney...)

R40. Preporučuje se jačanje industrije kulture i kroz promovisanje kulturnih vrijednosti i upravljanje kulturnom baštinom radi održivog ekonomskog razvoja.

Penzijski sistem

R41. Potrebno je nastaviti aktivnosti na održivosti sistema javnih penzija, pa se preporučuje izrada modela daljih reformi među kojima bi mogle biti i uvođenje skupa individualnih računa za sve prvi put zaposlene u okviru Fonda PIO kojim bi se posebno upravljalo.

Regionalna saradnja

R42. Regionalna saradnja u brojnim oblastima dobija posebno na značaju, pa se u tom kontekstu preporučuje iniciranje modela saradnje radi obezbjeđivanja strateških rezervi na pouzdani ekonomski efikasan način, kao i oblici saradnje u oblasti zdravstva da bi pristup opremi i medicinskim sredstvima (uz mogućnosti lokalne proizvodnje kroz npr. 3D štampu) bio i dugoročno pouzdan uz razvoj usluga telemedicine.

I. CILJEVI PROCJENE

Izveštaj o ekonomskoj procjeni uticaja i perspektivama rasta, analizira se uticaj COVID-19 na mikro, mala i srednja preduzeća i preduzetnike (MMSPiP) u Crnoj Gori. Izveštaj nudi preporuke Vladi, privrednom sektoru i drugim relevantnim institucijama u Crnoj Gori kako da djelotvorno prevazilaze negativan uticaj COVID-19 na privredu.

Izveštaj ima tri cilja. Prvenstveno, mjeri negativne uticaje COVID-19 na MMSPiP da bi se olakšao dijalog o odgovarajućim mjerama ublažavanja šoka, čiji se obim i dubina tek postepeno otkrivaju i razumijevaju. Ranjive tržišne strukture poput žena preduzetnica i mikro poslovni subjekti čiji prihodi zavise isključivo od sektora koji trenutno ne funkcionišu sreće se s najviše problema. Zbog toga je potrebno posmatrati stanje ekonomije prije i za vrijeme trajanja epidemije, kao i očekivanja za period nakon krize, posebno imajući u vidu strukture koje uključuju žene, mlade i druge ranjive segmente stanovništva. Među očekivanim ekonomskim posljedicama su i da će turistički sektor biti snažno pogođen u svim zemljama. S druge strane, Izveštaj utvrđuje prepreke izazvane virusom COVID-19, zatim potrebe za ulaganjem u MMSPiP i nedostajuće elemente u kritičnim sektorima koji će doprinijeti otpornosti privrede i njenoj sposobnosti da se nosi s postojećom krizom i eventualnim budućim krizama. Kao treće, cilj izveštaja je prepoznati mogućnosti za ubrzanje strukturnih sistemskih reformi, „zelenu tranziciju“ i oslanjanje na nove tehnologije osnova buduće razvojne agende.

MMSPiP su okosnica ekonomije i prema podacima MONSTAT-a, u 2018. godini u Crnoj Gori je poslovalo 33.812 poslovnih subjekata, od čega je 99% malih i srednjih. Najveći broj koncentrisan je u sektorima trgovine (31,4%), smještaja i prehrambenih usluga (12,3%) i građevine (10,9%). U Crnoj Gori je aktivan značajan broj preduzetnika mlađih od 35 godina, što u doba krize predstavlja posebno ranjivu kategoriju i dodatno, 9.000 malih preduzeća izjavljuje da zapošljavaju samo jednu osobu. Kriza 2009. godine donijela je pad ekonomije od 5,8%, a zbog prolongirane evropske krize i novu recesiju 2012. godine od 2,5%.⁸ Oba pada, međutim, relativno brzo su nadoknađena. Prvi pad zahvaljujući snažnoj fiskalnoj poziciji države i javnom dugu od 30% na početku finansijske krize, budžetskom suficitu koji se bilježio već treću godinu zaredom i usljed toga ušteđevinom od preko 200 mil. € koja je mogla biti upotrijebljena kao injekcija likvidnosti. Pored državnog djelovanja, sektor malih i srednjih preduzeća bio je taj koji je pokazujući značajan nivo fleksibilnosti i otpornosti iznio ekonomski oporavak. Iako poslujući, u okviru nedovoljno dobrog poslovnog ambijenta, s viškom administrativnih barijera i visokim, za naše prilike, poreskim opterećenjem, taj sektor ekonomije pokazao je fundamentalno zdravlje. Danas su, međutim, upravo mala i srednja preduzeća u riziku propadanja i prenosa virusa krize u bankarski sektor, što je potrebno izbjeći da bi se izbjegao dug i spor oporavak.

Neizbježno je da prvi efekti krize dovedu do smanjenja proizvodnje i pružanja usluga, gubitka radnih mjesta, procvata neformalnog poslovanja, povećanja socijalnih davanja i smanjenja plata u javnom i privatnom sektoru. Iz tog razloga, važno je imati hitan uvid u pojedine privredne sektore da bi se stvorile i primijenile mjere i preporuke za oporavak ekonomije u odnosu na relevantne parametre. I dalje su prisutni brojni strukturni izazovi poput onog da 22,3% mladih (15–29) nije zaposleno⁹, samo je 43,6% žena koje učestvuju u radnoj snazi i značajna je neformalna ekonomija koja ograničava rast i resurse za zemlju.¹⁰ Problem neformalne ekonomije dugo je prisutan i u najvećoj mjeri se iskazuje na tržištu rada kroz neformalno zapošljavanje i „sivo“ isplaćivanje plata. Uprava za statistiku, shodno njihovoj metodologiji uvećava nominalni BDP za 3–4% obuhvatajući određene

⁸ Ovdje treba imati u vidu i uvođenje vanrednog stanja zbog vremenske nepogode koja je praktično skratila godinu u ekonomskom smislu za jedan mjesec.

⁹ Tokom prethodnih 10 godina ovaj procenat je značajno smanjen zahvaljujući ekonomskom rastu kao i programu zapošljavanja pripravnika koji je definisan 2012. godine a u primjeni je od 2013. godine. U vremenu definisanja programa nezaposlenost mladih je dostizala i 40%. Luksic, Petricevic: The transition from education to employment: Montenegrin case, Labor: Human Capital, eJournal, SSRN Vol. 11, March 2019.

¹⁰ The World Bank, IBRD, IDA, Montenegro Growth and Jobs, Report I, Septembar 2018

ni dio takozvane neobuhvaćene ekonomije, ali taj procent ne obuhvata sve oblike sive ekonomije na tržištu rada. UNDP je Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2016. godine¹¹ posvetio pitanju neformalnog rada. Istraživanje sprovedeno u te svrhe pokazalo je da je stopa neformalne zaposlenosti veoma visoka, od 25% do 37%, ali i da taj procent ima trend opadanja. Ipak, kao što pokazuje i ova analiza, problem je i dalje prisutan, a rizik pogoršavanja u uslovima posljedica pandemije i primjene socijalne distance je značajan. Ne treba smetnuti s uma da je crnogorska ekonomija tokom 2019. godine započela usporavanje, dijelom zbog usporavanja ekonomije EU, ali i postepenim gubljenjem efekta javnih investicija pa je Svjetska banka procjenjivala kretanje BDP-a u 2019. godini na 3% i potom u 2020. godini na 2,8%¹², da bi u novonastalim okolnostima ista organizacija u zavisnosti od efekata turističke sezone procjenjivala pad ekonomije u 2020. godini u rasponu od -5,6% do -8,9% u gorem slučaju, pri čemu je usljed mjera socijalne distance pogođeno potencijalno i do 75% radnih mjesta¹³.

U okviru ove analize naglašena su dva ključna mehanizma za ubrzanje i to zelena tranzicija (dekarbonizacija) i digitalna transformacija, kao fokus za podsticanje razvoja privrede nakon krize da bi se gradila otpornost privrede na buduće šokove. **Preporuke** su definisane tako da se odnose na kratki rok do šest mjeseci, srednji do 18 mjeseci i dugi rok do četiri godine, i idu u smjeru efikasne pomoći preduzećima suočenim s padom tražnje i pogoršanom likvidnošću u prepoznavanju mogućnosti održivog razvoja, efikasnom upravljanju rizicima i saradnji s Vladom, poslovnim partnerima i ostalim partnerima, kako bi se zajednički istražile poslovne mogućnosti koje će osigurati održivi rast i razvoj. Dodatno, preporuke tretiraju i pojedina pitanja koja imaju važan indirektni uticaj na poslovni ambijent, poput kvaliteta administracije, pojedinih pitanja javnih finansija ili pitanja obrazovanja. Istovremeno nijesu preskriptivne već su ponuda da se podstakne razmišljanje.

II. METODOLOŠKI OKVIR

Da bi se procijenio društveno-ekonomski uticaj pandemije i identifikovale potrebe za oporavkom, pošlo se od modela reagovanja u skladu s iskustvom UN-a, Svjetske banke i EU u primjeni Zajedničke deklaracije o planiranju reagovanja u kriznim situacijama i oporavku 2008. godine. Od 2008. godine ova tripartitna aktivnost pomogla je 70 država u procjeni i oporavku kako iz prirodne krize (koristeći Okvir za procjenu potreba i katastrofe nakon katastrofe (PDNA), tako i kriza kao posljedice konflikta (koristeći metodologiju procjene oporavka i izgradnje mira (RPBA))¹⁴. Pristup podrazumijeva nekoliko koraka i u ovom izvještaju primijenice se u modifikovanom i suženom obliku imajući u vidu ograničenja izvještaja i fokusiranost uticaja na mikro, mala i srednja preduzeća.

Korak 1: Identifikacija prije-COVID-19 konteksta, prije svega kroz razumijevanje ekonomskih trendova u posljednjoj deceniji koji su bili karakteristični za period između dvije krize. Polazeći od strukture izvještaja razumijevanje pretkriznog konteksta elaborira se u nekoliko poglavlja.

Korak 2: Prepoznavanje efekata COVID-19, što će se uraditi kroz dva istraživanja uticaja na mikro, mala i srednja preduzeća čiji će rezultati biti sumirani i analizirani, kao i kroz sagledavanje mjera koje je preduzela crnogorska Vlada u smanjenju posljedica krize.

Korak 3: Identifikovanje društveno-ekonomskog uticaja (poređenje efekata s početnom vrijednosti) ključno je za razumijevanje i određivanje prioriteta potreba za oporavkom. To bi uključivalo analizu privremenih makroekonomskih neravnoteža: platnog bilansa, uvoza, izvoza, rasta BDP-a, poreskih prihoda i rashoda i fiskalnog deficita, zbog čega dolazi usljed fiskalnog naprezanja tokom suzbijanja epidemije, ali i u periodu oporavka usljed ograničenja koje fiskalna politika ima. Imajući u vidu ranu fazu izrade ovog izvještaja u pogledu uticaja COVID-19 na ekonomski sistem, brojni egzaktni pokazatelji u ovom domenu su van domašaja osim pretpostavki.

Korak 4: Identifikacija preporuka koje vode održivom oporavku radi uspostavljanja bolje balansiranog ekonomskog ambijenta u dugom roku. Ključna preporuka svakako će se odnositi na izradu strategije repozicioniranja ekonomskog sistema Crne Gore koja će značiti otpornije društvo, odnosno otporniju ekonomiju kako se to predlaže JSR.¹⁵

Modifikovana metodologija za procjenu potreba nakon katastrofa (*Post-Disaster Needs Assessment – PDNA*) koja je korišćena u formulaciji Izvještaja uključuje sljedeće:

Pregled dokumentacije uključuje kratak pregled strukture privrede, kao i neformalnu ekonomiju, mjere koje realizuju EU i zemlje u regionu, ali i Crna Gora, kao i pregled politika koje se odnose na podsticaje za zeleno poslovanje i ulogu digitalne transformacije u procesu oporavka. Izvještaj je potkrijepljen podacima dobijenim od Poreske uprave Crne Gore i Investiciono-razvojnog fonda, Ministarstva ekonomije i iz raznih dokumenata koje su pripremile agencije UN, kao što su: istraživanje UNDP i UN Women o ekonomiji njege i staranja i osnaživanju žena; ILO „Covid-19 i svijet rada: Brza procjena uticaja na zaposlenost i odgovora na nivou javne politike“ u saradnji s Unijom poslodavaca Crne Gore; „Brza procjena socijalnog uticaja“ koju su uradile UN i „Procjena socio-ekonomskog uticaja Covid-19 na sektor kulture u Crnoj Gori“ koju je uradio UNESCO, što su sve dokumenta koja nude dodatne aspekte uticaja na privredu, socijalno staranje i pomoć, zapošljavanje, kulturne institucije itd. Izvještaji koje su nedavno objavili MMF i Svjetska banka, kao i druge nezavisne analize takođe su uzeti u obzir.

¹¹ Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka: Neformalni rad od izazova do rješenja, UNDP, Podgorica 2016.

¹² World Bank Group, Western Balkans Regular Economic Report No 16, Fall 2019 pod proročkim nazivom Rising Uncertainties

¹³ World Bank Group, Western Balkans Regular Economic Report no 17, Spring 2020, The Economic and Social Impact of COVID-19

¹⁴ GN UNDP, Assessing the Socio-economic Impact and Recovery Needs of Coronavirus: A Methodological Note

¹⁵ JRC Science for policy support, Time for transformative resilience: the COVID-19 emergency, European Commission, 2020

Kvantitativni podaci: Analiza je potkrijepljena rezultatima primarnog prikupljanja podataka zasnovanog na anketi MMSPiP sprovedenoj na reprezentativnom uzorku od 300 preduzeća i unaprijeđenom uzorku od dodatnih 200 preduzeća. Unaprijeđeni uzorak definisan je uz podršku Privredne komore i uključuje preduzeća iz najranjivijih sektora: turizam i povezane djelatnosti (hoteli, restorani i kafe-barovi, agencije i turoperatori itd.), prerađivačka industrija, s posebnim fokusom na prehrambenoj industriji, i maloprodaja. Reprezentativni uzorak je uključio preduzeća iz najznačajnijih sektora privrede da bi se ocijenilo sljedeće:

- uticaj krize na poslovanje privrednih subjekata
- mjere koje preduzimaju privredni subjekti na suzbijanju krize
- efektivnost trenutno dostupne ekonomske podrške
- prilike za privredni rast i razvoj.

Namjera je da se sprovedu dvije ankete MMSPiP, jedna koja je već sprovedena u maju i naredna u drugom dijelu godine. Očekuje se da će ponovno sprovođenje iste ankete fokusom na najranjivije privredne sektore, dati uvid u poslovanje MMSPiP, razmatrajući širi kontekst i okolnosti.

Prikupljanje kvalitativnih podataka putem 10 dubinskih intervjua za utvrđivanje potreba najranjivijih sektora privrede.

III. UVOD

Virus COVID-19 pojavio se najprije u kineskom gradu Vuhanu krajem 2019. godine da bi se od druge polovine januara ubrzano proširio po svijetu. Širenje novog COVID-19 virusa proteklih mjeseci u svim zemljama svijeta imalo je negativne multiplikativne efekte kako na socijalnu tako i na ekonomsku dimenziju života. Međutim, kriza se odvija u vremenu koje karakteriše visok nivo digitalizacije koja potpomaže u procesu donošenja odluka u pripremi odgovora, ali i za adaptaciju u novonastalim okolnostima kako od strane vlada, tako i biznismena, ali i običnih građana. Virus koji je uzdrmao cijeli svijet, javno zdravlje, živote ljudi, poslovanje, mogao bi postati „buster“ za nove biznis modele, poslovnu kulturu i digitalnu transformaciju.

Krajem 2019. godine otprilike polovina svjetske populacije bila je povezana na internet – samo 30 godina nakon pronalaska World WideWeb (www). Kao što to su nekada voda, ugallj, električna energija, sada je informaciona tehnologija, tačnije digitalna revolucija, oblikovala svijet u doba COVID-19. Mnogo kompanija već se suočilo s izazovima vezanim za digitalizaciju, prije svega jer su željele da se uključe u aktuelno svjetsko poslovanje, a neke su jednostavno bile primorane na to. Digitalna transformacija, iako zvuči elitistički i inovativno, nije ni na koji način rezervisana samo za top menadžment. Naprotiv, kroz nju će morati da prođu i srednji menadžment i niži rukovodioci. Ni potrošači, sve do sada nijesu bili naročito „digitalno pismeni“, iako im novi modeli garantuju možda čak više komfora od konvencionalnih. Veliki poslovni prostori biće zamijenjeni manjim, i sve više kompanija će se prilagođavati novim uslovima rada, gdje nije potreban kontakt, već digitalizacija. Drugima riječima, rad od kuće bi mogao da postane naša svakodnevica (office of the future). Biće manje vozila na putevima, manje zagađenja, i sve to skupa bi moglo riješiti neke aktuelne probleme s kojima se čovječanstvo suočava. Prema podacima Human Development Report, u Crnoj Gori 71,5% ljudi ima pristup internetu bilo kod kuće, bilo van nje, što je znatno iznad globalnog prosjeka koji iznosi 53,6%. Isto istraživanje ukazuje na podatak da su računari skoro sveprisutni u crnogorskim preduzećima, čak 98,5%, koriste računare u svakodnevnim aktivnostima, dok 99,2% koriste računare s pristupom Internetu.¹⁶ Dakle, dobra osnova za digitalnu transformaciju postoji.

COVID-19 jasno je ukazao na potrebu za digitalnom transformacijom. A gdje su tu kompanije u Crnoj Gori? Koji put će izabrati Crna Gora, da li put „zelene transformacije“ i digitalizacije ili nešto drugo? Preporuke velikog broja istraživanja UNCTAD, UNDP, WB, EC,¹⁷ kako na globalnom tako i na nacionalnim nivoima, idu upravo u tom pravcu. Cilj ovog istraživanja dijelom je i prepoznavanje šansi koje Crna Gora trenutno ima, ali i upućivanje preporuka koje mogu biti od koristi donosiocima odluka u skladu s njima.

a) Epidemija COVID-19

Prvi slučaj COVID-19 u Crnoj Gori javno je potvrđen 17. marta 2020. godine.¹⁸ Pandemija u svijetu proglašena je šest dana ranije¹⁹, a ekonomske posljedice zdravstveno-ekonomske krize samo su se mogle naslutiti. Najveći broj zemalja primijenio je mjere socijalne distance. Odgovor državnih vlasti Crne Gore na COVID-19 bio je pravovremen i sveobuhvatan. Obustavljene su brojne djelatnosti i zatvorene škole.²⁰ Početkom juna Crna Gora je bila zemlja bez aktivnih slučajeva Covid-19, a granice se postepeno otvaraju za stanovnike zemalja u kojima je manje od 25 aktivnih slučajeva na 100.000. Tako zdravstveni sistem nije bio suočen s rizikom od prenapregnutosti, a tekuće iskustvo veoma je korisno u slučaju pojave tzv. drugog talasa, na jesen.

¹⁶ UNDP, Human Development Report 2020, Robots are coming. Is Montenegro ready? draft

¹⁷ UNCTAD, The COVID-19 crisis: Accentuating the need to Bridge Digital Divide, April 2020

¹⁸ Na dan 3. jun u Crnoj Gori su potvrđena 324 slučaja, od kojih je 315 oporavljenih i devt smrtnih ishoda, pa je prema tome Crna Gora zemlja bez prisustva virusa, jedan period juna. Nažalost od polovine juna evidentiraju se novi slučajevi čiji su izvori infekcije importovani. Najviše potvrđenih slučajeva bilo je u Podgorici, rizik importacije virusa prisutan je zbog potrebe da se otvore granice i da se odvija turistička sezona. www.ijzcg.me.

¹⁹ Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) proglasila je 11. marta 2020. pandemiju novog virusa COVID-19 u svijetu.

²⁰ Vlada Crne Gore je prve mjere zatvaranja uvela 15. marta 2020, nakon zasjedanja Nacionalnog koordinacionog tijela za borbu protiv zaraznih bolesti

Nažalost, kao posljedica preventivnih mjera mnogi poslodavci nailaze na teškoće u radu koje mogu proizvesti neželjene efekte. Kompanije se očigledno suočavaju s padom produktivnosti zbog manje potražnje, nedostatka resursa i nedostatka zaposlenih. Neki su bili prisiljeni obustaviti svoje poslovanje i održati likvidnost koristeći rezerve. Globalni ekonomski poremećaji iskazali su se kako na strani ponude tako i na strani tražnje.

Ekonomska kriza je već dobila ime The Great Lockdown (Veliko zaključavanje) kao jasna asocijacija na Veliku depresiju koja je započela krahom berze u SAD 1929. godine, ali i Veliku ekonomsku krizu 2008–2009. godine. Što se Crne Gore tiče ne bi trebalo ići sto godina unazad da bismo uočili kakve mogu biti posljedice. Dovoljno je, iako kontekstom potpuno drugačiji slučajevi u odnosu na današnje vrijeme, pogledati šta se desilo 1992–1993. kad su tadašnjoj SRJ uvedene međunarodne sankcije (i Crna Gora je samim tim doživjela ekonomski *lockdown*) i situaciju od prije 10 godina. U prvom slučaju crnogorska ekonomija je oslabila za preko 30%²¹. Istovremeno, propast socijalizma značio je početak ekonomske tranzicije i period dugogodišnjeg sustizanja tog gubitka, što je bilo posljedica i političkih nestabilnosti na ovim prostorima (dugo trajanje sankcija, intervencija NATO 1999. godine), a potom i neizvjesnosti uzrokovane pitanjem crnogorske nezavisnosti koje je okončano 2006. godine. To iskustvo pokazuje kako je „zaključavanje“ ekonomske aktivnosti bolno i koliko poremećaja donosi. Tokom velike finansijsko-ekonomske krize crnogorska ekonomija je nakon prethodnih godina veoma snažnog ekonomskog rasta i ostvarenog budžetskog suficita, tokom 2009. godine i nešto manje izraženo tokom 2012. godine trpjela zbog pada novostvorene vrijednosti. Tada je došlo do sažimanja bankarske aktivnosti, ali je sektor malih i srednjih preduzeća očuvao vitalnost.

Epidemija COVID-19 i neizvjesnost koju donosi, kako u pogledu eventualnog drugog talasa, vremenskog horizonta pronalaska ili učinkovitih lijekova u zdravstvenom smislu, a kroz mjere fizičke distance u društveno-ekonomskom smislu nameće izazove i potrebu prilagođavanja novim društveno-ekonomskim modelima. Ipak, ova zdravstvena kriza donosi na globalnom planu očekivanje smanjenja emisije štetnih gasova za 8% što je značajno više nego u periodu posljednje finansijske krize kad je došlo do godišnjeg pada od 1%. Međutim, tek kontinuirano godišnje smanjenje od 7,6% može uz mjere smanjivanja prisustva gasova u atmosferi ublažiti klimatske promjene. Ovo posebno jer popuštanje mjera može značiti povratak efekta emisije GHG²².

b) Komparativni pregled i analiza kontradiktornih mjera primijenjenih u Crnoj Gori, zemljama u susjedstvu uključujući preporuke EU i međunarodnih finansijskih organizacija

COVID-19 nesumnjivo je pokazao da ni nacionalne vlade ni međunarodne organizacije nijesu bile spremne za neposredan i efikasan odgovor u suočavanju sa smrtonosnom globalnom pandemijom. S izuzetkom nekoliko zemalja, mnoge vlade nijesu uspjele da obuzdaju širenje virusa, a Iran i Italija predstavljaju najslabije primjere u ranoj fazi. Kasniji primjeri SAD, Brazila, Rusije i drugih zemalja pokazuju brojne propuste u pripremi sa suočavanjem s virusom. Pored neadekvatnih reakcija na pandemiju nekih evropskih država poput Italije i Španije, kritikovane su i reakcije međunarodnih organizacija poput Svjetske zdravstvene organizacije (WHO) i drugih međunarodnih organizacija kao i Evropske unije (EU). Ova kriza je teža po posljedica od kriza koje su donijeli SARS, ptičji grip, ebola, kolera, malarija i druge virusne bolesti u posljednjim decenijama, a njene ekonomske posljedice već sada se pokazuju kao mnogo veće, složenije i štetnije za svjetsku ekonomiju od finansijske krize koja je pogodila svijet u 2008. godini. Svijet je suočen s izazovom i iskušenjem na koje se teško reaguje potrebnom brzinom, posebno zemlje sa slabom infrastrukturom i koje nijesu

21 Treba napomenuti da je usljed početka tranzicije BDP i do 1992. godine postepeno slabio da bi usljed sankcija doživio duboki pad. Rast ekonomije počeo se ostvarivati od 1995. godine iako je zbog bombardovanja SRJ 1999. godine ponovo opao. Montenegro Economic Trends, ISSP, November 2004

22 Hepburn, C., O'Callaghan, B., Stern, N., Stiglitz, J., and Zenghelis, D. (2020), 'Will COVID-19 fiscal recovery packages accelerate or retard progress on climate change?' Smith School Working Paper 20-02. Takođe, što se Crne Gore tiče od početka 2020. godine do početka maja mjeseca zabilježen je 151 slučaj manje saobraćajnih udesa.

opremljene medicinskim zalihama i nemaju instrumente za prevenciju i kontrolu bolesti.

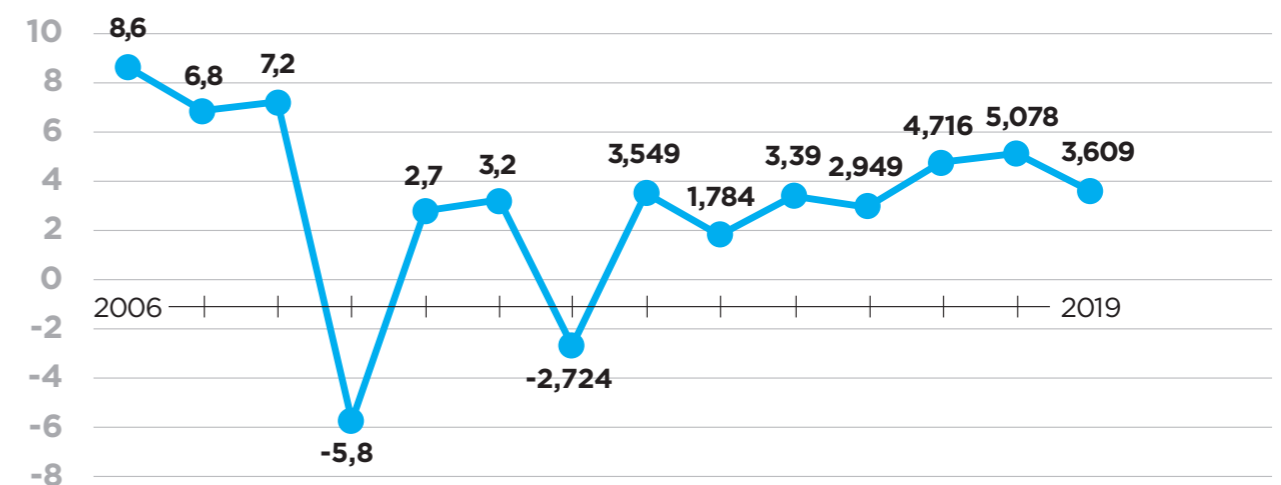
Ipak, u želji da pomognu privredi i građanima, vlade svih zemalja bile su primorane da donose mjere kako bi zaštitile svoje privrede ali i socijalni status svojih građana. Svaka od zemalja se prilagođavala svojim mogućnostima u njihovom donošenju. Iako kritikovane i međunarodne organizacije ali i Evropska unija su izašle sa svojim paketima pomoći ugroženim zemljama.

I. Makroekonomske prilike u Crnoj Gori prije izbijanja COVID-19

Crna Gora je nakon sticanja nezavisnosti 2006. godine započela izgradnju tržišne ekonomije zasnovane na vladavini prava i stabilnim institucijama. Proces stabilizacije i pridruživanja EU dodatno je učvrstio političku stabilnost i stvorio pretpostavke za povećanje ekonomske aktivnosti. Sve navedeno uticalo je na dinamičan ekonomski rast i povećanje nivoa konkurentnosti nacionalne ekonomije.

Posljednih godina Crna Gora bilježi pozitivne stope rasta s određenim fluktuacijama, usljed osjetljivosti male tržišne ekonomije, ali je trend nastavljen do izbijanja pandemije COVID-19.

Grafik 1. – Stope rasta BDP do pojave Covid-19

Izvor: Uprava za statistiku – MONSTAT www.monstat.org

Ukoliko posmatramo makroekonomske pokazatelje za period prije epidemije COVID-19 u Crnoj Gori trend realnog rasta BDP-a iz 2018. godine od 5,1% nije nastavljen u 2019. godini koji je prema preliminarnim podacima MONSTATA iznosio 3,6% prvenstveno zbog niže domaće tražnje (Grafik 1). Ipak u 2019. godini stvoreno oko 245 mil. € dodate vrijednosti više u odnosu na 2018. dok je rast inflacije u prošloj godini bio 1,5%. Niža inflacija u 2019. godini bila je posljedica pada cijena odjeće, alkohola i duvana. Međutim, pandemija COVID-19 u martu i aprilu 2020. dodatno je snizila cijene globalnih roba, smanjujući dodatno inflatorni pritisak. Realne zarade su nakon pada za 2,5% u 2018. godini, porasle za 0,5% u 2019. godini dok je privatna potrošnja i dalje bila okosnica rasta 2019. godine, dodavši 2,6 procentnih poena (pp). Međutim, zabilježeno je usporavanje investicija, dijelom zbog nedovoljnog izvršenja troškova auto-puta, umanjujući rast za 0,5 pp.

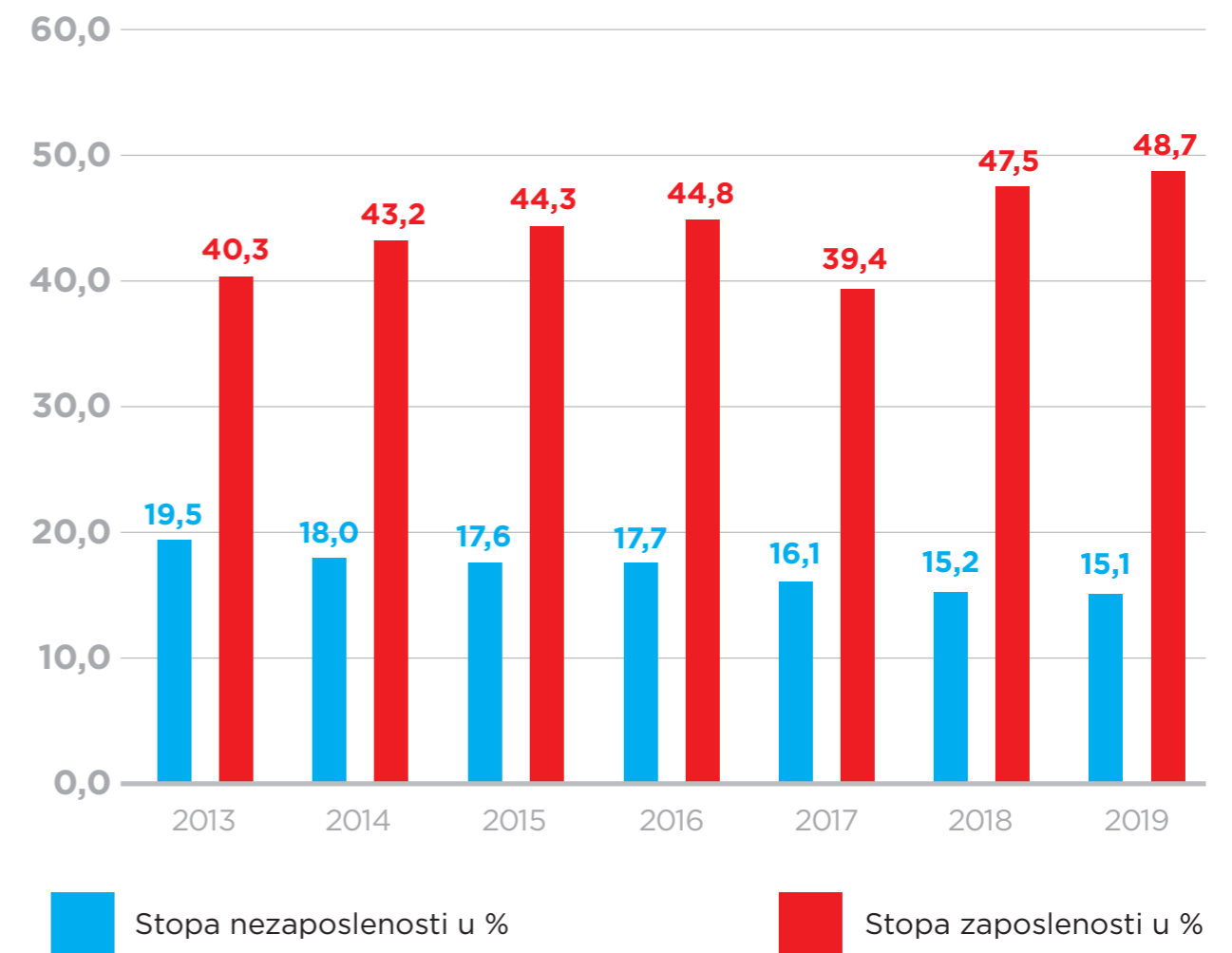
Tabela 1. Makroekonomski pokazatelji

	2018.		Godišnje stope					
	mil. € (tekuće cijene)	% GDP	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.*	2021.*
BDP	4.663,10	100,00	2,9	4,7	5,1	3,6	-5,9	4,4
Privatna potrošnja	3.424,60	73,4	5,4	3,9	4,6	2,9	-9,1	10,9
Javna potrošnja	862,9	18,5	0,8	-1,4	6,3	1,5	2,5	-1,7
Bruto investicije u osnovna sredstva	1.363,90	29,2	38,4	18,7	14,7	-1,5	-7,5	-8,4
Izvoz (robe i usluge)	1.999,30	42,9	5,9	1,8	6,9	6,4	-33,7	24,3
Uvoz (robe i usluge)	3.111,90	66,7	15,3	8,4	9,2	2,1	-26,1	16
Neto izvoz	-1.112,60	-23,9	36,7	20,4	13,3	-5,7		
Doprinos rastu BDP-a:	Domaća tražnja		12,1	7,4	8,5	2,0	-8,1	4,9
	Zalihe		-2,4	1,9	-0,3	0,3	0	0
	Neto izvoz		-6,8	-4,6	-3,1	1,4	2,2	-0,5
Zaposlenost			1,1	2,3	2,2	2,1	-1,4	2,6
Stopa nezaposlenosti (a)			17,7	16,1	15,5	15,4	17	16,2
Zarade / PC			0,9	0,8	0	0,8	-1,8	2,1
CPI			0,1	2,9	0,5	0,5	0,8	1,3
Trgovinski bilans (robe)			-41,9	-43,9	-42,1	-42,1	-29,0	-33,5
Bilans tekućih transakcija			-16,2	-17,0	-15,2	-15,2	-13,8	-12,9
Budžetski deficit			-3,6	-3,7	-2,0	-2,0	-7,7	-1,5
Javni dug			63,4	70,1	77,2	77,2	82,7	79,6

Izvor: EC, Spring 2020 Economic Forecast: A deep and uneven recession, an uncertain recovery, 6 May 2020, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/ip125_en.pdf

Crna Gora je ušla u krizu COVID-19 s najmanjim istorijskim brojem nezaposlenih 35.429 lica ili 15,34%.²³ U 2019. godini zaposlenost se povećala, uglavnom, za 2,6% u građevinarstvu, turizmu i maloprodaji, a stope učešća i zapošljavanja dostigle su svoje rekordne nivoe od 57,4% i 48,7%.

Grafik 2. - Stopa zaposlenosti i nezaposlenosti (u%)

Izvor: Uprava za statistiku - MONSTAT (www.monstat.org)

Prema anketi o radnoj snazi za 2019. godinu prosječna stopa nezaposlenosti iznosila je 15,1% odnosno broj nezaposlenih lica je bio 37.176 i neznatno je niža u odnosu na prošlogodišnju stopu (za 0,1 pp), ali je trend opadanja stope nezaposlenosti nastavljen iz godine u godinu. Ukoliko se poredi podaci iz Ankete o radnoj snazi može se vidjeti trend poboljšanja zaposlenosti u prethodnih 10 godina. Dakle, trend rasta broja zaposlenih do 2020. godine je vidljiv. Zanimljivo je da je struktura zaposlenih skoro identična.

Tabela 2. - Struktura zaposlenih 2008. i 2019. godine

Godina	Stopa zaposlenosti	Ukupno zaposleni	Zaposleni kod poslodavca	Samozapo-sleni	Porodični rad
2008.	43,2	221.100	79,8%	17,6%	2,6%
2019.	48,7	243.800	79,4%	18%	2,6%

Izvor: Uprava za statistiku - MONSTAT (www.monstat.org)

Bankarski sektor u 2019. godini bilježi nastavak pozitivnih trendova. Ukupni depoziti, koji su iznosili 3.452,4 mil. €, povećani su za 1,0% na godišnjem nivou dok je kreditiranje poraslo za 4,5% i to ug-

lavnom domaćinstva. Kako su početkom prošle godine likvidirane dvije banke, depoziti su se oporavili, u 2019. godini rastom za 0,5%. U decembru 2019. godine su nekvalitetni krediti pali na 5,1% ukupnih kredita i njihovo učešće u ukupnim smanjeno je za 1,2 p.p. na godišnjem nivou. Od ukupno 73.735 pravnih lica, u blokadi je bilo 18.306 ili 24,8%, što je za 3,7% više na godišnjem nivou. Ukupan dug po osnovu blokade računa u januaru 2020. godine iznosio je 637,1 mil. € i smanjen je za 6,0% u odnosu na isti mjesec prethodne godine. Neravnomjerna raspodjela dobiti otkriva ranjivost nekih manjih banaka. Iako će pad kvaliteta imovine smanjiti profitabilnost, finansijski sektor može igrati važnu ulogu u ublažavanju ekonomskog uticaja krize.

Kada posmatramo spoljnotrgovinsku razmjenu, prema podacima Ministarstva finansija, zabilježen je trend rasta izvoza robe koji je u januaru 2020. iznosio 31,3 mil. €, što je najveća ostvarena vrijednost u posljednjih sedam godina, dok je ipak zabilježen trend trgovinskog deficita za 6,9% usljed visokog učešća uvoza u ukupnoj razmjeni. Uvoz nafte i naftnih derivata za potrebe domaćeg tržišta povećan je za 3,4 mil. € (37,7%). Na drugoj strani, u razmjeni električne energije ostvaren je suficit, zbog pada uvoza za 2,9 mil. € i blagog rasta izvoza od 0,5 mil. €. U decembru 2019. strane rezerve pokrile su 6,3 mjeseca uvoza robe.

Prihodi budžeta u januaru 2020. godine iznosili su 94,3 mil. € ili 1,9% BDP-a i veći su 0,2% u odnosu na plan, dok su u odnosu na isti mjesec 2019. niži 12,1%, što nam je već početkom godine nagovijestilo usporavanje ekonomije i bez uticaja krize koja je bila izazvana širenjem COVID-19. U januaru 2020. godine budžetski deficit iznosio je 34,0 mil. € ili 0,7% procijenjenog BDP-a, neposredno pred širenje epidemije, Crna Gora bilježi i javni dug preko 70%.

Potrebno je istaći i da se crnogorska ekonomija tradicionalno posmatra i iz ugla regionalnih razlika, pa se u tom kontesktu dijeli na primorski, centralni i sjeverni dio. Iako se po evropskim standardima, odnosno NUTS klasifikacijama Crna Gora tretira kao jedan region, unutar zemlje razlike su velike. Tako je indeks razvijenosti na primjer Andrijevice u sjevernom regionu 37,92 ili industrijskih Pljevalja 70,74, dok je Podgorica u centralnom dijelu sa 141,13 ili Nikšić 95,03 a primorske opštine sve izuzev Ulcinja (75,44) iznad 130 od čega Budva čak 331,73²⁴ Ovakva struktura regionalnog razvoja upućuje na to da svako istraživanje socio-ekonomskih prilika mora adekvatno tretirati ekonomske razlike ove tri cjeline.

Svjetska banka je u prvobitnim prognozama procijenila da će crnogorski bruto domaći proizvod 2020. godine pasti 1,3%, zbog nesigurnosti u vezi s pandemijom COVID-19, da bi kasnije prognoze bile značajno pogoršane. Isto tako u ažuriranom proljećnom izvještaju o ekonomskim izgledima za Evropu i centralnu Aziju, prognozirala je za narednu godinu rast od 3,6%, a za 2022. godinu 3,2%.²⁵

Tabela 3. Scenariji rasta BDP-a

	PER 2020-2020,		MF	IMF 8. 4. 2020.	Svjetska Banka 29. 4. 2020. ²⁶	Evropska Komisija 6. 5. 2020. ²⁷	EBRD 12. 5. 2020. ²⁸
	Prije-COVID-19 scenario						
	Osnovni	Niži rast	1. 5. 2020.				
2018.	5,1						
2019.	3,5*	3,1		3,6	3,6	3,6	3,1
2020.	3,4	1,4	n/a	-9,0	Pre-COVID-19 scenario 3,2	-5,9	-8,0
					Osnovni -5,6		
					Niži rast -8,9		
2021.	2,8	1,5		6,5	3,6	4,4	10

Prema pesimističnom scenariju Svjetske banke Crnoj Gori je prognozirano pad od čak -8,9% u 2020. godini.²⁹ Evropska Komisija je u svom proljećnom izvještaju prognozirala pad od -5,9% u 2020. godini, dok je za narednu prognozirala rast od 4,4%. IMF je takođe najavio pad crnogorske ekonomije čak do -9% u ovoj godini da bi u narednoj rasla čak do 6,5%.

II. Reakcija zemalja na COVID-19

Zemlje zapadnog Balkana su početkom marta 2020. godine, kao i većina drugih zemalja svijeta, bile primorane da strogo ograniče ekonomski život da bi obuzdale pandemiju. Crna Gora iako je kao posljednja zemlja Evrope registrovala prvi slučaj obolijevanja, otpočela je sa zatvaranjem kako ekonomskog tako i cjelokupnog društvenog života. Kao i druge zemlje u kojima turizam igra važnu ulogu i u Crnoj Gori se mogu očekivati značajne ekonomske teškoće imajući u vidu da prihodi od turizma predstavljaju više od 20% BDP-a.³⁰ Nedostatak monetarne politike u zemlji, ograničeni fiskalni fondovi i visok javni dug pojačavaju ranjivost crnogorske privrede u uslovima ekonomskog šoka poput aktuelnog. Kriza COVID-19 još jednom pokazuje da je očuvanje makroekonomske i finansijske stabilnosti, uz izgradnju fiskalnih rezervi za ovakve situacije, ključno za poboljšanje otpornosti na ekonomske šokove i da je takva stabilnost neophodan uslov za održavanje visokog rasta u srednjem roku što je u prethodnom period prepoznato kao važna politika.³¹

Crna Gora...

Vlada je usvojila mjere za pomoć u ublažavanju ekonomskih i socijalnih uticaja. Ove mjere su pratile opšte preporuke međunarodnih finansijskih institucija poput MMF-a. Tim preporukama trebalo bi da se obezbijedi dodatna likvidnost kao i nastavak toka kredita prema realnom sektoru uz određene

26 World Bank, press release, 29 April 2020, <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2020/04/29/recession-looms-for-western-balkans-as-countries-respond-to-covid-19>

27 EC, Spring 2020 Economic Forecast: A deep and uneven recession, an uncertain recovery, 6 May 2020, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/ip125_en.pdf

28 Pad od 8% je uz pretpostavku da će polovina turističke sezone biti pod uticajem COVID-19 pandemije. (EBRD, Regional Economic Prospect Report, April 2020); <https://www.ebrd.com/cs/Satellite?c=Content&cid=1395290493496&d=&pagename=EBRD%2F-Content%2FDownloadDocument>

29 World Bank Group, Western Balkans Regular Economic Report no 17, Spring 2020, The Economic and Social Impact of COVID-19. Notes.

30 Vlada Crne Gore (januar 2020), Program ekonomskih reformi za Crnu Goru 2020-22,

31 Kontinuiranom fiskalnom konsolidacijom smanjen je fiskalni deficit sa 4,6% BDP-a u 2018. na 3% u 2019. godini. Podržana povoljnim globalnim finansijskim uslovima, Crna Gora je u septembru 2019. godine izdala euroobveznicu od 500 miliona € po rekordno niskoj kamatnoj stopi od 2,55% i rekordnom ročnosti od 10 godina. To je potisnulo javni i javno zagarantovani (PPG) dug na 81% BDP-a u 2019. godini, ali je prihod deponovan, a jedan dio je korišćen u martu 2020. za otplatu 320 miliona eura u euroobveznicama; ostatak će se koristiti za popunjavanje potreba za finansiranjem tokom 2020. godine.

24 Vlada Crne Gore, Strategija regionalnog razvoja Crne Gore 2014-2020, jun 2014

25 World Bank. 2020. Europe and Central Asia Economic Update, Spring 2020: Fighting COVID-19. Washington, DC: World Bank. © World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/33476> License: CC BY 3.0 IGO.

no olakšavanje finansijskih uslova tako da se zadrži balans između finansijske stabilnosti, podrške ekonomiji i zdravlja bankarskog sektora. Od fiskalne politike se očekuje značajna podrška firmama i građanima da bi se premostio period epidemije, uz preporuke dodatne koordinacije napora na globalnom i regionalnim nivoima.³² Vlada Crne Gore je u dva paketa potpomogla svoju ekonomiju kroz set finansijskih, poreskih i ostalih mjera. Mjere su se kao i kod većine zemalja odnosile na tzv. „gašenje požara“. Cilj mjera³³ je doprinos očuvanju radnih mjesta i stvaranju pretpostavki za brži oporavak ekonomije i standarda svakog građanina i njegove porodice. Predviđa da se mjere odnose na preko 100.000 zaposlenih i više hiljada preduzetnika, mikro, malih i srednjih preduzeća, kao i na nezaposlene³⁴ s evidencije Zavoda, korisnike MOP-a i penzionere s najmanjim penzijama.

Tabela 4. – Politike i mjere izdate za podršku preduzećima da nastave proizvodnju usljed izbijanja COVID-19

Kategorija politika	Sadržaj	Mjere
1. Finansijska podrška	Ohrabriti relevantne subjekte da daju zajmove, odobravaju produženje zajma i niže kamatne stope	<ul style="list-style-type: none"> Odloženo vraćanje kredita fizičkim licima i preduzećima kod svih banaka, mikrokreditnih institucija i IRF-a u trajanju od 90 dana, sve vrste kredita, uključujući gotovinske zajmove (obezbjede i neobezbjede) Kreiranje nove kreditne linije IRF-a MSME Subvencije (za zatvorene djelatnosti, za turistički sektor; za ugrožene djelatnosti – Preduzetnici, mikro, mala i srednja privredna društva u djelatnostima čiji rad nije zabranjen, ali je u značajnoj mjeri smanjen obim aktivnosti kao posljedica naredbi Ministarstva zdravlja radi suzbijanja epidemije; za novo zapošljavanje
2. Porezi, carine	Smanjenje, odlaganje uplate poreza i doprinosa	<ul style="list-style-type: none"> Odlaganje uplate poreza i doprinosa na zarade za 90 dana, kasnije se nadovezuje na drugi paket i subvencije privredi Smanjivanje roka za povraćaj PDV-a i produženje ograničenja roka za izlaganje carinske garancije za odloženo plaćanje carinskog duga

3. Politike socijalnog osiguranja za podršku radu i obnavljanju proizvodnje	Socijalne mjere	<ul style="list-style-type: none"> Subvencije za zarade zaposlenih na plaćenom odsustvu Subvencije na zarade zaposlenih koji su u izolaciji i karantinu Obustava prinudne naplate radi socio-ekonomske zaštite privrednih subjekata, čije su aktivnosti zabranjene odlukama NKT-a Jednokratna novčana pomoć u vrijednosti od 50 € nezaposlenim licima
4. Usluge i podrška	Pomoć domaćim proizvođačima i pojedinačnim sektorima	<ul style="list-style-type: none"> Pomoć medijima Posebna podrška poljoprivredi i ribarstvu Novo kreditne linije IRF za poljoprivrednike i ribare Jednokratna pomoć poljoprivrednicima i ribarima Odluka Skupštine Privredne komore o privremenom oslobađanju obaveze plaćanja članskog doprinosa za djelatnosti čiji je rad bio obustavljen. Odlukom se, u periodu od 1. aprila do 30. juna 2020. godine, oslobađaju obaveze plaćanja članskog doprinosa privredna društva i preduzetnici kojima je naredbom Ministarstva zdravlja, usljed epidemije bolesti COVID-19, zabranjeno obavljanje djelatnosti i poslovni subjekti čija je djelatnost usljed epidemije najviše ugrožena.
5. Smanjenje troškova	Smanjenje troškova za električnu energiju	<ul style="list-style-type: none"> EPCG – izuzeće iz fiksnog dijela računa za struju za april, maj i jun – koji se neće naplaćivati korisnicima u zatvorenim aktivnostima

32 IMF, Policy Steps to Address Corona Crisis, March 2020 www.imf.org

33 Mjere koje su definisane ovim Programom odnose se na subjekte koji su izmirili poreske obaveze zaključno sa 2019. godinom i koji nijesu prekršili naredbe Ministarstva zdravlja donijete radi suzbijanja COVID-19 pandemije. Mjere se odnose i na subjekte osnovane u 2020. godini, zaključno s 15. martom 2020. godine.

34 Na dan 31. 3. 2020. godine, na evidenciji nezaposlenih kod Zavoda za zapošljavanje bilo je 35.632 lica.

Prvi paket mjera³⁵ pomoći privredi i građanima, koji je Vlada procijenila na 100 miliona € (najvećim dijelom nova kreditna linija IRF), usvojen je sredinom marta a prije svega se odnosio na podršku likvidnosti. Privrednicima u sklopu ovog paketa omogućeno je tromjesečno odgađanje plaćanja poreza na dohodak građana i doprinose za obavezno socijalno osiguranje. Takođe, obezbjeđena je i kreditna podrška preduzećima preko Investiciono-razvojnog fonda (IRF), kao i uvođenje tromjesečnog moratorijuma na plaćanje kredita građana i privrede kod komercijalnih banaka. Prvi paket je obuhvatio i direktnu finansijsku pomoć za penzionere s najnižim primanjima i korisnike materijalnog obezbjeđenja porodice. Ovu pomoć dobilo je preko 20.000 građana i njihovih porodica. Pored ovih, definisane su i određene mjere smanjivanja budžetske potrošnje.

Drugi paket mjera je usvojen 24. aprila i čine ga četiri grupe mjera: subvencije, podrška poljoprivredi, ekonomsko-socijalne mjere i poseban režim za troškove električne energije za turistička preduzeća. Ukupan fiskalni efekat mjera iz ovog paketa iznosi 75 miliona € u bruto iznosu. Njegova neto vrijednost je 46 miliona € za period od tri mjeseca. Jedna od ključnih mjera koja se nalazi u ovom paketu je državna pomoć zaposlenima u zatvorenim djelatnostima (ugostiteljstvo, usluge, prevoz i turistički sektor), kojima će biti isplaćeno 100 % bruto minimalne zarade. Oni će dobiti po 222 € zarade za april i maj, a biće im pokriveni i porezi i doprinosi u punom iznosu, što je 143 € za minimalnu zaradu. Prijedlog mjera obuhvata i subvencije za ugrožene djelatnosti (preduzetnici, mikro, mala i srednja preduzeća do 250 zaposlenih) za april i maj, u iznosu 50% bruto iznosa minimalne zarade za svakog registrovanog zaposlenog. Iznos te subvencije je 111 € za neto plate i 71,5 € za poreze i doprinose. Nezaposleni koji ne primaju nadoknade Zavoda za zapošljavanje ili materijalnu pomoć, dobili su jednokratnu pomoć od 50 €. Sva privredna društva kojima je zbog vladinih mjera na suzbijanju širenja virusa bio zabranjen rad biće za april, maj i jun oslobođena plaćanja računa za utrošenu struju. Paralelno, Elektroprivreda je dok traju mjere duplirala subvencije računa za struju socijalno ugroženim domaćinstvima. U okviru novog paketa državne pomoći za poljoprivredu i ribarstvo predviđena su izdvajanja u vrijednosti 17 mil. €.

Sve države pa i Crna Gora kontinuirano su preduzele mjere da bi smanjile uticaj trenutnih okolnosti na njihovo poslovanje. Mjera subvencionisanja plata zaposlenih u kompanijama bila je jedna od najučestalijih mjera kako na prostoru Zapadnog Balkana, tako i u ostalim evropskim zemljama. Tako npr. Danska subvencionise tri četvrtine mjesečne plate zaposlenih u privatnom sektoru, dok se poslodavci obavezuju da ne otpuštaju zaposlene zbog poslovnih gubitaka uzrokovanih pandemijom COVID-19; Luksemburg će trošiti 500 mil. € mjesečno za finansiranje 15.000 preduzeća i 100.000 zaposlenih i pokriće 80% zarada pogođenih; Holandija takođe subvencionise do 90% zarade radnika u namjeri da spriječi ogromne gubitke, a Vlada Ujedinjenog Kraljevstva isplaćivaće 80% plate za osoblje koje drži poslodavac i pokriva plate do 2.500 funti mjesečno u naredna tri mjeseca (mart, april, maj).

Pomoć EU i mjere drugih zemalja okruženja...

Nakon kritika zbog spore reakcije, i Evropska unija (EU) je odobrila paket pomoći od preko 410 miliona eura zemljama Zapadnog Balkana za borbu protiv novog COVID-19 virusa. Bosna i Hercegovina, Sjeverna Makedonija, Srbija, Crna Gora, Kosovo i Albanija dobiće 37 miliona eura direktne pomoći za nabavku respiratora, testova, zaštitne opreme, a 374 miliona eura određeno je za društveni i ekonomski oporavak. Usvajanje ovog paketa odgovor je EU na pandemiju COVID-19 virusa koja je prisutna u ovim zemljama.

Tabela 5. – Paket pomoći EU zemljama Zapadnog Balkana

Zemlja	Pomoć zdravstvenom sistemu (u €)	Pomoć za socijalni i ekonomski oporavak (u €)
Crna Gora	3.000.000	50.000.000
Srbija	15.000.000	78.400.000
Bosna i Hercegovina	7.000.000	73.500.000
Kosovo	5.000.000	63.000.000
Albanija	4.000.000	46.700.000
Sjeverna Makedonija	4.000.000	62.000.000
UKUPNO:	38.000.000	374.000.000

Izvor: Evropska komisija (http://europa.ba/wpcontent/uploads/2020/03/coronavirus_support_wb.pdf)

Grupa Evropske investicione banke pripremila je paket mjera hitne podrške od 5,2 milijarde eura zemljama izvan Evropske unije, a prema prvim procjenama državama Zapadnog Balkana namijenjeno je oko 700 miliona eura, dok će se tačan iznos za zemlju znati nakon konsultacija s predstavnicima banaka.

Svaka od zemalja Zapadnog Balkana je kao reakciju na dešavanja izazvane epidemijom COVID-19 donijela mjere koje su uključivale pomoć građanima i privredi izdvajajući sredstva iz sopstvenih budžeta, nakon čega će slijediti njihovi rebalansi do kraja godine. Najveće izdvajanje je imala Srbija od 5,1 milijardu eura, a najmanje Bosna i Hercegovina i to Federacija BiH 15 miliona eura, a Vlada Republike Srpske 26 miliona eura dok je distrikt Brčko izdvojio 500 hiljada eura. Vlada Crne Gore je nakon prvog paketa u kojem je pored moratorijuma i odlaganja poreskih obaveza, najznačajnija stavka bila nova kreditna linija IRF za likvidnost od 100 miliona eura, usvojila drugi paket za podršku građanima i privredi u iznosu od 71 milion eura s porezima i doprinosima, kao što je već ranije navedeno.

35 Procjene su na osnovu istupa predstavnika Vlade.

Tabela 6. – Politike i mjere pomoći MSME vlada zemalja okruženja u borbi sa COVID-19

Zemlja	Mjere
Srbija	<ul style="list-style-type: none"> Privredna komora obezbijedila je direktnu pomoć MSME u iznosu tri minimalne plate, bez obaveze vraćanja Moratorijum na otplatu rata kredita i lizinga Kreditni za likvidnost i obrtni kapital za samostalne trgovce, MSP, farme i zadruge upisane u odgovarajuće registre, koji će se produžiti kroz Fond za razvoj Srbije. Garantna shema za podršku privredi u uslovima COVID-19 krize za kredite za održavanje likvidnosti i obrtnih sredstava za MSME, poljoprivredna gazdinstva, a preko komercijalnih banaka Odlaganje rokova za prijavu poreza, odlaganje plaćanja poreza, uključujući avansno plaćanje bez zatezних kamata Nema prinudnog postupka naplate tokom vanrednog stanja Smanjenje mjesečnih akontacija poreza (porez na dobit; lokalni porezi) Uvođenje koncepta nacrtu poreskih prijava – poreski obveznici imali bi rok od jednog do tri mjeseca po okončanju vanrednog stanja da podnesu konačnu prijavu. Odlaganje/obustava poreskih revizija
Hrvatska	<ul style="list-style-type: none"> Uvođenje Sporazuma (državnog) o mirovanju duga. Npr. obustavljaju se svi izvršni postupci za namirenje potraživanja od svih dužnika u periodu od tri mjeseca; krediti za obrtna sredstva i održavanje likvidnosti s rokom otplate do tri godine. Uvođenje zastoja u otplati kredita; novi krediti za održavanje likvidnosti odobravaju se privrednim subjektima za tekuće potrebe poslovanja kao što su isplata plata, plaćanje režijskih troškova i drugih troškova poslovanja; povećanje opsega garantnog fonda za osiguranje izvoza uključivanjem i sektora turizma.
Slovenija	<ul style="list-style-type: none"> Moratorijum na plaćanje kredita Poreski obveznici imaju mogućnost da odlože plaćanje poreza najviše 24 mjeseca, odnosno da poreski dug otplaćuju na 24 mjesečne rate bez kamate. Mjere usmjerene na poboljšanje likvidnosti Državne garancije: 6 mil. € za privredne subjekte u teškoćama Podrška internacionalizaciji poslovanja Država plaća dio zarade: 40% odsto troškova zaposlenih obezbeđuje država, i to za zaposlene koji se upućuju kući na „čekanje“, a 100% za zaposlene koji moraju u karantin. U oba slučaja, zaposleni imaju pravo na 80% zarade. Cilj je da ugrožene kompanije zadrže najmanje 50% zaposlenih.

Bosna i Hercegovina	<ul style="list-style-type: none"> Osnivanje garnacijskog fonda radi očuvanja i poboljšanja stepena likvidnosti privrednih društava. Razvojna banka FBiH da pripremi prijedlog odluke o uspostavljanju kreditne linije za poboljšanje likvidnosti ugroženih preduzeća. Bankama i fizičkim licima biće odobren moratorijum na plaćanje kredita tj. zastoj u otplati kredita na period od najmanje tri mjeseca. Planiran zajam od Svjetske banke u iznosu od 20 mil. USD koji će podržati zemlju u njenom radu zbog posljedica COVID-19. 60% paušalno oporezivanje na ukupan prihod malih preduzetnika jednim ili dva zaposlena (Republika Srpska).
Sjeverna Makedonija	<ul style="list-style-type: none"> Razvojna banka Sjeverne Makedonije dala je direktnu finansijsku pomoć i u vidu beskamatnih kredita u iznosu od 3000 € do 30000 € mikro, malim i srednjim preduzećima. Beskamatni krediti privrednim subjektima u iznosu od 5,7 mil. €, plus 6 mil. € (22.mart). Subvencionisanje obaveznih doprinosa za socijalno osiguranje (SDSO) zaposlenih u sektoru turizma, transportnom sektoru, sektoru ugostiteljstva, i drugim kompanijama pogođenim koronavirusom tokom aprila, maja i juna 2020. godine. Subvencija za obavezno socijalno osiguranje bila bi u iznosu do 50% prosječne zarade isplaćene u 2019. godini. Osnovna kamatna stopa Narodne banke smanjena je na 1,75%. Visina zakonom propisane zatezne kamate biće smanjena na 5% (u prethodnom periodu 10%) i na 4% (u prethodnom periodu 8%). Smanjenje plata državnih službenika i zaposlenih u javnom sektoru u aprilu i maju 2020. godine na minimalnu platu koja trenutno iznosi 14.500 MKD (235 €). Predsjednici i članovi opštinskih vijeća, članovi upravnih i nadzornih odbora javnih ustanova radiće bez naknade. Primjena Zakona o izvršnom postupku biće privremeno obustavljena do kraja juna. Izvršitelji će biti u obavezi da obustave sve radnje koje se preduzimaju u izvršnom postupku (sva izvršenja). Moratorijum na plaćanje kredita: korisnici kredita imaju pravo na zastoj u otplati kredita u naredna tri mjeseca. Privredna društva biće zaštićena od odlaska u stečaj tokom trajanja krize.
Albanija	<ul style="list-style-type: none"> Moratorijum na otplatu kredita građana i privrede u trajanju od tri mjeseca Iznos od 25 mil. USD namijenjen Ministarstvu zdravlja za nabavku medicinskog materijala i opreme, odnosno kao pomoć zdravstvenim radnicima; iznos od 100 mil. USD namijenjen je kompanijama koje imaju teškoće s isplatom zarada zaposlenih. Iznos od 65 mil. USD izdvojen je za najneposrednije potrebe: ljude u nevolji, mala preduzeća, eventualnu nezaposlenost; iznos od 20 mil. USD stavljen je na raspolaganje Ministarstvu odbrane u slučaju potrebe za humanitarnom akcijom; iznos od 10 mil. USD stavljen je na raspolaganje Savjetu ministara kao rezervni fond za nepredviđene vanredne situacije. Poreska mjera koja će se primijenjivati od druge polovine 2020. godine nadalje, jeste reprogram poreskog potraživanja po osnovu poreza na dobit pravnih lica za sva privredna društva čija se ukupna vrijednost prometa kreće u rasponu od 2 do 14 mil. USD (15,5 €-100 hiljada €), odnosno od 20 hiljada USD do 140 hiljada USD.

Shodno komparativnoj analizi preduzetih mjera pomoći privredi većina zemalja regiona je usvojila slične mjere. To je kombinacija takvih kratkoročnih mjera za ublažavanje krize pružajući pristup kreditima za firme, uvodeći mjere smanjenja poreza ili moratorijume na otplatu kredita, ali i subvencionišući zarade radnika za pogođene firme da bi se izbjegla velika otpuštanja. Mjere za ograničenje trgovine uglavnom su osmišljene da zabrane izvoz medicinske opreme ili prehrambenih proizvoda. Iako neke trgovinske mjere mogu pogoršati uticaj krize, obaveze o održavanju tržišta za osnovne proizvode mogu pomoći u izbjegavanju velikih promjena cijena; ograničenje izvoza bi ipak trebalo pažljivo osmisliti da bi se izbjegle nepotrebne barijere u trgovini i poremećaji globalnih lanaca snabdijevanja.³⁶ Štaviše, sve zemlje su privremeno povećale socijalnu pomoć za ugrožena domaćinstva, a često i za penzionere. Kako se ukidaju mjere zaštite, započinje se i s drugom fazom ublažavanja krize. Vlade će morati da osmisle kako da garantuju zdravstvenu bezbjednost građanima, postepeno ponovo da otvore svoje ekonomije, ali i da daju novu podršku agregatnoj tražnji, kako bi se osigurao brz i pravičan oporavak.

Tabela 7. - Mjere budžetske podrške koje su usvojile države zapadnog Balkana (milijarde €)³⁷

	Ukupno	Procenat BDP
Albanija	0,4	2,4
Bosna i Hercegovina	0,4	2,3
Kosovo	0,2	2,8
Crna Gora	0,05	1,0
Sjeverna Makedonija	0,2	2,0
Srbija	3,2	6,7

Izvor: World Bank Group, *Western Balkans Regular Economic Report no 17, Spring 2020, The Economic and Social Impact of COVID-19, Outlook*

Kao što se može primijetiti većina mjera uvedenih u regionu do sada se fokusira na održavanje novčanih tokova preduzeća radi smanjenja bankrota i na taj način zaštite radnih mjesta u narednih nekoliko mjeseci, dok se ograničenja nametnuta epidemijom COVID-19 ne ublaže. Nesigurnost u pogledu dužine krize stvara kritične kompromise u dizajniranju politika odgovora. Kratkoročne mjere ublažavanja kojima se premošćuje likvidnost pogođenih firmi mogu biti veoma efikasne za očuvanje prihoda u prvih nekoliko mjeseci krize, ali one su skupe i mogu postati neodržive i neefikasne ako kriza potraje, a čvrsta likvidnost postane ograničenje solventnosti. Iscrpljivanje fiskalnog prostora na kraju bi zahtijevalo od vlasti da ograniče svoju podršku, primoravši kompanije koje pomažu da zatvore ili otpuste radnike, što bi značilo visoke oportunitetne troškove korišćenja tih resursa koji bi se mogli koristiti za dugoročne programe ili ekonomske podsticaje u fazi oporavka. Kao i većina tržišnih ekonomija u tranziciji, zemlje zapadnog Balkana, posebno zemlje s malo fiskalnog prostora, moraju pažljivo odmjeriti ove kompromise. Da bi obezbijedile održiv ekonomski oporavak u srednjem roku, neke zemlje u regionu moraju ugraditi u svoje ekonomije veću otpornost na šokove, dok sve zemlje moraju nastaviti da sprovedu strukturne reforme kako bi povećale rast produktivnosti.

36 EBRD, *Regional Economic Prospects, COVID-19 from shock to recovery*, April 2020

37 U međuvremenu su zemlje prilagođavale svoje politike a interventne mjere su se mijenjale.

IV. PROCJENA UTICAJA I KLJUČNA ZAPAŽANJA - REZIME I ANALIZA PODATAKA PRIKUPLJENIH U ISTRAŽIVANJU UTICAJA COVID-19 NA MIKRO, MALA I SREDNJA PREDUZEĆA³⁸

Kako se može i intuitivno zaključiti, najveći udar COVID-19 na ekonomske tokove doživjela su mikro, mala i srednja preduzeća.³⁹ Kako je već prezentovano, kao i u drugim zemljama i u Crnoj Gori je Vlada u saradnji sa Centralnom bankom pribjegla najprije mjerama podrške likvidnosti kroz odlaganje plaćanja kreditnih i poreskih obaveza, a potom i subvencionisanju dijela plata zaposlenih što je prikazano ranije. Osim toga, bile su predviđene i kreditne linije za podršku likvidnosti, o čemu je takođe bilo riječi.

Ipak, poseban uvid u situaciju izazvanu pandemijom COVID-19 na mikro, mala i srednja preduzeća ostvaruje se kroz kvantitativna istraživanja i prikupljanje podataka direktno od učesnika privrednih tokova. Stoga je sprovedeno istraživanje s ciljem da se tokom maja mjeseca i potom u drugom dijelu godine u dva navrata sagledaju četiri aspekta i to:

- uticaj na poslovanje preduzeća
- kontra mjere koje su usvojila preduzeća
- efikasnost politika za suzbijanje uticaja pandemije na preduzeća
- perspektive za rast preduzeća.

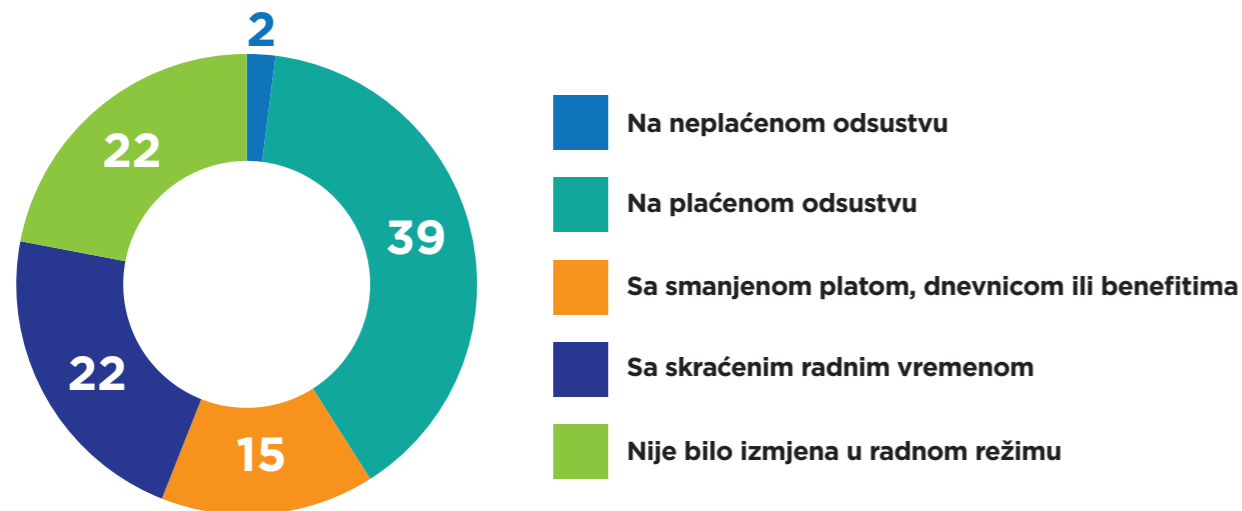
Nalazi istraživanja upućuju na razne specifičnosti u odgovorima kompanija u reakciji na krizu. Zanimljivo je da preduzeća najčešće svoje tržište pronalaze na lokalnom nivou, preko 50%, a potom oko trećine na tržištu cijele Crne Gore. Ovo prije svega upućuje na to da se mala i srednja preduzeća uglavnom bave trgovinom i drugim uslužnim djelatnostima. Samo 12% je okrenuto stranom tržištu, prije svega usljed okrenutosti tih kompanija turističkoj tražnji. Dodatno, 76% proizvoda koji se plasiraju su uvozni. Jasno je da postoji u dugom roku prostor za rebalans ekonomije u pravcu malih i srednjih preduzeća koja bi mogla pokretati aktivnosti čije bi tržište bilo van Crne Gore, pri čemu bi djelatnost mogla takođe biti uslužna, ali i prerađivačka. To je pitanje koje je direktno skopčano s njihovom konkurentnošću i ljudskim kapitalom.

U periodu prvih mjesec dana mjera suzbijanja epidemije, uticaj na zaposlenost nije bio prisutan. Međutim, dok je dvije petine bilo na plaćenom odsustvu, jedna petina je imala skraćeno radno vrijeme, a jedna petina je nastavila da radi bez promjena. Nešto ispod jedne petine bilo je na neplaćenom odsustvu odnosno bez benefita pa je tako došlo do smanjenja njihovih prihoda, iako su formalno ostali zaposleni. U oblasti trgovine, zaposleni su značajno češće imali smanjenu platu, dnevnicu ili benefite i imali skraćeno radno vrijeme, dok su zaposleni u uslužnim preduzećima kao i preduzećima u centralnom regionu češće išli na plaćeno odsustvo. Sedamnaest odsto je poslalo zaposlene na neplaćeni odmor ili im je smanjilo plate i druge beneficije. Zatim, među zaposlenima do 15. marta u oblasti proizvodnje, u srednjim preduzećima, u preduzećima na sjeveru i na jugu značajno češće nije bilo promjena u radnom režimu.

38 Istraživanje je sprovedeno u periodu od 7. do 20. maja 2020. godine. Veličina uzorka je 319 preduzeća i kvotnog je karaktera, definisan prema: regionu, broju zaposlenih i djelatnosti a shodno podacima CRPS-a. Poststratifikacija je urađena po regionu, broju zaposlenih i djelatnosti. Uzorak je u saradnji s Privrednom komorom Crne Gore dodatno ojačan (boosted sample) sa 141 upitnikom kroz koji se probio nalaz s fokusom na posebno izložene djelatnosti. Imajući u vidu dinamiku dešavanja u vezi s Covid-19 (ukidanje restriktivnih mjera, implemetacija mjera ekonomske podrške i dr.) istraživanje predstavlja snimak stanja u trenutku ispitivanja.

39 Tokom 2019. godine Ministarstvo ekonomije je za pomoć mikro, malim i srednjim preduzećima preko 10 programskih linija pomoglo povećanju konkurentnosti crnogorske privrede u iznosu od 1.640.000 €.

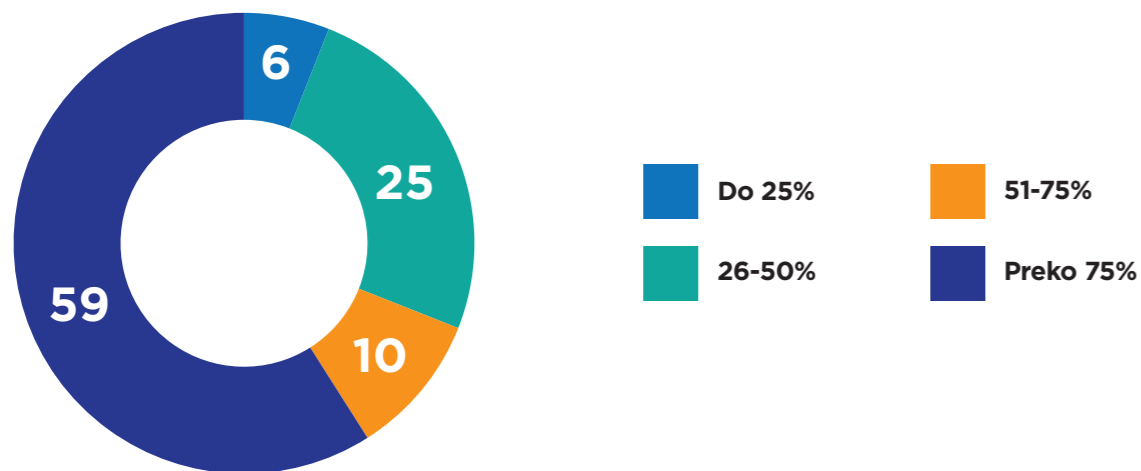
Grafik 3. - Uticaj pandemije COVID-19 na režim rada zaposlenih od 15. marta (u %)

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020, naručilac – UNDP

Uticaj krize dalje se ogleda u padu prodaje i rastućim gubicima. Konkretno, među kompanijama koje su imale manju prodaju u odnosu na isti period 2019. godine, više od polovine ima preko 75% nižu prodaju u poređenju s istim periodom prošle godine, dok četiri od 10 kompanija imaju 100% smanjenje prodaje. Gubici preko 75% prisutni su uglavnom u uslužnim kompanijama.

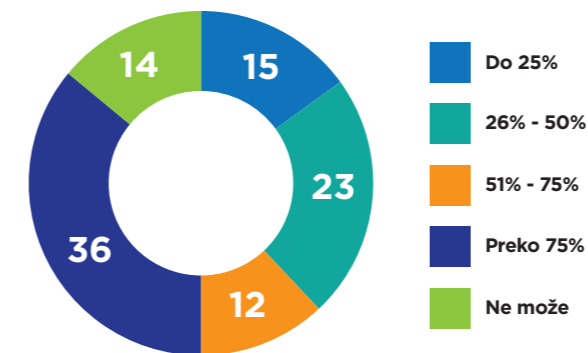
Grafik 4. - Promjena prodaje u proteklih mjesec dana u odnosu na isti period 2019. godine (u %)

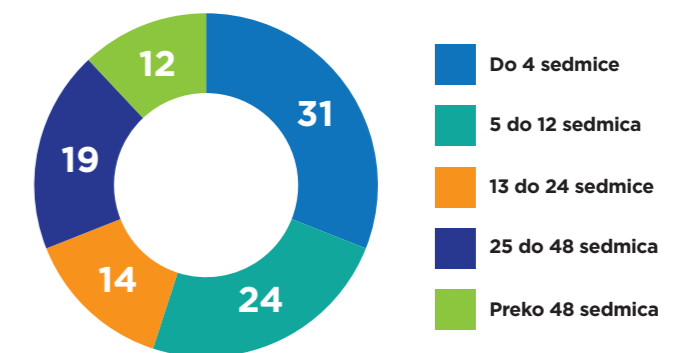
Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020, naručilac – UNDP

Više od trećine kompanija izjavljuje da u sljedećem mjesecu može otplatiti preko 75% svojih kratkoročnih obaveza, kao i dugoročnih dugova i finansijskih obaveza. Međutim, 29% njih navodi da ne može ispuniti nijednu svoju obavezu ili da može podmiriti do 25%. Skoro trećina njih procjenjuje da može raditi još četiri nedjelje, dok četvrtina navodi period od jednog do tri mjeseca. Međutim, kompanije s juga značajno češće navode da ne mogu platiti svoje finansijske obaveze i dugove, a skoro 66% njih procjenjuje da u trenutnim okolnostima mogu raditi najviše do 12 nedjelja, što sugerira ozbiljne probleme u likvidnosti.

Grafik 5. - Mjera u kojoj mogu otplaćivati kratkoročne obaveze uz pomoć trenutnih sredstava (u %)

Grafik 6. - Broj sedmica koliko još preduzeće može biti otvoreno u sadašnjim okolnostima (u %)

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020, naručilac – UNDP

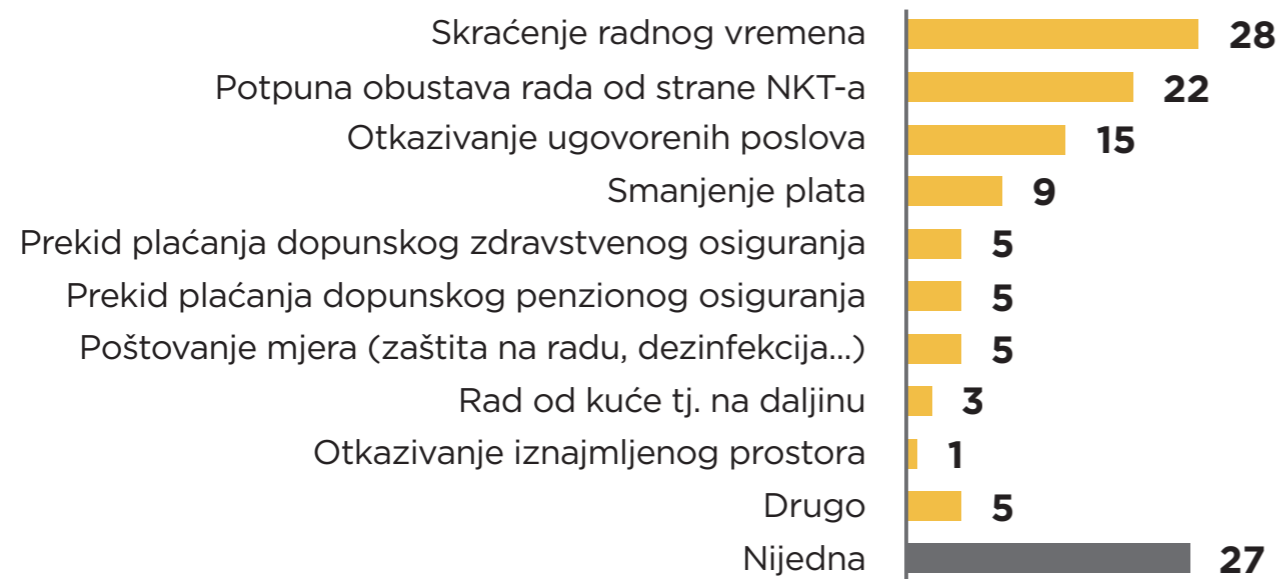
Veliki broj preduzeća, 86%, prijavilo je smanjenje poslovnih prihoda u ovom periodu. Ovo je svakako logično, ali ono što brine jeste da je 59% prijavilo pad prihoda od 75%, odnosno njih 40% i cijelih 100%. Praktično za značajan broj preduzeća ova godina ima 10 mjeseci umjesto 12, pod pretpostavkom pune normalizacije prilika u ostatku godine, što je upitno. Istovremeno, obaveze su i dalje 12 mjeseci. To se vidi i iz odgovora da 52% preduzeća svoje kratkoročne obaveze ili ne može da ispunjava ili može do jedne četvrtine, odnosno jedne polovine. Kada su dugoročne i finansijske obaveze u narednih 30 dana u pitanju, tada 23% preduzeća ističe da ne mogu da ih izmiruju dok dodatnih 32% može do četvrtine odnosno polovine.

Sasvim izvjesno ovo upućuje na značajan problem nelikvidnosti koji postoji i koji može da se preseli i u ostale segmente ekonomskog sistema, kao i da značajno poveća loše plasmane (NPL) banaka, i time utiče na potrebu usklađivanja bilansa pa samim tim i manje kreditnih plasmana u neposrednom narednom periodu. Takav zaključak upućuje na potrebu generisanja određenih partnerskih shema države i banaka kao podrške malim i srednjim preduzećima. Čak 55% preduzeća smatra da može opstati najduže do tri mjeseca u ovakvim pogoršanim uslovima funkcionisanja, pri čemu je zanimljivo da na jugu taj procenat ide do 66%. Neizvjesnost u pogledu efektivnosti ljetnje turističke sezone svakako ne pogoduje.

Preko polovine (59%) preduzeća u Crnoj Gori ističe da im smanjena potražnja predstavlja najveći izazov na tržištu, dok oko jedne četvrtine preduzeća navodi blokirane kanale prodaje (27%), naplatu potraživanja (26%) i poteškoće s finansiranjem (23%). Smanjena potražnja je direktna posljedica nemogućnosti kupaca da ističu svoje potrebe, ali u narednom periodu prolongiran pad tražnje može imati veze i sa smanjenim prihodima domaćinstva, odnosno manjom tražnjom kao posljedicom smanjenog priliva turista, to jeste manjim prihodima od doznaka. Dodatno, preduzeća koja se bave proizvodnjom značajno češće navode nabavku sirovina i resursa kao najveći izazov na tržištu, u poređenju s ostalim preduzećima. Sagledavajući 10 najvećih izazova pandemije, pored smanjene tražnje izdvajaju se troškovi radne snage sa 26%. Tu se nalazi opasnost daljeg rasta nezaposlenosti, odnosno eventualno transfera nezaposlenosti u neformalnu ekonomiju. Poremećen lanac snabdijevanja i prekid dostave ili nabavke poluproizvoda ili usluga potrebnih za proizvodnju ili proizvoda za preprodaju, značajno češće su isticali kao najznačajniji izazovi tokom pandemije za preduzeća koja se bave trgovinom. Osim toga, preduzeća sa sjevera značajno češće ističu smanjen protok novca kao najznačajniji izazov tokom COVID-19 krize, dok se s troškovima prevencije i kontrole pandemije učestalije suočavaju preduzeća iz centralnog regiona.

Usljed ograničenja koje je izazvala pandemija COVID-19, skraćenje radnog vremena je prva odluka koju je donijelo više od jedne četvrtine preduzeća (28%), dok nekih petina (22%) navodi potpunu obustavu rada od strane Nacionalnog koordinacionog tijela za zarazne bolesti Crne Gore.

Grafik 7. – Prva odluka/aktivnost koje su kompanije donijele/preduzele kao odgovor na COVID-19 (u %)

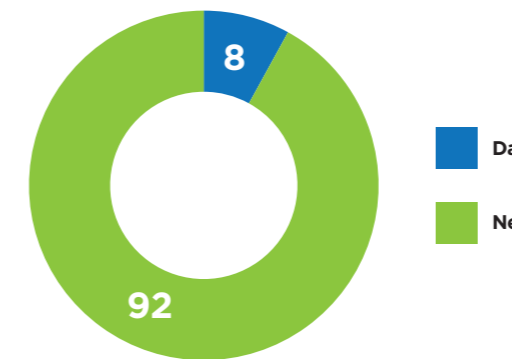
Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020, naručilac – UNDP

S druge strane, preko jedne četvrtine preduzeća (27%) nije donijelo nijednu odluku kao odgovor na COVID-19 krizu. Jedna desetina se opredijelila za smanjenje plata. Dodatno, kada su u pitanju mjere za prilagođavanje biznisa, 32% je pribjegli pregovorima o odlaganju plaćanja, 21% smanjenju kupovine, a 19% otkazivanju narudžbi. Veoma mali procenat se opredijelio za potragu za alternativnim dobavljačima, odnosno za udruživanje na platformama za prodaju, što ukazuje na određenu šabloniziranost poslovnih procesa. Kada je u pitanju odnos prema potrošačima, dominirala je pasivnost. Samo 32% je pribjegli razgovoru s potrošačima o traganju za zajedničkim rješenjima, a 17% je smanjilo cijene usluga. Ovdje se takođe vidi koncentrisanost djelatnosti na lokalna tržišta. Kada je u pitanju revidiranje poslovnog modela, 45% firmi je prosto obustavilo rad, 43% je odlučilo da odloži investicije, dok je 58% smanjilo obim posla. Da bi zadržali djelatnost kompanije, 52% se odlučilo da koristi ušteđevinu ili uzme pozajmicu.

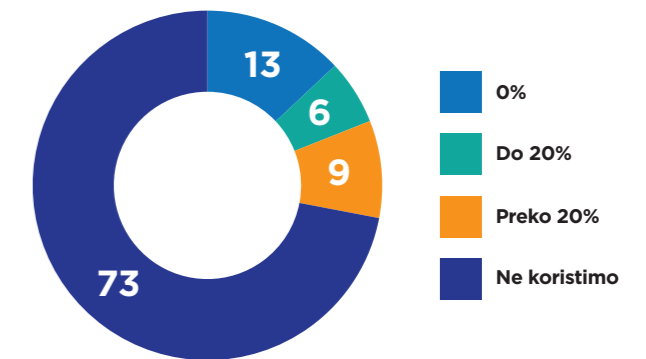
Skoro polovina smatra da će posljedice COVID-19 biti odlaganja planova za rast, dok manje od petine razmatra inovacije u poslovanju (17%) ili tehološke inovacije povezane s proizvodom (16%). Manji broj 4%, razmatra povlačenje s tržišta. Indikativno je da u slučaju preduzeća sa sjevera, 32% smatra da će kriza uticati na širenje na strana tržišta.

Preko dvije petine preduzeća počelo je da koristi ili je povećalo upotrebu interneta, društvenih mreža, aplikacija i digitalnih platformi za poslovnu administraciju, dok ih blizu jedna trećina koristi u marketinške svrhe. Ipak, samo 16% u slučaju prodaje, odnosno 14% za plaćanja. Većina kompanija (73%) ne koristi digitalne platforme i jasno je da to istovremeno i ogromna šansa za digitalnu transformaciju, ali i prepreka. Nasuprot očekivanju tri petine preduzeća navodi da im se udio prodaje preko digitalnih platformi nije promijenio u prethodnih 30 dana, dok u isto vrijeme, uslužna preduzeća značajno češće ističu da im se udio smanjio, 11% preduzeća je prijavilo uvećanje prodaje. Polovina kompanija koje ih obično koriste, trenutno nemaju udio u prodaji. U prethodnom mjesecu više od polovine kompanija nije imalo izmijenjen udio u prodaji na internetu. Međutim, smanjeni udio prodaje ovako ima oko trećina preduzeća, prije svega kompanija koje se bave uslugama. To podrazumijeva potrebu za ubrzanom pripremom i usvajanjem Strategije digitalne transformacije koja bi trebalo da podrazumijeva i kvalitetnu komunikaciju i edukativnu kampanju.

Grafik 8. – Ulaganje u novu opremu, softver ili digitalna rješenja zbog COVID-19 krize (u %)

Grafik 9. – Trenutni udio prodaje preko digitalnih platformi, aplikacija ili vebajta firme (u %)

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020, naručilac – UNDP

Većina vjeruje da će pandemija imati dugoročne nepovoljne efekte na sve svjetske ekonomije, pa tako i na crnogorsku privredu koja je značajno usmjerena na sektor turizma i ugostiteljstva. U tom pogledu očekuje se smanjena likvidnost subjekata, manja platežna moć, ali i manja količina novca u opticaju, te posljedično smanjenje cijena.

NEFORMALNA EKONOMIJA

Istraživanje UNDP-a (kvalitativni dio ostvaren kroz intervju) ukazalo je da velika većina privrednika ocjenjuje da je siva ekonomija sve učestalija pojava u Crnoj Gori. Kao pozitivne karakteristike poslovnog ambijenta oni navode: slobodu poslovanja, dobre šanse za razvoj, malo tržište koje pogoduje razvoju firme, dok su sektor poljoprivrede i turizma prepoznati kao najperspektivniji, ali su ukazali i na nedostatke koji vode povećanju neformalne ekonomije kroz neravnopravnost u poslovanju, postojanju monopola, veliku zavisnost od stranih ulaganja, nelikvidnosti i poteškoća u naplati potraživanja, ali i nerazvijeno tržište pa samim tim i nezaštićenost domaćih proizvoda. Ipak, rasprostranjenost sive ekonomije, a pogotovu neformalnog zapošljavanja, varira zavisno od djelatnosti i veličine privrednih subjekata. Polovina ispitanika najčešće navodi da je razlog za to loše poslovanje i mali promet firmi, dok druga polovina smatra da je uzrok neformalne ekonomije način da se lako ostvari dodatni profit. Dok vlasnici ugostiteljskih lokala, trgovinskih radnji, špediterskih firmi, poljoprivrednih gazdinstava smatraju da je u njihovoj djelatnosti neformalno zapošljavanje veoma često, poslodavci čije firme pružaju programerske usluge, usluge smještaja (hoteli) i prevoza putnika navode da ova pojava nije naročito zastupljena u njihovoj djelatnosti. Dodatno, jedan od faktora koji utiče na opažanje rasprostranjenosti neformalnog zapošljavanja je i veličina privrednog subjekta, pa se tako ono češće povezuje s mikro firmama koje ostvaruju male prihode. Takođe, kod dijela sagovornika prisutan je stav da je „rad na crno“ (neprijavlivanje radnika, ali i obavljanje neregistrovane djelatnosti) prisutniji kod samostalnih zanatskih radnji. Pojedini ispitanici ističu da neformalnom zapošljavanju pribjegavaju početnici u biznisu za koje troškovi legalnog poslovanja predstavljaju preveliko opterećenje.

Kada su u pitanju mjere koje bi država mogla preduzeti radi smanjenja neformalnog zapošljavanja, najveći broj privrednika zalaže se za stimulativne politike u vidu smanjenja poreskih stopa i doprinosa na plate zaposlenih, dok smatraju da rigoroznija politika ne bi tome značajno doprinijela. S druge strane, dio ispitanika, uglavnom predstavnika firmi koje uspješno ocjenjuju svoje dosadašnje poslovanje, zalaže se više za strožiju kaznenu politiku prema firmama koje neformalno posluju.

Opravdanost realizovanih ekonomskih mjera ogleda se i u trendovima podnesenih odgovarajućih poreskih prijava.⁴⁰

Tabela 8. – Struktura primanja shodno visini dohotka

Visina dohotka u €	Broj zaposlenih (novembar 2019)	Broj zaposlenih (april 2019)	Broj zaposlenih (april 2020) 18. maj	Broj zaposlenih (april 2020) 17. jun
Do 250	59.753	64.441	44.818	50.559
251-400	33.920	34.954	24.746	29.653
40-500	19.254	20.588	9.364	13.254
50-700	27.285	31.082	13.199	21.019
701-1000	13.557	13.726	7.116	11.206
Preko 1.000	10.112	9.140	5.166	7.568
UKUPNO:	163.881	173.931	104.409	133.259

Izvor: Poreska uprava, <http://www.poreskauprava.gov.me/uprava>

Dva je upućujuća iako ne konačna (usljed metodoloških problema) zaključka moguće izvući. Prvo, posmatrajući strukturu prijavljenih zarada u različitim periodima, vidi se da je oko 60% zarada u kontinuitetu do nivoa 400 €, a 40% iznad toga. Dok je prosječna zarada, prema podacima MONSTATA, iznad 500 €, ovakva distribucija primanja shodno poreskim prijavama upućuje na to da je platna medijana⁴¹ ispod 400 €. Podatak o medijani, pored podatka o prosječnoj zaradi koji bi bilo korisno utvrđivati posebno za privatni i javni sektor, bio bi dragocjen kreatorima ekonomske politike kako za vođenje poreske, tako i vođenje socijalne politike, odnosno za kreiranje rješenja koja bi mogla smanjiti neformalnu ekonomiju. Dok povećanje minimalne zarade (u julu 2019. minimalna zarada povećana je sa 196 na 222 € utiče na rast prosječne zarade, to nema uticaja na medijanu zarada. Istovremeno, vrlo je moguće u uslovima postojanja neformalnog zapošljavanja, odnosno neformalne isplate dijela zarada da su i prosječna zarada i medijana zarada veće nego su zvanični podaci.

Drugi zaključak proizlazi iz razlika u broju zaposlenih za koje se podnose mjesečne prijave u odnosu na broj zaposlenih prema administrativnim izvorima, odnosno podacima do kojih se dolazi prema anketnoj nezaposlenosti. I pored različitih metodologija nemoguće je ne primijetiti da dok je, na primjer, za 173.931 zaposlenih u aprilu prošle godine podnesen odgovarajući poreski obrazac i obračunata plata⁴², to je značajno niže u odnosu na broj zaposlenih prema administrativnim izvorima, 200.595 u aprilu 2019. Dodatno, prema Anketi o radnoj snazi za 2019. Godinu, broj zaposlenih bio je procijenjen na 243.800 dok je prosječna zaposlenost evidentirana u istoj godini iz administrativnih izvora bila nešto iznad 203.500. Istovremeno, učešće samozaposlenih i porodično zaposlenih kreće se tradicionalno oko 21-22%, odnosno oko 50.000 evidentiranih kao zaposleni shodno metodologiji iz Ankete. S obzirom na broj podnesenih poreskih prijava, mogao bi se izvući zaključak da se u tim kategorijama dominantno nalaze oblici neformalnog rada. Sliku dodatno zamagljuje okolnost da državni organi podnose jedan IOPPD obrazac nezavisno od broja zaposlenih pa se time komplikuje upoređivanje podataka i sveukupna analiza ali i otežava kreiranje ekonomske politike.

Osim toga, prema mjesečnim izvještajima MONSTATA, ukoliko uporedimo broj zaposlenih u martu i aprilu 2019. godine s martom i aprilom 2020. uočićemo značajan pad⁴³. Tako je pad u martu 2020. iznosio 5% u odnosu na mart 2019, a u aprilu 2020. čak do skoro 8% u odnosu na april prošle godine.

⁴¹ Medijana je statistički pokazatelj koji dijeli određenu seriju podataka na pola. U slučaju prosječne zarade shodno metodologiji obračuna koju koristi MONSTAT, ukupna masa plata dijeli se s brojem zaposlenih.

⁴² Radi se o takozvanom IOPPD obrascu koji se za odgovorajući obračunski period dostavlja Poreskoj upravi, ne nužno potpuno redovno, tako da krajem poslovne godine poreska uprava evidentira sve pristigle obrasce za u ovom slučaju mjesec april.

⁴³ U svom mjesečnom izvještaju za maj 2020, MONSTAT donosi i niz podataka koji govore o uticaju krize na ekonomski sistem kroz značajno nižu industrijsku proizvodnju u odnosu na april 2019. s indeksom 63,2, drastično manji broj turističkih dolazaka i noćenja u martu u odnosu na 2019. pa je kvartalni indeks 73,2, ali i manji nivo uvoza i izvoza. Dok je uvoz zabilježio indeks 91,4, ali u apsolutnom iznosu pad za oko 10 miliona eura, uvoz je zabilježio indeks 89,8 ali u apsolutnom iznosu pad za oko 70 miliona eura. Najveći porast u uvozu bilježe, očekivano farmaceutski proizvodi za oko 10 miliona eura. Promet na malo bilježi u martu povećanje i indeks 106,9 u odnosu na mart 2019, što je vjerovatno posljedica pravljenja zaliha u drugoj polovini mjeseca. Nakon određenog pada depozita stanovništva u martu mjesecu, dolazi do stabilizacije i određenog rasta u aprilu. Uprava za statistiku – MONSTAT (www.monstat.org)

Tabela 9. – Broj zaposlenih mart – april 2019–2020.

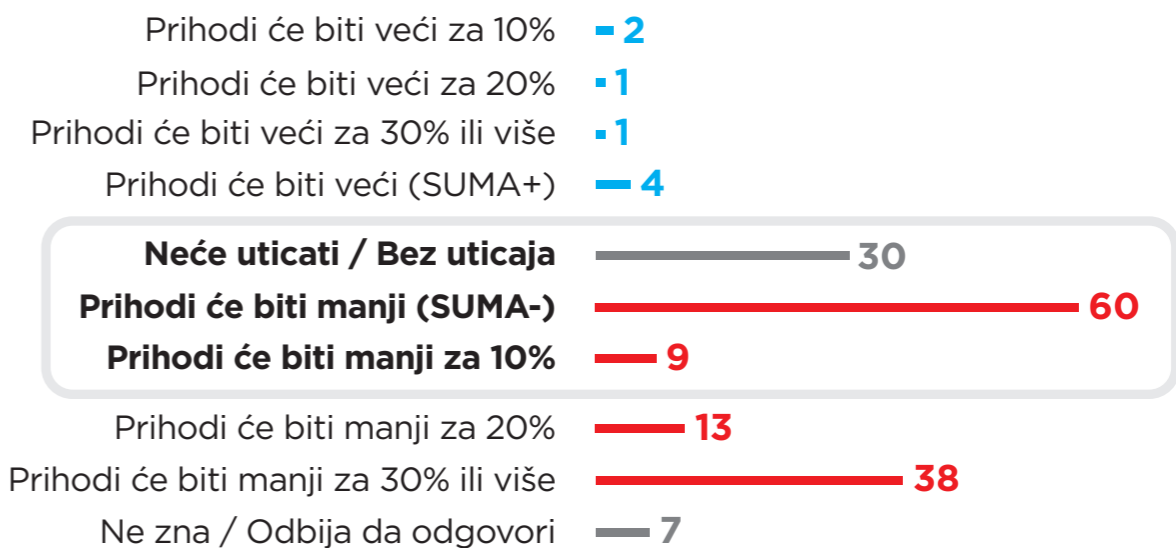
Period	Broj zaposlenih	Period	Broj zaposlenih	Promjena
Mart 2019.	197.594	Mart 2020.	187.251	5,23%
April 2019.	200.595	April 2020.	184.607	7,97%

Izvor: Uprava za statistiku – MONSTAT (www.monstat.org)

Istovremeno, u periodu od izbijanja krize do 30. aprila broj nezaposlenih je prema evidenciji Zavoda za zapošljavanje porastao na 40.361 lica, odnosno 42.194 na 31. maj što predstavlja trenutnu stopu nezaposlenosti od 18,2%⁴⁴. Pri tome, ovi podaci pokazuju da se na Zavod od skoro pet hiljada ljudi tokom aprila mjeseca skoro prijavilo tri hiljade žena ili 60%. Ove podatke potvrđuje i istraživanje IPSOS-a za potrebe UNDP u kojem se navodi pad broja zaposlenih za 2,5 procentna poena u aprilu u odnosu na mart. Ovi podaci osim direktnog uticaja COVID-19 sugerišu i dalje visok nivo sive ekonomije na tržištu rada. Međutim, kombinovano, podaci o medijani plate i strukturi zaposlenih iz dva izvora sugerišu mogući snažan uticaj epidemije na tržište rada i mogući rast siromaštva kao direktnu implikaciju. Posebno je zanimljivo obratiti pažnju na podatke po osnovu podnesenih poreskih prijava koje prati Poreska uprava i koji pokazuju značajan rast podnesenih obrazaca tokom primjene mjere subvencionisanja plata za određene djelatnosti što je bio uslov za realizaciju mjere. U periodu od nekoliko sedmica dolazi do rasta broja podnesenih prijava za skoro 30 hiljada. Kako se tokom cijele godine mogu podnositi prijave za određeni obračunski period, u ovoj fazi nije moguće upoređivati podatke za april ove godine s aprilom protekle godine.

Da je značajan broj građana u nezavidnoj situaciji, potvrđuje istraživanje koje je sproveo UN u Crnoj Gori tokom aprila o socijalnim posljedicama COVID-19⁴⁵. Prema ovim podacima 60% stanovništva očekuje pad primanja, od čega skoro 40% smatra da će taj pad biti 30%. Vraćajući se na strukturu isplaćenih zarada, ovo očekivanje znači mogućnost da primanja koja su ispod medijane mogu biti svedena na nivo minimalne zarade ili nešto više, odnosno može se desiti da se smanji ili ukine neformalni dio zarade ukoliko ga je zaposleni primao. Ostvarenje bilo kojeg scenarija imalo bi značajan negativan uticaj na životni standard tih domaćinstava.

Grafik 10. – Percepcija uticaja koronavirusa na finansijsku situaciju u aprilu

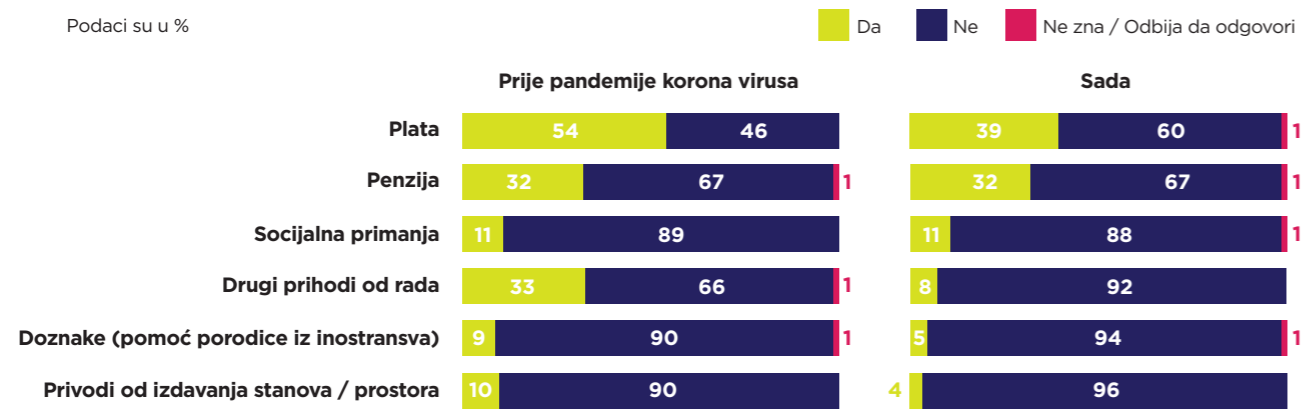
Izvor: Ipsos – Brza procjena socijalnog uticaja epidemije COVID-19 u Crnoj Gori, april 2020, naručilac – UN

⁴⁴ Podaci Zavoda za zapošljavanje Crne Gore (ZZCG) na dan 30. aprila 2020. godine.

⁴⁵ Brza procjena socijalnog uticaja epidemije COVID-19 u Crnoj Gori, UN, april 2020

Takođe, 15% ispitanih ističe manji regularni prihod od plate, dok 25% prijavljuje manji prihod od drugih primanja vezanih za rad. Ovo automatski može asociirati na pad buduće tražnje, jer dolazi do smanjenja nivoa dohotka koji se nalazi u sivoj zoni. Dodatno, 52% odsto ispitanih ističe da ima novca na raspolaganju za odnosne potrebe domaćinstva za period od dvije sedmice do mjesec dana. Ako se dodaju oni s kraćim horizontom, onda je to čak 70%.

Grafik 11. – Finansijska održivost domaćinstava (u %)

Izvor: Ipsos – Brza procjena socijalnog uticaja epidemije COVID-19 u Crnoj Gori, april 2020, naručilac – UN

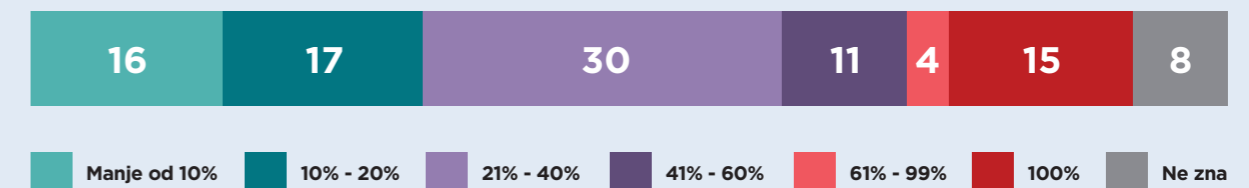
Rizik po rast siromaštva je značajan ako se ima u vidu najava iz prethodnog istraživanja da bi nakon prvih 10% još skoro 20% odsto firmi razmatralo smanjenje broja zaposlenih. Već tokom trajanja epidemije 20% ispitanika je prijavilo ili da nije primilo platu ili je izgubilo posao, dok 12% onih koji prijavljuju dohodak od rada nijesu socijalno osigurani. Svjetska banka procjenjuje da bi kriza mogla povećati stopu siromaštva za 1,5 do 3 procentna poena u zavisnosti od dužine trajanja, i time vratiti stanje na nivo 2015. ili čak 2013. godine⁴⁶. Ovaj procenat bi tokom trajanja krize mogao da raste, a dodatno kako subvencije ne ostvaruju lica koja nijesu na urednoj evidenciji, socijalne posljedice će biti veće o čemu govori i tripliranje zahtjeva za pomoć insitucija i to iz južnog dijela zemlje, što je posebno zanimljivo. Na ovo treba dodati da značajan broj ispitanika ističe da imaju manje mogućnosti da plate redovne troškove domaćinstva poput režijskih računa (20 pp manje), da uredno vraćaju zajmove (26 pp manje), troškove obrazovanja (16 pp manje) i kiriju (10 pp manje).

46 Zapadni Balkan redovni ekonomski izvještaj, Ekonomski i socijalni uticaj Covid-19, siromaštvo i dobrobit domaćinstva, br. 17, proljeće 2020.

POSljedICE COVIDA-19 NA EKONOMSKO OSNAŽIVANJE ŽENA

Zaposleni u Crnoj Gori čine 28% građana dok žene čine 44% svih zaposlenih u zemlji. Od svih zaposlenih 62% radi u privatnom sektoru. Žene čine 45% zaposlenih u privatnom sektoru. Dvije od pet žena u Crnoj Gori je imalo problem otežanog plaćanja stanarine i komunalija, a 38% žena navodi da im je bilo teško da isprate osnovne troškove, kao što su troškovi hrane i održavanje higijene za vrijeme trajanja COVID-a. Tokom epidemije, 36% žena imalo je smanjen pristup zdravstvenim uslugama ili ih uopšte nije koristilo. Gotovo 20% ispitanica je tražilo pomoć prijatelja ili rodbine kako bi prevazišle finansijske probleme.

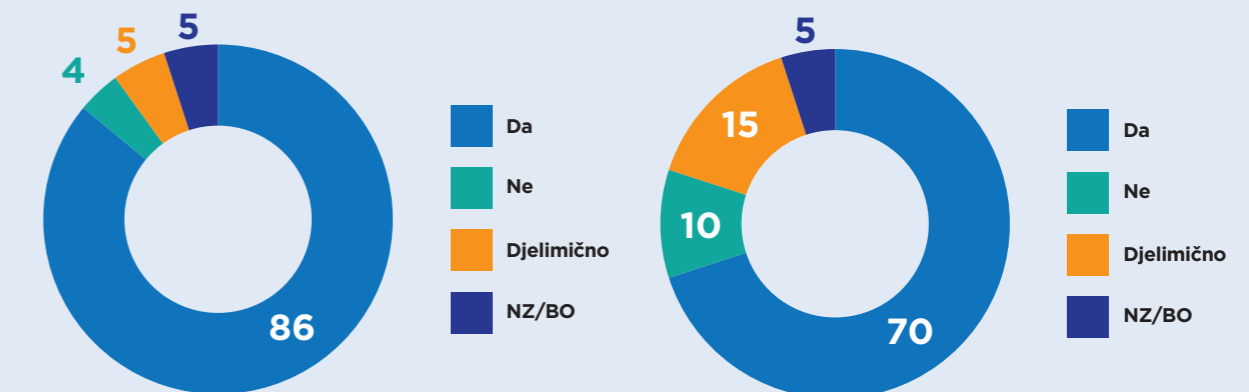
Grafik 12. – Smanjenja plate usljed pandemije COVID-19 (u %)

Izvor: Ipsos – Posljedice COVID-19 na ekonomsko osnaživanje žena i muškaraca, maj 2020, naručioci – UNDP i UN Women

Tokom epidemije došlo je do smanjenja plate kod 21% zaposlenih. Od ukupnog broja zaposlenih njih 76% radi u privatnom sektoru od kojih je jednoj trećini plata umanjena u rasponu 21-40%, dok skoro 20% uopšte nije imalo nikakva primanja. Na neplaćenom odsustvu bilo je 14% zaposlenih u privatnom sektoru.

Grafik 13. – Plata primljena prije i tokom COVID-19 pandemije (u %)

Izvor: Ipsos – Posljedice COVID-19 na ekonomsko osnaživanje žena i muškaraca, maj 2020, naručioci – UNDP i UN Women

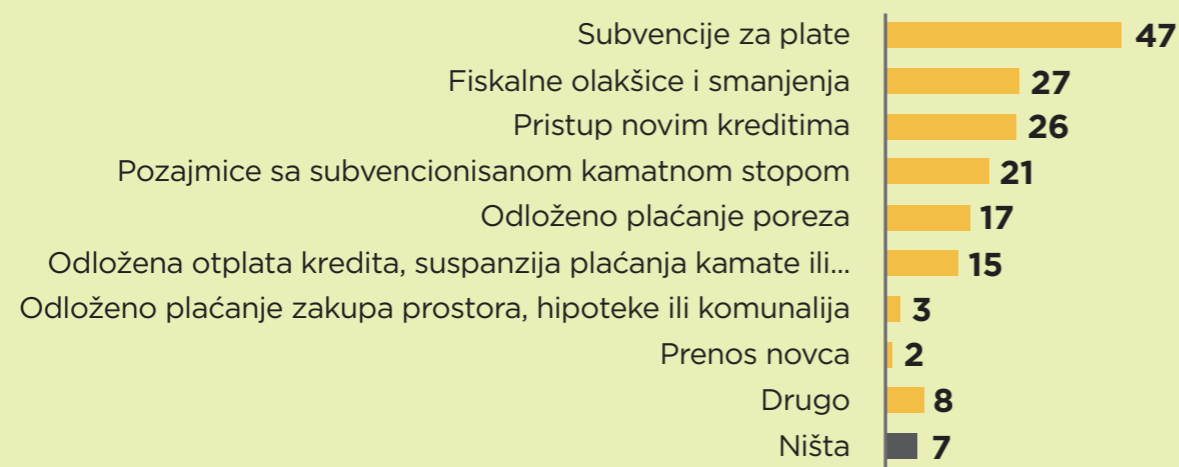
Potrebno je istaći da u kategoriji zaposlenih kojima su plate bile smanjene između 41% i 60% veći je udio žena. Takođe, u sektorima turizma, ugostiteljstva i prevoza primijećen je nešto veći broj zaposlenih kojima nije isplaćivana plata tokom ovog posmatranog perioda. Kvalitativni dio istraživanja ukazao je na različite izazove sa kojima se susreću preduzetnice i potvrdio potrebu da se prilikom kreiranja ekonomskih mjera posebna pažnja treba obratiti na sektore u kojima preduzetnice rade. Tako su se recimo, preduzetnice u oblastima turizma i obrazovanja suočile sa značajno smanjenim obimom poslovanja, te nenadoknadivim gubicima koji su uzrokovali smanjenu likvidnost, nemogućnost servisiranja dospjelih obaveza i zakupa poslovnih prostorija. Imajući u vidu da je preduzetnička djelatnost u oblasti turizma i obrazovanja uslovljena cikličnim kretanjima, ekonomske mjere bi trebalo da budu prilagođene ovim dinamikama i potrebama preduzetnica. Navodi ispitanica o smanjenju plata u ovom periodu, potvrđuju praksu da se u kompanijama isplaćuju minimalne zarade, što zahtijeva posebnu pažnju na duži rok i adekvatne socijalne i ekonomske mjere da bi se zadržali zaposleni i omogućilo pravo na dostojanstven rad. Ujedno, kvalitativni dio istraživanja ukazuje da je jedan dio ekonomskih aktivnosti opstao za vrijeme trajanja epidemije, poput finansijsko-pravnih usluga, zatim u sferi uslužnih djelatnosti kao što su kozmetičari i sl. Preduzetnice aktivne u ovim sektorima ukazuju na značajno smanjenje prihoda, kao i na činjenicu da nijesu uspjeli povratiti isti nivo prihoda iz perioda prije COVID-19. Ekonomske mjere bi u tom smislu trebale uzeti u obzir specifičnosti ovih djelatnosti, kako bi se isti ekonomski uslovi održali na duži rok.

PRIMJENA MJERA BUDŽETSKE PODRŠKE I PODRŠKE IRF

U toku Programa mjera ostvareni su sljedeći rezultati: novi elektronski servis „Program za dodjelu subvencije“ je realizovan na portalu Poreske uprave <https://eprijava.tax.gov.me/TaxisPortal> i otvoren za podnošenje aplikacija od 1. maja 2020. godine; registrovano je 15.030 privrednih subjekata koji su podnijeli prijave i zahtjeve za subvencije, a isplaćene su subvencije za 14.460 firmi, odnosno za 61.402 radnika u bruto iznosu 16,3 mil. €. Takođe, IRF je do 31. 5. 2020. odobrio 292 (ukupno 1109 zahtjeva bez obzira na validnost i kvalitet) kredita u vrijednosti od 50,7 mil. € i definisao 836 moratorijuma na prethodno odobrene kredite u vrijednosti od 160,7 mil. €. Dakle, podrška iz ova dva izvora je na nivou od oko 1,5% BDP-a⁴⁷ bez sprovedenog moratorijuma IRF-a. Pretpostavljajući sličan nivo subvencije za majske plate i dodatne kredite IRF može se pretpostaviti da bi vrijednost podrške iz ovih izvora uključujući i podršku poljoprivrednom sektoru mogla iznositi do oko 2,5% BDP. Istovremeno, u odnosu na skoro 10 hiljada zaposlenih, odložene su poreske obaveze u iznosu od preko 45,1 mil. €⁴⁸. Subvencije za novo zapošljavanje, za april, odobrene su za 64 lica.

Prema istraživanju koje je sproveo UNDP Crna Gora, 61% preduzeća se prijavilo za neki oblik podrške koji je dizajnirala država. Generalno, donesene mjere su pozitivno ocijenjene od strane preduzeća, s tim da je mjera koja se odnosi na subvencije za plate dobila najpozitivnije ocjene. Ova mjera je opažena kao izuzetno efikasna od strane polovine preduzeća u Crnoj Gori (52%) pri čemu je zanimljivo da su preduzeća sa sjevera ovu mjeru u većem broju ocijenila kao efikasnu, a ne kao izuzetno efikasnu, usljed moguće manjih troškova rada ili većeg učešća neformalnog rada, dok su fiskalne olakšice tj. odlaganje plaćanja poreza, jedna četvrtina ocijenila kao izuzetno efikasne. Ovu mjeru preduzeća sa sjevera u značajno većem procentu ocjenjuju kao neefikasnu. Takođe, 6 od 10 preduzeća ocjenjuje pozajmice sa subvencionisanom kamatnom stopom kao efikasno rješenje, a slično je i s pristupom novim kreditima, što je putokaz u kom pravcu bi neke nove mjere mogle da se kreću. Prisutno je, međutim, očekivanje da će se definisati dodatne politike podrške.

Grafik 14. – Očekivana pojačana podrška u narednom periodu (u %)

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020, naručilac – UNDP

S druge strane, prema istraživanju koje je radila Unija poslodavaca u partnerstvu sa ILO i EBRD, 45% privrednih subjekata smatra da najavljene mjere podrške privredi djelimično zadovoljavaju njihove najhitnije potrebe, dok 35% njih smatra da to nije slučaj. S druge strane, 13% privrednih subjekata smatra da najavljene mjere zadovoljavaju njihove najhitnije potrebe (5% je odgovorilo sa da, a 8% da najavljene mjere zadovoljavaju njihove najhitnije potrebe u značajnoj mjeri). S mjerama nije upoznato 7% ispitanih, što je zanimljivo s obzirom da je tema bila prilično prisutna u javnosti.⁴⁹

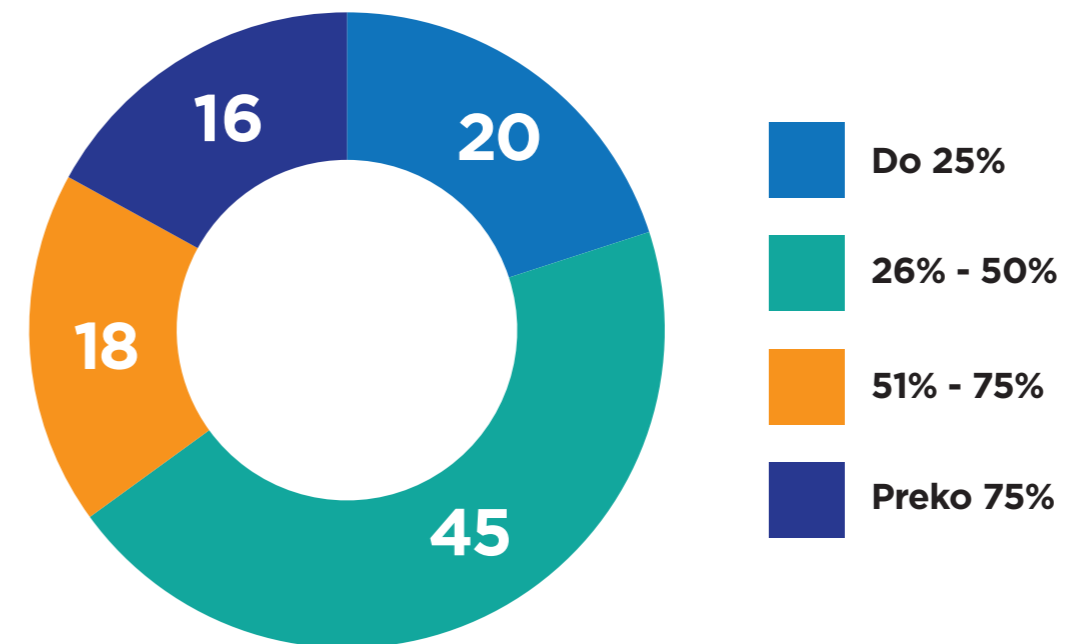
47 Okvirna procjena BDP za 2020 4,5 milijardi eura.

48 Potrebno je imati u vidu da su mjere ekonomske podrške podstakle obveznike da podnose poreske prijave i za značajno starije obračunske periode da bi se kvalifikovali za podršku.

49 Ovdje treba imati u vidu da je istraživanje rađeno prije početka primjene mjera subvencionisanja plata zaposlenih, ali nakon mjera kojima je poboljšana likvidnost privrednih subjekata. Svakako, bilo bi korisno sprovesti slično istraživanje nakon određenog vremenskog pomaka, međutim, i ovi podaci ukazuju na velika očekivanja kako na planu podrške likvidnosti tako i podrške solventnosti preduzeća.

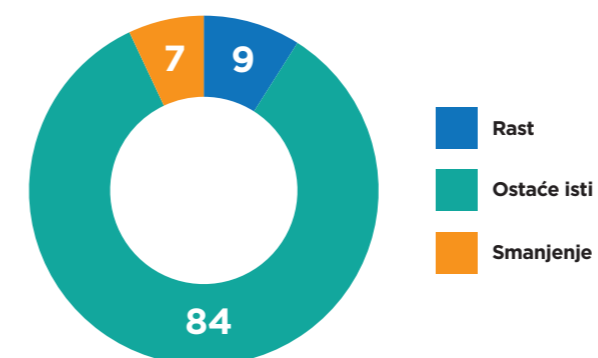
Više od polovine kompanija vjeruje u svoj budući razvoj, dok skoro isti broj kompanija izražava suprotne stavove o očekivanjima budućeg razvoja makroekonomskog okruženja. Preko dvije trećine kompanija očekuje da će se u naredna tri mjeseca, u poređenju s istim periodom 2019. godine, njihovi prihodi smanjivati,

Grafik 15. – Očekivana promjena prihoda u naredna tri mjeseca u poređenju s istim periodom prethodne godine (u %)

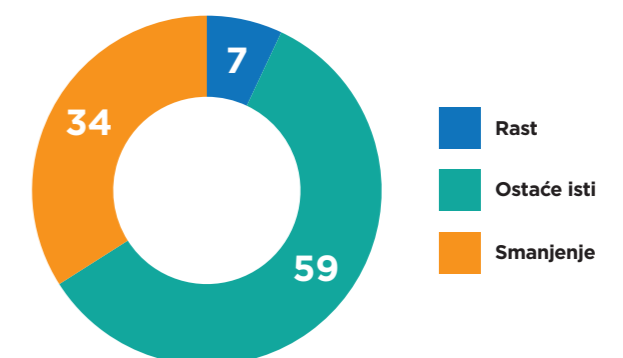

ali neće biti promjena u investicijama i broju zaposlenih koji će ostati isti.

Grafik 16 – Očekivana promjena broja zaposlenih sa punim radnim vremenom u naredna tri mjeseca u poređenju s istim periodom prethodne godine (u %)

Grafik 17 – Očekivana promjena u ulaganjima u naredna tri mjeseca u poređenju s istim periodom prethodne godine (u %)

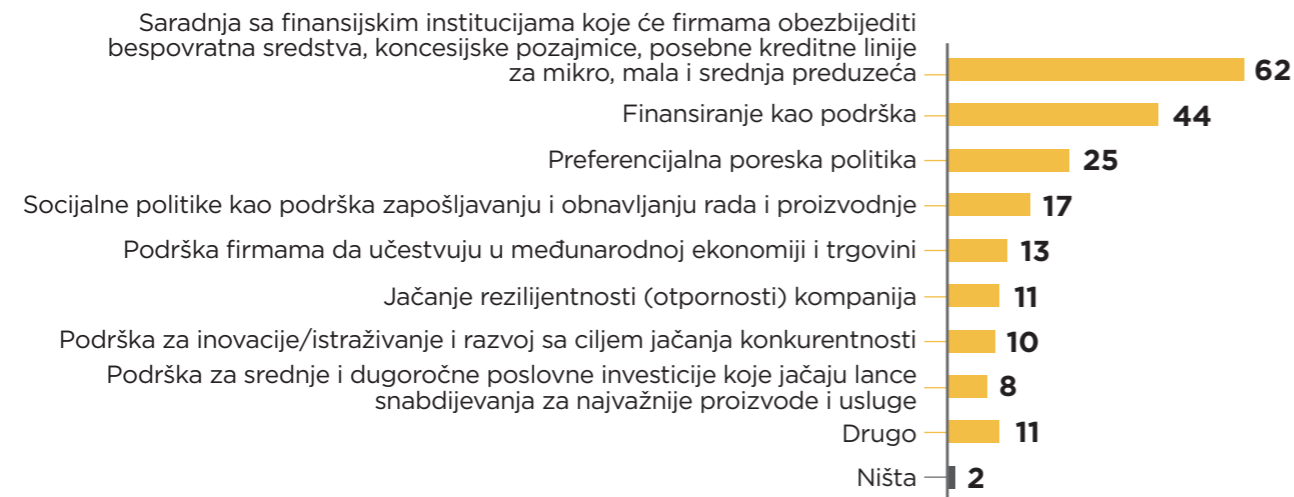

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSP&P u Crnoj Gori, maj 2020, naručilac – UNDP

Međutim, kompanije locirane u južnom regionu Crne Gore s većom vjerovatnoćom izvještavaju o nesigurnosti u svoj budući razvoj, kao ni u budući razvoj makroekonomskog okruženja. Pored toga, značajno je vjerovatnije da predviđaju i smanjenje prihoda od preko 75% i smanjenje broja

zaposlenih. Uzimajući u obzir šta se može učiniti za dugoročni razvoj, preko tri petine kompanija predlaže saradnju s finansijskim institucijama koje bi kompanijama omogućile grantove, koncesijske zajmove i posebne kreditne linije za mikro, mala i srednja preduzeća, dok kompanije sa sjevera značajno više predlažu i socijalnu politiku koja bi podržala zapošljavanje i nastavak rada i proizvodnje.

Grafik 18 – Prijedlozi za dugoročni razvoj (u %)

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020, naručilac – UNDP

Očigledno je da su potrebne dodatne mjere za pomoć u likvidnosti i obezbjeđivanju naplate gotovine. Bilo da se radi o garancijskom fondu, robusnijoj shemi faktoringa, više poreskih olakšica ili drugom modelu koji je osmišljen kod poslovnih banaka. S obzirom na prirodu svih vladinih mjera, one prevashodno ciljaju na formalne firme i radnike. Pošto mnogi ljudi nemaju formalni posao i nije su obuhvaćeni programima socijalne pomoći koji ciljaju postojeće siromašne, treba i njih podržati. Ove specifične karakteristike lokalnog tržišta rada treba uzeti u obzir prilikom primjene mjera za odgovor na krizu i određivanja kriterijuma podobnosti.

ISTRAŽIVANJE UPCG UZ PODRŠKU ILO I PARTNERSTVO S EBRD⁵⁰

Vrijedno je, međutim, napomenuti da je Unija poslodavaca Crne Gore u saradnji s Međunarodnom organizacijom rada (ILO) i Evropskom bankom za obnovu i razvoj (EBRD) sproveda istraživanje tokom aprila koje daje interesantne podatke. Istraživanje je tretiralo uticaj COVID-19 na poslovanje, finansije kompanija i radne odnose. Generalno posmatrano najčešće identifikovani problemi sa kojima su se suočili privredni subjekti iz uzorka su nedostatak prometa (50%), ugroženost poslovnih partnera koji ne mogu nesmetano da posluju (47%), pad tražnje za proizvodima ili uslugama (40%) i prekid rada usljed mjera Nacionalnog koordinacionog tijela (40%).

Manje firme su poseban problem vidjele u prekidu rada, dok su veće kompanije trpjele zbog pada tražnje i prometa. COVID-19 je imao značajan uticaj na njihovo poslovanje, jer je 77% preduzeća ili potpuno prekinulo s poslovanjem ili je otežano funkcionisalo. Manje od četvrtine preduzeća 23% bilo je u potpunosti operativno, od čega je 13% organizovalo rad od kuće što pokazuje njihovu otpornost na ovakve situacije. Iskustva ovih firmi mogu biti dragocjena i u kontekstu dublje promjene poslovne prakse u Crnoj Gori. Preduzeća do 10 zaposlenih su u 53% slučajeva morali obustaviti rad, odnosno 31% za preduzeća od 11 do 100 zaposlenih. Preduzeća veća od 100 zaposlenih lakše su se organizovala, pa je prema ovom istraživanju njih 14% moralo obustaviti rad, dok je 29% njih moglo organizovati rad od kuće. Podaci za firme preko 250 zaposlenih su nešto povoljniji. Upitani o održanju poslovanja u okolnostima važenja restriktivnih mjera, 29% privrednika je opstanak svog preduzeća ograničilo na period do dva mjeseca, dok je 28% njih taj period procijenilo na dva do tri mjeseca. Istovremeno, 33% mikro preduzeća smatra da može izdržati do dva mjeseca, dok je zanimljivo da preduzeća sa od 101 do 250 zaposlenih smatraju da mogu izdržati od dva do tri mjeseca. Jedino velika preduzeća smatraju da mogu izdržati značajno duži vremenski period. Takođe, zanimljiv je podatak da je 58% preduzeća sprovedo određene promjene u poslovanju da se ne bi odrazio efekat epidemije, pri čemu je preko 70% u slučaju firmi sa preko 100, odnosno preko 250 zaposlenih. Među mikro firmama 51% preduzeća nije sprovedilo nikakve promjene. Kada je u pitanju poslovni kontinuitet sve velike firme preko 250 zaposlenih imaju plan kontinuiteta. Iznenađenje je, međutim, da 77% firmi od 11 do 100 zaposlenih i 79% firmi između 100 i 250 zaposlenih takav plan nema, što ukazuje da bi to mogla biti oblast daljeg unapređenja njihovog poslovanja, sa ciljem da se razvija otpornosti na vanredne situacije i krize.

Trideset odsto ispitanih privrednih subjekata odgovorili su da bi im za obnavljanje poslovanja bilo potrebno između jednog i tri mjeseca, dok je skoro po četvrtina ovaj period procijenila od tri do šest mjeseci, odnosno preko šest mjeseci. Razmatranje odluke o privremenom ili trajnom gašenju preduzeća registrovano je kod 4% ispitanih privrednika. Drugo pitanje koje je važno za razumijevanje mogućnosti oporavka sektora malih i srednjih preduzeća jeste u dostupnosti sredstava za finansiranje oporavka djelatnosti. Preko 50% je odgovorilo da nema sredstava, dok je 16% odgovorilo da ima gotovinska sredstva. Broj zaposlenih usljed pojave COVID-19 krize smanjilo je 10% privrednih subjekata, od toga, sektorski posmatrano, najviše je otpuštanja bilo u trgovini (16%), turizmu (15%) i ugostiteljstvu (11%). Treba imati na umu da se pitanje u istraživanju odnosilo na neprodužavanje ugovora o radu na određeno vrijeme. Ono što je, međutim, zabrinjavajuće jeste da 19% planira smanjenje broja zaposlenih u narednom periodu gdje se to najviše odnosi na firme do 10 zaposlenih i to 17%, odnosno firme do 100 zaposlenih i to 23%.

Najčešće preduzimane mjere od strane privrednih subjekata koje se tiču radnih odnosa, a koje su izazvane COVID-19 krizom su uvođenje rada od kuće (32%), uvođenje skraćenog radnog vremena (26%) i omogućavanje korišćenja godišnjeg odmora (21%). Procenat privrednih subjekata koji su uvodili rad od kuće pokazao se srazmjernim njihovoj veličini, odnosno broju zaposlenih koje imaju. Tako, ovaj oblik rada najrjeđe je bio prisutan kod mikropreduzeća (28%), a najčešće kod velikih (80%). Kao i kod prve, prisustvo druge najčešće primjenjivane mjere (uvođenje skraćenog radnog vremena), raslo je srazmjerno veličini preduzeća i najmanjaje kod mikro (18%), a najveće kod velikih preduzeća (47%). U slučaju većih firmi značajan broj radnika je koristio godišnji odmor, 48% u firmama iznad 100 zaposlenih i 60% u firmama iznad 250 zaposlenih.

Očekivanja poslodavaca

Kada su u pitanju očekivanja preduzeća prema istraživanju UNDP-a, ona se kreću u pravcu nastavka subvencija za plate čak 47%, fiskalne olakšice i smanjenja – 27%, pristup novim kreditima – 26%, odnosno novim sa subvencionisanim kamatnim stopama – 21% i tako dalje. Može se reći da su ovi nalazi očekivani. Unapređenje makroekonomskog okruženja očekuje 38% preduzeća naspram 33% koje nije u to uvjeren. Značajan procenat nije siguran. Generalno, preduzeća su pesimistična u pogledu svog poslovanja u naredne dvije godine, što i ne mora biti nužno loše jer bi određeno poboljšanje moglo brže da vrati optimizam u poslovanju i donese brže stope oporavka. Zanimljivo je da su očekivanja uglavnom prema Vladi (bespovratna sredstva i slično), odnosno finansijskom sektoru, a da je prisutan izostanak mjera koje bi na strani privrede trebalo da uoče prostor za ekonomski rast i razvoj.

ISTRAŽIVANJE UTICAJA COVID-19 NA POSLOVNI SEKTOR KULTURE⁵¹

Poslovne aktivnosti kompanija i zanatlija u kulturnom sektoru doprinose 4,62% bruto domaćeg proizvoda u Crnoj Gori, što ukazuje na to da je kultura odgovorna za značajan dio ekonomije. Kultura i kreativni sektori naglo su rasli u posljednjoj deceniji. U Crnoj Gori je u 2017. godini 4,4% zaposlenog stanovništva imalo zanimanje iz oblasti kulture (naspram 5,4% globalne radne snage). Od anketiranih koji su dostavili odgovore vidi se da kulturne institucije još nijesu morale otpustiti svoje stalno zaposlene osoblje (1.122), prilagođavajući se novim potrebama, mijenjajući zadatke osoblja da bi se prilagodili trenutnim potrebama. Čak su i oni koji imaju privremene ugovore (109) i volonteri (43) ostali angažovani. Međutim, oni su doživjeli gubitak prihoda zbog izgubljenog prihoda od karata, suvenirnica, kafića i drugih usluga. Sasvim drugačije, kulturna i kreativna industrija snažno je pogođena. Među najugroženijim područjima su ona koja zavise od živih performansa i u velikoj mjeri zavise od kulturnog turizma, na koje aktivnosti utiču zabrana okupljanja, ograničene mogućnosti putovanja i stagnacija turističke industrije. Veliki dio prihoda anketiranih preduzeća dolazi od kinematografije (60%), izdavačke djelatnosti (20%), dizajna (17%), muzičke industrije (9%), medija (9%) i arhitekture (7%). Većina njih je doživjela smanjenje obima poslovnih aktivnosti, što je rezultiralo smanjenjem prihoda. Međutim, samo 14% njih moralo je otpustiti zaposlene. Ovaj rezultat može biti povezan sa činjenicom da preko 40% preduzeća ima samo jednog zaposlenog (samozaposlenog).

Pandemija COVID-19, međutim, podstakla je ubrzanje digitalizacije kulturnih sadržaja, često bez mnogo prethodnih priprema. Gotovo 65% ispitanika izjasnilo se da su se prilagodili novonastaloj situaciji prelaskom na internetski način obavljanja poslovnih aktivnosti: nudili su internetski kulturni sadržaj, a to je snimljeni materijal (pozorišna predstava, predstave) i digitalizovan materijal (biblioteke, arhive), virtualne turneje (muzeji), kao i nastupi uživo (koncerti, čitanje knjiga). Iako istraživanje na nivou cijele ekonomije ne pokazuje trend rasta upotrebe digitalnih platformi, moguće je da to zavisi i od sektora. Sektor kulture prirodno inklinira kreativnosti. Ministarstvo kulture je u saradnji sa UNDP započelo izradu platforme „živimo kulturu“ u junu 2019. godine, da bi upravo u doba epidemije COVID-19 pokrenuli kampanju „Živimo kulturu #ostanidoma“, sa ciljem da građanima Crne Gore, u danima socijalno izolovanog funkcionisanja, ponudi kulturne i umjetničke sadržaje kanalima komunikacije koji su dostupni od kuće. Tako su građani i građanke Crne Gore od 23. marta svake večeri od 20 h do ponoći na RTCG imali priliku da vide produkciju crnogorskih institucija kulture u formi prilagođenoj za televizijsko emitovanje. Gledaoci su tako mogli vidjeti najbolje predstave u produkciji Crnogorskog narodnog pozorišta i Zetskog doma, selekciju dugometražnih ostvarenja u produkciji crnogorskih autora, arhivske filmove i dokumentarne forme iz kontigenta Crnogorske kinoteke, koncerte Crnogorskog simfonijskog orkestra, video vođenja kroz izložbe Centra savremene umjetnosti Crne Gore, brojne priloge i video zapise naših kulturnih manifestacija, intervju, diskusije itd.... U okviru pomenute platforme Živimo kulturu na sajtu www.culture.co.me Ministarstvo kulture je takođe u saradnji s Udruženjem likovnih umjetnika Crne Gore, stavilo u funkciju Online Art market koji je likovnim i primijenjenim umjetnicima, ali i akterima iz sektora kreativnih industrija, omogućilo bolju vidljivost i jednostavan plasman svojih produkata i umjetnina, kao i online sistem naplate i kupovine.

Pad turizma, ipak, duboko će se odraziti na kulturni sektor, posebno na baštine, muzeje, događaje i kulturnu proizvodnju, posebno na obrt. To će vjerovatno imati značajan uticaj na njihove prihode koji dolaze od ulaznica, suvenirnice, kafiće i druge usluge. Stoga i ovaj poslovni sektor, takođe, treba ciljano da prima podršku, ali dugoročno bi mogao generisati rast BDP ako se iskoristi sav potencijal. Otvaranje tržišta međunarodne filmske produkcije, recimo, jedan je od načina da se podstakne ekonomski rast više grana privrede, simultano.

Slično je i s istraživanjem Unije poslodavaca. To istraživanje je donijelo i neke od stavova ispitanih poput nužnosti da se ubrza naplata potraživanja za završene poslove; preduzeća kojima je omogućen djelimičan rad, a čiji je pad prihoda jako velik – da se tretiraju kao preduzeća kojima je zabranjen rad prilikom subvencionisanja; omogućiti pravo na kredite za likvidnost preduzeća i firmama koje kasne za uplatu poreza i doprinosa. Sve mjere moraju ići u pravcu održavanja likvidnosti preduzeća; obezbijediti „jeftin“ novac i preduzeća će se održati s manjim posljedicama uz minimalno ili nikakvo otpuštanje radnika; sve mjere bi trebalo da imaju dugoročni karakter imajući u vidu karakter turističke sezone; plaćanje PDV po naplati fakture.

Ključna zapažanja

Analizom podataka dobijenih ovim istraživanjima može se zaključiti da su posljedice ograničavanja ekonomskih aktivnosti u cilju da se suzbije širenje virusa bile značajne, kako na ekonomskom, tako i na socijalnom planu. Jasno je da je podrška države očekivana, podrška je strukturirana valjano ogledajući se u mjerama podrške likvidnosti u prvom mahu, a potom i podrške održavanju poslovanja kroz subvencionisanje što je značajno imajući u vidu trendove rasta sive ekonomije i nezaposlenosti na koji istraživanja upućuju, dok bi treći paket pomoći trebalo da se koncentriše na dugoročniju ekonomsku aktivnost, odnosno solventnost privrednih subjekata. On bi trebalo takođe da obuhvati oblasti koje nijesu direktno povezane s trenutnim posljedicama na poslovanje malih i srednjih preduzeća, ali bi mogle dugoročno uticati povoljno na njihovu otpornost na situacije poput današnje izazvane krizom.

Može se reći da nije toliko struktura definisane podrške predmet različite percepcije koliko obim i vremenska dinamika. Broj novoprijavljenih na Zavodu za zapošljavanje, kao i značajno smanjenje plata i pogoršana struktura plata koje evidentira Poreska uprava, potom i planovi daljeg smanjenja zaposlenosti, mogu značajno usporiti oporavak. U kratkom roku, privredni subjekti među ključnim problemima osim opšteg pada tražnje vide problem naplate potraživanja. Stoga bi pojedine mjere osim poboljšanja tražnje trebalo da utiču na kreiranje izvjesnijeg poslovnog ambijenta, što podrazumijeva modalitete uspostavljanja održive garantne sheme u saradnji s komercijalnim bankama, kao i pospješivanje aktivnosti faktoringa koji mogu pomoći naplati potraživanja. Pogoršanje ekonomskih prilika usljed lošije turističke sezone može naglasiti potrebu traganja za alternativnim i privremenim oblicima likvidnosti (novi modeli plaćanja, specifičan oblik obveznica koristeći iskustvo rješavanja problema stare devizne štednje ili duga prema penzionerima, čak i digitalni oblik novca). Veliki broj domaćinstava u potpunosti zavisi od redovnosti plata dok značajan broj zaposlenih nije formalno evidentiran. Ipak, fleksibilnost jedne male ekonomije je s druge strane prednost, ali podrazumijeva efikasnost sistema. Tako bi normalizacija evropskih i globalnih prilika mogla značajno pomoći postepenom oporavku ekonomije već od naredne godine.

Stoga je potrebno dodatno razmotriti pojedine mjere kako u periodu od narednih šest mjeseci, imajući u vidu neizvjesnost odvijanja turističke sezone i obima dohotka koji će generisati, tako i mogućnost ponovne pojave virusa na jesen u tzv. drugom talasu. Među mjerama kroz programe zapošljavanja mogu se razmatrati program podrške turističkoj privredi u ispunjavanju mjera sanitarnog karaktera, ali i drugi programi poput pošumljavanja i slično, koji imaju pozitivan ukupan društveni

efekat istovremeno ublažavajući udar na rast siromaštva. Osim kratkoročnih mjera usmjerenih ka normalizaciji poslovnih aktivnosti i suzbijanju negativnih ekonomskih trendova koji se ogledaju u rastu nezaposlenosti i povećanju siromaštva, potrebno je razmatrati različite mjere srednjoročnog i dugoročnog karaktera koji sa sobom nose promjenu obrazaca ponašanja, oslanjajući se na zelenu tranziciju i digitalnu transformaciju s ciljem razvoja dugoročne otpornosti ekonomskog sistema Crne Gore. Zabrinjava okolnost da je relativno mali broj firmi posegao za digitalnim inovacijama u ovom periodu da realtivno mali broj firmi planira ulaganja i redefiniciju poslovnog modela u tom pravcu. To je takođe prostor za djelovanje koji treba iskoristiti, a planirane aktivnosti na usvajanju strategije o digitalnoj transformaciji posebno dobijaju na značaju.

Među ovim mjerama ne bi trebalo da se nalaze samo mjere koje se direktno tiču preduzeća. Unapređenje makroekonomskog okvira za poslovanje poput stabilnog javnofinansijskog okruženja (redovno servisiranje budžetskih izdataka u vanrednim okolnostima je od ogromnog značaja pa i u tom smislu potreba za modelima koji obezbjeđuju rezervne fondove), kvalitetnijeg administrativnog ambijenta, smanjivanje poreskog opterećenja ili ugradnja stabilizatora koji bi slične situacije u budućnosti amortizovali, važni su elementi takve politike. Strukturne reforme su takođe od velikog značaja. Ključno je razumjeti doprinos koji oblast poput obrazovanja ima. Stoga su program unapređenja vještina nastavnika kao i dalji modaliteti digitalne nastave važni da bi se u narednom periodu postepeno sprovodila tranzicija poslovne prakse, čime će se podstaći i rast produktivnosti u dugom roku. Na ovaj način podstaći će se proces daljeg restrukturiranja i diverzifikacije ekonomskog sistema. Svaka kriza donosi neizvjesnost u smislu današnjeg, ali i budućeg poslovanja, pa s tim u vezi utiče i na buduće investicione planove. Modaliteti poput podrške razvojnim planovima preduzeća, definisanje različitih mehanizama pristupa finansiranju kao i produbljivanje finansijskog sistema (reforma berze) mogu biti od pomoći. Istovremeno, potrebno ih je posmatrati u kontekstu savremenih evropskih trendova zelene tranzicije i digitalne transformacije o čemu će više riječi biti u narednom poglavlju, kao mogućnostima za rebalansiranje ekonomskog sistema Crne Gore.

Takođe, ne treba smetnuti s uma i mogućnosti koje se nude kroz poboljšanu regionalnu saradnju. Pri tome se ne misli samo na slobodan protok roba već i mogućnosti koje stoje pred zemljama da racionalno pristupe obezbjeđivanju medicinske opreme i sredstava, ali i riješe pitanje strateških rezervi pojedinih roba.

V. ZELENA TRANZICIJA (DEKARBONIZACIJA) I DIGITALNA TRANSFORMACIJA KAO OSNOV BUDUĆEG ODRŽIVOG EKONOMSKOG RASTA I RAZVOJA

Kao što je već istaknuto Crna Gora je od obnavljanja državne nezavisnosti jasno pozicionirala svoje državne ciljeve. Izgradnja modernog političkog sistema zasnovanog na vladavini prava i članstvo u EU i NATO, uz regionalnu saradnju i participaciju u brojnim međunarodnim organizacijama tvore ciljeve u državno političkom smislu. Ekonomski dugoročni cilj, nakon sprovođenja procesa tranzicije iz socijalističkog društvenog ekonomskog sistema, jeste oblikovanje konkurentnog sistema koji ima potencijal za dugoročan održivi rast. Suočavanje s epidemijom COVID-19 u prvi plan je izbacilo drugu tranziciju zasnovanu na dekarbonizaciji, zelenu tranziciju. Ovaj proces pomognut i prožet digitalnom transformacijom može biti osnov dugoročnog održivog rasta i razvoja. Istovremeno, može doprinijeti razvoju otpornosti na ekonomske šokove koji dolaze spolja.

Kako Crna Gora strateški stremi članstvu u EU, potrebno je uzeti u obzir novodefinisani strateški okvir koji je EU prezentovala preko Evropske komisije u decembru 2019, *The European Green Deal* (Evropski zeleni plan). Ovim planom se povećavaju ambicije na klimatskom polju, poziva na povećano učešće čiste energije i adekvatnu dostupnost kao i afirmisanje energetske efikasnosti u izgradnji i opremi, takođe se ističe potreba razvoja čiste industrije uz podsticanje cirkularne

ekonomije, takozvane pametne mobilnosti, naglašava ekološki održiva poljoprivreda, očuvanje biodiverziteta i nulta zagađenost okoline. Postizanje plana predviđa i potrebu dodatnih 1,5% BDP finansiranja i takozvane tranzicione mehanizme podrške onim ekonomijama koje su više udaljene od cilja. Dodatno, potrebno je „ozeleniti“ nacionalne budžete, prilagoditi poresku politiku, podstaći dodatna istraživanja i inoviranje kao i obrazovanje i obuke.⁵²

Da bismo analizirali u kojoj je mjeri sadašnja ekonomska politika zasnovana na zelenoj tranziciji i digitalnoj transformaciji, potrebno je sagledati strukturu crnogorske ekonomije i osnovne razvojne dokumente u kojima su definisani ključni ciljevi i prioritetne mjere. Stoga su predmet pažnje nekoliko selektovanih dokumenata: Strategija pametne specijalizacije 2019–2024, Program ekonomskih reformi 2020–2022, Industrijska politika 2019–2024. i Strategija razvoja poljoprivrede 2015–2020. i dr.

Kako je navedeno u nacrtu Programa ekonomskih reformi za 2020–2022. godinu⁵³, Crna Gora je članica NATO-a i zemlja koja je duboko u pregovorima za članstvo u EU. Do sada su otvorena 32 od 33 pregovaračka poglavlja a zatvorena tri. Brojne aktivnosti se sprovode u skladu s Programom pristupanja EU koji se godišnje ažurira. Crna Gora ima veoma aktivnu ulogu u jačanju regionalne saradnje koju je potvrdila i u ranoj fazi COVID-19 krize. Regionalna saradnja reflektovana u Berlinskom procesu, kao važnoj nadogradnji procesa pregovora za članstvo u EU, kroz implementaciju Agende povezivanja i višegodišnjeg Akcionog plana za regionalni ekonomski prostor šest zemalja Zapadnog Balkana u CEFTA pravnom okviru doprinosi ekonomskom razvoju regiona. Takođe, Crna Gora kao članica Svjetske trgovinske organizacije (STO), redovno ispunjava obaveze koje proističu iz multilateralnog trgovinskog sistema i sporazuma unutar STO, a sve radi pojednostavljenja trgovine i povećanja ukupne konkurentnosti.

Strateški razvojni cilj Crne Gore, naglašen u Programu ekonomskih reformi, jeste održiv i inkluzivan ekonomski rast koji će doprinijeti smanjenju razvojnog jaza zemlje u odnosu na prosjek EU i povećanju kvaliteta života svih njenih građana. Kako se naglašava u dokumentu navedeni cilj moguće je ostvariti realizacijom mjera ekonomske politike koje su usmjerene na jačanje makroekonomske stabilnosti zemlje, posebno konsolidaciju javnih finansija i povećanje stabilnosti finansijskog sektora. Istovremeno, od posebnog značaja su i mjere ekonomske politike usmjerene na rješavanje strukturnih problema u ekonomiji, odnosno otklanjanje ključnih prepreka za unapređenje konkurentnosti zemlje i povećanje potencijalnog privrednog rasta na srednji i dugi rok. Ovo tim prije, jer je Crna Gora mala i eurizovana ekonomija u kojoj fiskalna politika predstavlja ključni instrument ekonomske politike.

Nakon krize 2009. godine (*the Great Recession*) i potom usporavanja evropske ekonomije i recesije 2012. godine (*double dip*) crnogorska ekonomija je bilježila solidne stope rasta koje su dostizale i 5,1% 2018. godine shodno Grafiku 1. U oba recesiona slučaja 2009. -5,8% i 2012. godine 2,5% , došlo je do relativno brzog nadoknađivanja smanjenja BDP-a. U prvom slučaju bilo je potrebno dvije godine, dok je u drugom slučaju već 2013. godine rast BDP-a nadoknadio izgubljeni iznos.⁵⁴ U oba slučaja važno je istaći otpornost malih i srednjih preduzeća koja su uspjela da uz priliv stranih direktnih investicija održe rast ekonomije, dok je proticao period konsolidacije bankarskog sektora. Ipak, bez obzira na solidne stope rasta potrebno je primijetiti da je nivo BDP-a i dalje na 47% prosjeka po kupovnoj moći EU, dok je prema standardu stvarne potrošnje izraženom prema kupovnoj moći na 57% prosjeka EU. Na sceni je relativno spor proces sustizanja dohotka. Iako manji, rast EU prosjeka s više osnova ostavlja ovaj dohodovni jaz i dalje na visokom nivou.

52 European Commission, COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE EUROPEAN COUNCIL, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS, The European Green Deal December 2019, www.europa.eu

53 Vlada Crne Gore, Program ekonomskih reformi 2020–2022, januar 2020.

54 Za detaljniji uvid u podatke pogledati website Uprave za statistiku - MONSTAT (www.monstat.org)

Ukoliko se analizira novostvorena vrijednost crnogorske ekonomije u stalnim cijenama i napravi poređenje stavki izraženijeg uticaja⁵⁵ između 2008. i 2018. godine vidi se sljedeće:

Tabela 10. – Bruto dodata vrijednost u stalnim cijenama

Klasifikacija djelatnosti	2008.	2018.
Poljoprivreda	7,5	6,7
Prerađivačka industrija	4,5	4
Građevinarstvo	6,7	5,9
Trgovina	13,6	13
Usluge smještaja i hrane	4,2	7,6
Saobraćaj i skladištenje	3,7	4,3
Informacije i komunikacija	5,4	3,7
Poslovanje s nekretninama	6,9	5,5
Državna uprava	7,1	7
Obrazovanje	3,2	3,9
Zdravstvo i socijalna zaštita	3	3,6
Umjetnost, zabava, rekreacija	0,6	1,5
Porezi minus subvencije	20,5	17,4

Izvor: Uprava za statistiku – MONSTAT (www.monstat.org)

Iz ugla pojedinih stavki finalne potrošnje taj period izgleda ovako:

Tabela 11. – Struktura BDP-a – potrošni metod (u stalnim cijenama)

Kategorije potrošnje	2008.	2018.
Lična potrošnja domaćinstva	89,9	74,4
Bruto investicije u osnovna sredstva	39,2	29,4
Izvoz roba i usluga	39,5	41,8
Uvoz roba i usluga	92,8	67,1

Izvor: Uprava za statistiku – MONSTAT (www.monstat.org)

Iako struktura novostvorene vrijednosti ima sličnu distribuciju, primjetne su određene zanimljive tendencije. Najveće pojedinačno učešće u ekonomiji i dalje ima trgovina – 13%. Međutim, primjetno je da je u periodu od 10 godina došlo do značajnog skoka učešća usluga smještaja i hrane, odnosno turizma i ugostiteljstva. Taj rast je podigao učešće sa 4,2% na 7,6% što ovu oblast stavlja na drugo mjesto. Istovremeno, došlo je do blagog pada učešća poljoprivrede sa 7,5% na 6,7% poslovanja s nekretninama sa 6,9% na 5,5% i građevinarstva sa 6,7% na 5,9%. Prisutan je rast stavki obrazovanja i zdravstva i socijalne zaštite koje su zajedno sa 6,2% porasli na 7,5% dok je učešće državne uprave 7% u kontinuitetu. Zanimljiv je ipak pad učešća informacija i komunikacije sa 5,4% na 3,7%.

Ukoliko posmatramo kretanje broja zaposlenih iz administrativnih izvora shodno podacima MONSTATATA, zanimljivo je primijetiti da je u periodu od prethodnih 10 godina od 2010. do 2019. došlo do rasta broja zaposlenih za oko 40 hiljada, ali da taj rast nije ujednačen. Dok je 2010. u prosjeku bilo 161.742, 2019. se bilježi u prosjeku 203.545 zaposlenih. Kad se posmatra sektorski, vidi se da

⁵⁵ Industrijska proizvodnja je ovdje predstavljena samo kroz prerađivačku industriju. Nekoliko pozicija zajedno uvećava ovaj ukupni sektor, ali je intencija bila da se uoči kretanje ključnih pojedinačnih stavki.

su, recimo, sektori poljoprivrede i prerađivačke industrije smanjili broj zaposlenih za 4.500 dok su, na primjer, sektori građevinarstva za preko 6.000, usluga smještaja i ishrane preko 7.000, administrativne i pomoćne uslužne djelatnosti za skoro 10.000 povećali broj zaposlenih. Takođe, sektor državne uprave, obrazovanja i zdravstva i socijalne zaštite koji većinski čine javni sektor za oko 7.000.⁵⁶

Ovakva distribucija ekonomije, međutim, skriva visoko indirektno učešće turizma koje se krije u kreiranoj tražnji, a shodno tome i rast zaposlenosti u sektorima bliže vezanim za turizam (izgradnja i rekonstrukcija novih kapaciteta, kao i brojne uslužne djelatnosti). Iako je direktni rast na 7,6% u kreiranju BDP-a sam po sebi veoma značajan, brojne druge djelatnosti su direktno povezane s ovom oblašću, jer je u prethodnih 10 godina došlo do značajnog porasta broja stranih turista, što suštinski povećava izvoz i roba i usluga (npr. taksi usluge ili poljoprivredni proizvodi koji se plasiraju stranoj klijenteli)⁵⁷. Tako se učešće turizma procjenjuje na preko 20% u kreiranju BDP-a kao što smo ranije pomenuli. Dodatno, bez obzira na to što je došlo do rebalansiranja BDP-a posmatranog iz ugla potrošnje, lična potrošnja domaćinstava je i dalje veoma visoka – 74,4%.

Sve ovo upućuje na to da će COVID-19 epidemija značajno uticati na ekonomski sistem. Istovremeno, s obzirom na noseće djelatnosti od kojih zavisi lična potrošnja domaćinstava, poremećaji mogu značajno uticati na rast nezaposlenosti odnosno na rast siromaštva posebno ugroženih kategorija.

Pandemija i socijalna distanca mogu ostaviti traga kako na ekonomski, tako i na kulturološki i politički aspekt. Cjelokupni razvojni model ne samo naše zemlje može biti upitan i biće predmet društvene debate. Nešto što je ranije bila adekvatna razvojna formula, možda neće više biti. Specifičnost ove krize jeste da je ona na obje strane tržišta – ovo je kriza i strane ponude i strane tražnje. Obje će se potencijalno usporeno oporavljati, jer će s jedne strane, ljudi imati manje novca i biće obazriviji kad su u pitanju dugoročna ulaganja, dok će ponuda imati problem, jer mnoge firme neće preživjeti, pa će proteći vrijeme u njenom supstituisanju.

Kako je ranije objašnjeno i analizirano u ovom izvještaju, država je pokrenula mehanizme podrške. Međutim, potrebno je imati na umu ograničeni fiskalni prostor za djelovanje kroz očekivani pad poreskih prihoda i posljedično rast učešća javnog duga na kraju 2020. godine što će opteretiti programe podrške u narednom periodu.

Vraćajući se na Program ekonomskih reformi za period 2020–2022. koji je predstavljen u januaru 2020. godine, neposredno pred proglašenje pandemije, predviđaju se osnovni scenario i scenario nižeg rasta. U oba scenarija vidi se postepeno hlađenje ekonomije. Rast ekonomije bi se prema scenariju osnovnog rasta ostvario na 3,4%, a 2021. godine 2,8%. Od 2021. godine državni budžet bi prešao u zonu blagog suficita, što bi se desilo i u situaciji nižeg rasta prema alternativnom scenariju od 1,4% i 1,5% za 2020. i 2021. godinu. Javni dug bi sa očekivanih 72,3% na kraju 2020. godine u narednim godinama krenuo da se približava nivou od 60% BDP-a. Očekivani rast zaposlenosti u 2020. godini je projektovan na 1,2% odnosno 0,4% prema lošijem scenariju. Sasvim logično, biće nužno uraditi novu verziju ovih procjena s obzirom na očekivani pad BDP-a u 2020. godini, rast budžetskog deficita i javnog duga. Osim toga, Program ekonomskih reformi 2021–2023. je odlična prilika da se trasira put oporavka na osnovu principa zelene ekonomije i digitalne transformacije kao novih okosnica razvojnog modela, istovremeno praveći vezu sa Ciljevima održivog razvoja i Strategijom pametne specijalizacije koja će biti predmet pažnje, niže.

Model razvoja koji na održiv način kombinuje društvene, ekonomske i ekološke resurse nije moguće postići u kratkom roku, ali je moguće definisati strateške smjernice. Ne zaboravimo da se trenutno ljudsko društvo nalazi između dvije krize, klimatske koja je na sceni već značajan vremenski

⁵⁶ www.monstat.org

⁵⁷ Naravno, dolazi i do povećanog uvoza jer nije svu tražnju moguće lokalno zadovoljiti. Dok je bilans razmjene roba u 2014. bio na nivou 2,1 milijardi eura, u 2018. je dostigao nivo tri milijarde pri čemu je saldo razmjene sa 1,45 milijarde porastao na 2,15 milijardi. Ovakvo veliki debalans pokriva se pozitivnim bilansom usluga kao i prilivom SDI, doznaka itd. Statistički godišnjak 2019, www.monstat.org

period i aktuelne zdravstvene koja je sve samo ne neočekivana, jer je mogućnost pandemije figurirala u svim izazovima budućnosti. Crna Gora već trpi određene posljedice rasta „temperature“, a naš životni i društveno-ekonomski model zbog toga može trpjeti.

Da li je stoga moguće očekivati i u kom periodu povratak na „staro“? Je li socijalna distanca i upotreba novih tehnologija već nepovratno usmjerila budućni razvoj u smjeru ubrzane zelene tranzicije i digitalne transformacije? Praktično od vremena Drugog svjetskog rata ekonomije razvijenih zemalja su se razvijale kroz podsticanje kreditnog rasta. U periodu prethodne krize na kraju 2012. godine, dok je kreditiranje privatnog sektora iz domaćeg bankarskog sistema bilo na nivou 54% BDP-a, taj pokazatelj za zemlje EU kakve su Holandija, Španija ili Irska je bio značajno preko 200%. Takođe, na kraju 2012. godine krediti domaćinstvima i privredi su bili na nivou 63% iznosa s kraja 2008. godine što je bio dramatičan pad djelimično ublažen rastom javnog zaduživanja.⁵⁸ Nesumnjivo je da će obnavljanje kreditne podrške kao i otvaranje novih kreditnih linija biti prisutno i u post-kriznom periodu obnavljanja izgubljene nove vrijednosti, ali je validno pitanje da li je to adekvatan *modus vivendi* crnogorske ekonomije u budućem periodu do npr. 2030. godine i ukoliko jeste, da li istaknutiju ulogu u programiranju aktivnosti treba da imaju *Ciljevi održivog razvoja (SDGs)*. U tom smislu, mapiranje ključnih vrijednosnih lanaca spram SDG i definisanje poslovnih indikatora čije bi postizanje trebalo i podržati i pratiti, neke su od aktivnosti koje bi u narednom vremenu bilo moguće realizovati. Istovremeno, to je prilika i da se kreiraju programi inoviranog finansiranja takvih projekata. Strane direktne investicije su bile i ostaće važan generator ekonomskog razvoja, ali će ključ oporavka i njegove održivosti biti *sklonost crnogorskog društva inovacijama!*

Dodatno, ovo je jedan od ključnih izazova ukoliko se želi izbjeći da crnogorska ekonomija upadne u zamku tzv. srednjeg dohotka. Glavni ekonomista EBRD je pripremajući izvještaj na tu temu uočio pitanja koja bi trebalo donosioci odluka da adresiraju kako bi se izbjeglo dugoročno kaskanje.⁵⁹ Kriza COVID-19 svim tim pitanjima daje dodatni značaj i vrijedi ih prenijeti.

- „Zamka srednjeg dohotka“ odnosi se na preispitivanje zemlje u kojoj se radi model ekonomskog razvoja umjesto da prevladava određeni nivo prihoda. Tako se inovacija stavlja na prvo mjesto. U osnovi ovog pristupa je društveni optimizam koji determiniše ekonomsko-društvena dinamika društva.
- Uspješne tranzicije sa srednjim dohotkom, poput Južne Koreje, relativno su rijetke, ali su daleko geografski raznovrsnije nego što se obično misli.
- Investicija ostaje ključni sastojak. Zauzvrat, produktivno ulaganje zahtijeva dobro upravljanje, snažne vještine i kvalitetnu infrastrukturu.
- U prošlosti su tranzicije sa srednjim dohotkom bile moguće bez dužne pažnje izgradnje mreža socijalnog osiguranja, što se mijenja u budućnosti.
- Ulaganje u infrastrukturu poboljšava jednake mogućnosti.
- Preduzeća u ekonomijama sa srednjim dohotkom manje su produktivna od onih iz razvijenih ekonomija, ali je relativni jaz produktivnosti veći za male firme nego za velika preduzeća.
- Ekonomije sa srednjim dohotkom prilično su karbonizovane, što je odraz iskrivljenih podsticaja sa kojima se firme često suočavaju, pa je zapravo zelena tranzicija šansa za ubrzani razvoj.
- Diverzifikacija finansijskog sistema igra važnu ulogu, jer samo oslanjanje na bankarski sektor favorizuje tradicionalna rješenja i manji rizik, dok razvoj berze znači i razvoj drugačijih modaliteta finansiranja projekata, što je podsticajno za zelene poslove, digitalnu transformaciju i slično.

58 Igor Luksic, On Credits and Debt, MONET 35, Podgorica, 2013; ISSN 1451-3617 str. 51-60
59 EBRD, 8 things you should know about middle income transitions, 2019

i. Pametna specijalizacija i digitalna transformacija

Imajući u vidu prethodno opisano, kao i očekivanje da bi zelena tranzicija kroz dekarbonizaciju i digitalna transformacija mogli ponuditi osovine razvojnog modela, vrijedi pogledati kakav odgovor na ova pitanja nudi Strategija pametne specijalizacije usvojena na period 2019–2024.⁶⁰ Ovaj dokument svoje polazište ima u materijalu Evropske komisije „Nacionalne/regionalne strategije inovacija za pametnu specijalizaciju (S3) – Kohezijska politika 2014–2020. godine“. Strateška vizija razvoja Crne Gore, kako se ističe u Strategiji, bazira se na povećanju konkurentnosti ekonomije, kroz pametni rast, održivi rast i inkluzivni rast.

Razvijena i konkurentna država bazirana je na **tri ključna strateška cilja** i to:

Zdravija Crna Gora je središte biomedicinskog razvoja kroz nove tehnologije, proizvodnju ljekova, ljekovitog bilja i organske hrane i uz pružanje specijalizovanih zdravstvenih usluga (poput inovativnih i standardnih terapijskih i rehabilitacionih programa) kao gotovog proizvoda, sa ciljem privlačenja posebne grupe pacijenata i istraživača iz regiona i šire.

Održiva Crna Gora podrazumijeva ekološki odgovornu i efikasnu ekonomiju s aspekta korišćenja i očuvanja prirodnih resursa i međugeneracijskog nivoa blagostanja. Prostor kao najvažniji resurs države mora biti valorizovan tako da ne dođe do njegove devastacije, dok se razvoj saobraćajne infrastrukture i sanacija ekoloških „crnih tačaka“ moraju oslanjati na inovativna rješenja i nove tehnologije.

Modernizovana i digitalizovana Crna Gora i u tom smislu razvoj i primjena ICT od presudnog je značaja za ekonomski razvoj. Temelji ovakvog pravca vezani su za bolju infrastrukturu, e-ekonomiju i informacionu bezbjednost. ICT je definisan i kao horizontalan sektor koji pruža informaciono-tehnološku podršku izabranim prioritetima.

Na osnovu ciljeva predloženi prioriteti su:

- obnovljivi izvori energije i energetska efikasnost
- održiva poljoprivreda i lanac vrijednosti hrane
- novi materijali i održive tehnologije
- održivi i zdravstveni turizam
- ICT, pri čemu je ICT horizontalan sektor, jer daje poslovnu i tehnološku podršku ostalim prioritetnim sektorima.

Ova strategija identifikuje i osnovne zajedničke ciljeve razvojnih politika, determinisane interesima vezanim za istraživačku i inovativnu djelatnost, i to su:

- 1) Jačanje saradnje akademskog i privrednog sektora
- 2) Unapređenje pristupa međunarodnim centrima znanja
- 3) Jačanje ljudskih resursa u oblasti istraživanja i inovacija
- 4) Jačanje javnog istraživačkog sistema
- 5) Podrška inovativnim aktivnostima u privatnom sektoru.

Iz prethodnog proizilazi da je usvajanje Strategije pametne specijalizacije na neki način opredijelilo djelovanje u dugom roku i da bi njena dosljedna implementacija mogla otkloniti zamku srednjeg dohotka, kao i u dugom roku rebalansirati aktuelni razvojni crnogorski model. Selektovani su lanci vrijednosti kroz koje se prožimaju strateška opredjeljenja sprovođenja i daljeg podsticanja zelene tranzicije i podsticanja digitalne transformacije. Koncept Zdravije Crne Gore i veza sa zdravstvenim turizmom postaju još istaknutije pozicionirani u kontekstu aktuelne pandemije i teškoća koje će zadesiti turizam i putovanja. Dodatno je važno što strategija pozicionira digitalnu transformaciju ne samo kao potencijalnu razvojnu priliku kroz jedan sektor, već još važnije kao osnovu uspjeha drugih industrija.

60 Ministarstvo nauke, www.mna.gov.me

Sprovođenje digitalne transformacije nesumnjivo može dodatno humanizovati odnos čovjeka i radnog mjesta što bi u našim okolnostima značilo uvođenje fleksibilnih radnih sati, rada od kuće, kao i posebno važno imajući u vidu nižu radnu aktivnost i dodatne opcije za zapošljavanje žena. Ljudi treba da budu u prilici da obavljaju po više poslova u što manje stresnim uslovima koje veličina Crne Gore omogućava, čime se fleksibilizuje tržište rada⁶¹. Ovo u određenom smislu podrazumijeva i usvajanje novih instituta i moguće novu reviziju radnog zakonodavstva.

Epidemija COVID-19 je ukazala na brojne aspekte koji su do skoro bili donekle relativizovani. Nije nužno putovati na svaki sastanak da bi ishod bio zadovoljavajući, nije nužno odštampati svaki papir da bi neko pogledao ili intervenisao ili odobrio, nije nužno svaki put otići u banku ili poštu da biste obavili čak i banalno plaćanje. Nije nužno ni otići u trgovinu baš uvijek da bi se nešto kupilo, već vam to mogu isporučiti direktno kući.

Dodatno, suočavanje s epidemijom ukazuje na to da bi se mogle u skoroj budućnosti djelimično rasteretiti napregnute škole u nekim gradovima uvođenjem elektronskog učenja i u redovnim okolnostima, kao i dugoročno repositionirati zdravstveni sistem unapređenjem upravljanja resursima kojima raspolaže. Neizvjesnost u pogledu daljeg razvoja stvari u kontekstu COVID-19 pandemije, nalaže potrebu unapređenja digitalnih vještina nastavnika da bi se u slučaju novih problema održavanja nastave spremnije reagovalo.

DIGITALIZACIJA U DOBA COVID-19

a) **Obrazovni sektor**

Ministarstvo prosvjete je konceptom učenja na daljinu #UciDoma, koji je uveden usljed epidemiološke situacije, zapravo postavilo sistem koji, uz određene intervencije, može da funkcioniše i nakon krize. #UciDoma je koncept učenja na daljinu koji podrazumijeva snimanje velikog broja predavanja, u skladu s planom i programom. (Snimljeno je preko 500 predavanja za 14 predmeta.)

Prema istraživanju koje je Ipsos sproveo uz podršku UNICEF-a krajem marta, preko dvije trećine građana je makar jednom gledalo TV kanal „Uči doma“ u nedjelji početka emitovanja i većina njih su bili zadovoljni kvalitetom sadržaja. Prema istom istraživanju, svaki drugi roditelj smatra da treba nastaviti sa stvaranjem nastavnog sadržaja na televiziji i internetu i nakon ove krize. Sve ovo ide u prilog uspjehu projekta #UčiDoma. Isto tako, većina roditelja nije zabrinuta da će djeca izgubiti radne navike zbog zatvaranja škola i vrtića. Ovi podaci i činjenica da je inicijativa „Uči doma“ uspješno sprovedena za vrlo kratko vrijeme, govore o velikom potencijalu obrazovnog sistema Crne Gore da se brzo transformiše u još savremeniji i kvalitetniji sistem učenja digitalnog doba. Takođe, svi univerziteti u Crnoj Gori su svoju nastavu prilagodili novonastaloj situaciji, tako da su i svi studenti predavanja mogli pratiti na različitim platformama a predavanja u amfiteatrima su zamijenjena virtuelnim učionicama.

b) **Javne usluge**

Tokom trajanja pandemije COVID-19 Crna Gora se suočila s „novom realnošću“, pa su se mnoge navike građana promijenile u smislu višeg korištenja e-uprave i digitalizacije, o čemu svjedoče i brojne sprovedene analize, kao i pojedini servisi koji su se koristili u javnom sektoru, odnosno oblasti zdravstva. Podaci javne uprave ukazuju na porast korišćenja usluga na portalu eUprava za oko 20%. Takođe, podaci kojima raspolažu u Ministarstvu javne uprave govore da je povećanje broja elektronskih zahtjeva putem e-maila, za one usluge koje nijesu na portalu eUprave, povećano za oko 25%. Digitalizacija je u ovoj krizi dobila upotrebnost vrijednost i kod onih kojima je bliži tradicionalni način komunikacije i rada. Mnogi procesi sada se odvijaju u potpunosti elektronski u svim oblastima. Kriza COVID-19 potvrdila je da su prethodno realizovane aktivnosti na polju digitalizacije u Crnoj Gori stvorile kvalitetan i održiv okvir, kako u normativnom, tako i u infrastrukturnom i aplikativnom smislu. Potvrdilo se, takođe, da u javnoj upravi Crne Gore postoje kvalitetni i upotrebljivi elektronski servisi, iako ih građani u pethodnom periodu nijesu prepoznali kao korisne i važne. Sve ovo svjedoči da je digitalizacija jedan od najprikladnijih i najboljih alata za restrukturiranje privrede i da može omogućiti brži oporavak ekonomije.

Strategije pametne specijalizacije ističe i tehnološka rješenja koja su u sve široj upotrebi. Na taj način se povećava transparentnost rada, postiže ažurnost i smanjuju administrativne barijere. Profesionalna i kvalitetna javna uprava uz razvoj vladavine prava, odnosno kulture vladavine prava koja je osnov ekonomsko-društvenog razvoja. Da bi ovaj cilj bilo moguće postići, potrebno je, kao i slučaju nastavnog osoblja, uložiti napore u unapređenje digitalnih vještina državnih službanika.

Blockchain je tehnološko rješenje koje može biti u osnovi brojnih djelatnosti od vođenja katastra, obavljanja notarskih poslova, trgovine akcija i drugim HOV. Tako se doprinosi boljem pristupu kapitalu za mala i srednja preduzeća i doprinosi se novom životu berze koja bi mogla biti realna alternativa bankarskom sektoru u zelenoj i inovativnoj tranziciji. Vještačka inteligencija može uz podršku dronova da unaprijedi postupak prostornog planiranja, ili pomogne da poljoprivredni rod bude bolji, samim tim i naš proizvod konkurentniji. Prema procjenama do 2030. Godine, procenat automatizacije kroz zamjenu radnih mjesta koje ljudi pokrivaju u poljoprivredi mogao bi dostići 36%. U oblasti usluga smještaja i hrane čak 51%, što znači svako drugo radno mjesto⁶². Zemlja koja je identifikovala ove vrijednosne lance kao prioritetne tim prije mora intenzivirati uvođenje novih tehnologija. Nužno je, međutim, što prije omogućiti primjenu block-chain tehnologije kroz adekvatnu promjenu zakonodavstva, na osnovu uporednih primjera. Pored toga, započete aktivnosti na usvajanju Zakona o inovacionoj djelatnosti i Zakona o podsticajnim mjerama za istraživanje i inovacije uz formiranje Fonda za inovacije dodatno će afirmisati ova opredjeljenja.

Dalja valorizacija i ali način valorizacije resursa od je ključnog značaja. Prostorni planovi koji bolje čuvaju prostor i kvalitet života u su osnovi tog dugoročnog razvoja. Samo veoma kvalitetan turistički proizvod, visoka marža mogu podstaći dugoročni rast BDP-a. Samo veoma kvalitetan poljoprivredni proizvod može biti osnova dugoročnog razvoja. Jednako u energetici, saobraćaju, ali i brojnim drugim proizvodnim i uslužnim djelatnostima poput međunarodnog filmskog tržišta radi privlačenja međunarodnih produkcija u uslovima kada su striming servisi počeli da generišu enormna sredstva. Tako se doprinosi konceptu Održive Crne Gore i uspjehu vrijednosnim proizvodnim lancima koji su selektovani, pri čemu u svim slučajevima i primjerima dekarbonizacija ostaje ključni zadatak.

Brojna rješenja će, stoga, biti moguće i potrebno realizovati po modelu javno privatnog partnerstva (PPP) posebno u okolnostima spregnutog budžeta i visokog javnog duga. U brojnim oblastima, pa i u kontekstu ulaganja u infrastrukturu koja će obezbijediti veoma kvalitetnu internet vezu do svakog sela⁶³. Da bi ljudi bili motivisani da značajan dio svojih aktivnosti sprovode iz ruralnih krajeva, odnosno da značajan dio vremena provode u tim područjima, moraju biti u mogućnosti da rade i ne oskudijevaju u određenim aspektima koji čine današnji kvalitet života. Zato je jedno od rješenja i partnerstvo s telekomunikacionim kompanijama da bi se stvorili uslovi za 5G mrežu i kod nas. Dodatno, Crna Gora ne treba da bježi, naprotiv, treba da prednjači i, ako treba, kao ekperimentalna sredina za inovativna rješenja od autonomnih vozila do, na primjer, primjene 3D štampača u različitim oblastima.

Za zemlje niskog i srednjeg dohotka podrška ruralnim područjima je još jedna veoma važna stavka, dok se smatra da su čista ulaganja u istraživanje i razvoj manje bitna, o čemu može da se diskutuje. Jasno je da se različite vlade opredjeljuju za različite politike oporavka u skladu s različitim prioritetima, ali veća ulaganja u zelenu tranziciju donose veće benefite u dugom roku, pokazuju istraživanja⁶⁴.

Imajući u vidu predložene prioritetne vrijednosne lance pametne specijalizacije, potrebno je napraviti kraće upoznavanje s prioritetima industrijske, energetske i poljoprivredne politike, ali i turizma kao strateške grane.

62 UNDP, Human Development Report 2020, Robots are coming. Is Montenegro ready? draft

63 UNDP, Human Development Report 2020, Robots are coming. Is Montenegro ready? draft – jedna od preporuka je nužnost intenzivnog ulaganja u digitalnu infrastrukturu

64 Hepburn, C., O'Callaghan, B., Stern, N., Stiglitz, J., and Zenghelis, D. (2020), "Will COVID-19 fiscal recovery packages accelerate or retard progress on climate change?" Smith School Working Paper 20-02

❖ INDUSTRIJSKA POLITIKA

Kao jedan od načina diverzifikacije novostvorene vrijednosti jeste i dalji razvoj industrija. Prethodni period, posebno tokom tranzicije, karakterisala je deindustrijalizacija (1990. godine industrijska proizvodnja činila je 30% crnogorskog BDP-a da bi 2018. godine učestvovala sa oko 10% novostvorene odnosno 12,4% bruto stvorene vrijednosti)⁶⁵ koju su činile zajedno proizvodnja električne energije, prerađivačka industrija i vađenje rude i kamena i snabdijevanje vodom (prema strukturi Uprave za statistiku), a teške industrije poput proizvodnje željeza i aluminijuma su prošle kroz zahtjevne oblike restrukturiranja da bi se njihova djelatnost očuvala. Njihov doprinos izvozu roba u kojem prerađivačka industrija učestvuje sa 70% i dalje je dominantan. S druge strane, fluktuacije u nove industrijske proizvodnje su posljedica pretjerane zavisnosti od proizvodnje električne energije, pa je razumno očekivati aktivnosti na daljoj diverzifikaciji ove strukture. Takođe, važno je istaći da je sektor energetike prema podacima iz 2015. godine odgovoran za preko 70% emisija gasova koji čine efekat staklene bašte (GHG)⁶⁶. Poseban segment koji je u skladu sa Strategijom pametne specijalizacije, zelenom tranzicijom i dekarbonizacijom ekonomije je cirkularna ekonomija, odnosno prerađivačka industrija zasnovana na ovim principima i pomognuta digitalnom transformacijom, koja bi trebalo u narednom periodu da bude u fokusu.

Industrijska politika Crne Gore za period 2019-2024. polazeći od Ciljeva održivog razvoja (SDG, Agenda 2030), pametne specijalizacije i trendova dekarbonizacije i digitalne agende, upravo među aktivnostima ističe i cirkularnu ekonomiju i upotrebu modernih tehnologija. Politika ističe četiri strateška cilja:

- Unapređenje infrastrukture i poslovnog okruženja za efikasan industrijski razvoj
- Unapređenje finansijskih instrumenata i investicija za modernizaciju industrije
- Stimulisanje inovacije, transfera tehnologija i razvoja preduzetništva
- Unapređenje pristupa tržištu.

Ističe se da bi dodatna vrijednost crnogorske razvojne politike trebalo da bude brzo prilagođavanje promjenama, dobra koordinacija politika, predviđanje i projektovanje prioriteta i da bi industrijska politika i komplementarne politike bile dobro povezane, poštujući naučene lekcije iz prethodnog perioda i uključujući razvojni okvir novih izazova kao što su podsticajno inovaciono okruženje, digitalna ekonomija i postepeno uvođenje cirkularne ekonomije. Dodatno, unapređenje industrijske proizvodnje na osnovu digitalnih tehnologija koristeći uporedna iskustva trebalo bi istražiti. Sprovedena SWOT analiza zaključuje da su glavne prednosti crnogorske ekonomije geografska veličina i pozicija, ali su slabosti energetski neefikasna oprema i zastarjele tehnologije, kao i nedovoljna povezanost s istraživačkim centrima i pretjerana sklonost uvozu. Stoga je jasno da preporuke kad je u pitanju industrijska politika treba generisati u skladu s prioritarnim ciljevima i vrijednosnim lancima pametne specijalizacije.

❖ ENERGETSKA POLITIKA

Imajući u vidu potencijale, prije svega obnovljivih izvora energije, energetska politika se nameće kao jedan od osnova za vođenje razvojne politike. Istovremeno, energetska politika postaje blisko povezana s klimatskom politikom pa se očekuje da Crna Gora u skladu sa smjernicama Energetske zajednice izradi Nacionalni energetski i klimatski plan za period do 2035. godine.

Kroz međunarodne obaveze Crna Gora se obavezala da će smanjiti emisije GHG za najmanje 1,572 kt CO₂eq, na nivo od 3,667 kt CO₂eq ili manje do 2030. godine, tj. 30% u odnosu na baznu 1990. godinu⁶⁷ (Ratifikacija Pariskog sporazuma, NDC). Ažurirani inventar GHG emisija sadrži rezultate

65 Industrijska politika Crne Gore 2019-2024, Ministarstvo ekonomije, oktobar 2019.

66 UNDP, Inception Report, Study and roadmap for green business in Montenegro, 23 april 2020, draft

novih inventara GHG za 2016. i 2017. godinu, rekalkulaciju ranijih vremenskih serija od 1990. godine, kao i opšti opis mjera koje je Crna Gora formulisala, utvrdila i sprovela radi upravljanja i planiranja smanjenja emisija GHG. Kada je u pitanju energetski sektor planirano je da se u periodu 2017-2030. nastavi sa smanjivanjem emisije GHG (i) mjere energetske efikasnosti, (ii) povećanje udjela energije iz obnovljivih izvora, (iii) modernizacija sektora proizvodnje i distribucije energije, i (iv) energetske oznake i eko-dizajn, i pritom ne ugrozi ekonomski rast.

Potrebno je imati u vidu da je struktura proizvodnje električne energije dosta povoljna jer je udio električne energije proizvedene u postrojenjima koja koriste obnovljive izvore u ukupno proizvedenoj električnoj energiji 2018. iznosio 61,43%. Za 2019. godinu taj procenat je procijenjen na 56,67%, dok je plan za 2020. godinu da se iz obnovljivih izvora proizvede 61,87% ukupne električne energije. Ukupna proizvodnja električne energije iz obnovljivih izvora u 2018. godini iznosila je 2.300 GWh (8.280,00 TJ), planirano ostvarenje za 2019. godinu je 1.988,23 GWh (7,157.63 TJ) dok plan za 2020. godinu iznosi 2.137 GWh (7.693,20 TJ). Puštanje u komercijalni rad interkonektivnog podmorskog kabla između Crne Gore i Italije, kao i početak rada još jedne vjetroelektrane (Možura), predstavljaju značajno obogaćenje strukture. Proizvodnja energije iz solarnih elektrana je i dalje skromno zastupljena u strukturi ukupne proizvodnje električne energije u crnogorskom energetskom bilansu, što istovremeno govori o potencijalu njenog rasta u narednom periodu. Ukupno posmatrano u prethodnim godinama energetski bilans je uravnotežen. Tokom 2019. godine deficit je iznosio svega 26,07 GWh, što je posljedica ulaska u pogon novih proizvodnih objekata, povoljne hidrologije i diversifikacije izvora.⁶⁸ Iz prethodnog je jasno da je energetska politika važan osnov zelene tranzicije čiji potencijal još nije iskorišćen.

❖ ODRŽIVA POLJOPRIVREDA

Poljoprivreda je sektor koji ima veoma važnu ulogu u razvoju društva i ekonomije Crne Gore.⁶⁹ Njen ekonomski značaj ogleda se u visokom doprinosu stvaranju BDP-a (preko 7%, a u EU je ispod 2%). Još je veće učešće poljoprivrede u zapošljavanju radne snage, budući da je na porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima angažovana gotovo četvrtina ukupno zaposlenih u Crnoj Gori. Pored toga, poljoprivreda ima i druge važne uloge: osnova je za cjelokupan lanac vrijednosti hrane (prehrambenu industriju i povezane sektore); doprinosi razvoju turizma; podstiče razvoj brojnih drugih sektora (proizvodnju opreme, mehanizacije, ali i u održivom razvoju i ublažavanju depopulacije seoskih područja; doprinosi borbi protiv siromaštva u seoskim područjima i važan je činilac u očuvanju tradicije i ukupnog kulturnog nasljeđa crnogorskog sela. Brojne su razvojne mogućnosti koje nudi poljoprivreda i na nju naslonjen lanac vrijednosti hrane koje je identifikovala i Pametna specijalizacija⁷⁰:

- kreiranje novih radnih mjesta za različite stručne profile
- ogroman prostor za plasiranje znanja i inovativnih tehnologija u čitavom lancu vrijednosti hrane
- siguran potencijal rasta i generisanje
- nove vrijednosti održivim korišćenjem lokalnih sirovina
- široka paleta lokalnih proizvoda za poboljšanje ukupne turističke ponude
- povoljni uslovi za organsku proizvodnju opravdavaju orijentaciju Crne Gore ka konceptu ekološke države
- spoj tradicije u proizvodnji brojnih proizvoda i inovativnih tehnologija

67 Inventar gasova 2013, Ukupne emisije bez ponora u baznoj 1990. godini bile su procijenjene na 5.238,52 GgCO₂eq, pa je do 2013. g. već bilo ostvareno gotovo 40% smanjenja emisija. Međutim, revidirani podaci govore o baznoj 1990. g. na nivou od 6.685,19 CO₂eq, pa je do 2017. ostvareno smanjenje emisija na nivou od 27,5% i potrebno je dodatno smanjivati nivo GHG emisija do 2030. godine. U projekciji do 2030. godine sve je veće relativno učešće energetike u ukupnim emisijama. Preuzeto iz UNDP Mehanizam finansiranja (PBP shema) - Dizajn i primjena šema plaćanja na osnovu učinka (PBPS) INTEGRALNI IZVJEŠTAJ, maj 2020 Podgorica

68 Energetski bilans Crne Gore za 2020. godinu („Sl.list CG“ br. 79/16).

69 The World Bank, IBRD, IDA, Montenegro Growth and Jobs, Report I, September 2018

70 Ministarstvo nauke, Strategija pametne specijalizacije Crne Gore 2019-2024

- proizvodnja nusproizvoda koji se koriste kao sirovina u proizvodnji energije
- očuvanje životne sredine, biodiverziteta i pejzaža.

Upravo bi usmjerenje ka održivoj poljoprivredi bio jedan od puteva koji bi Crna Gora mogla trasiirati, u smanjenju posljedica pandemije COVID-19. Ulaganje u održivu poljoprivredu kroz zelenu tranziciju pomognutu digitalnom transformacijom, predstavljalo bi zapravo racionalno korišćenje investicija, prevashodno jer je ona u sinergiji s brojnim sektorima, donosi i brojne društvene koristi (nematerijalne i nemjerljive usluge ekosistemu). Poljoprivredu karakteriše visoka komplementarnost s drugim prioritetnim sektorima, a posebno s turizmom kao pokretačem svih vidova agroturizma i zdravstvenog turizma kroz prezentovanje tradicionalne gastronomije u kontekstu turističke ponude.⁷¹ Takođe, održiv razvoj sektora ublažava negativne demografske trendove, doprinosi balansu u teritorijalnom razvoju, omogućava inkluziju različitih grupa i doprinosi ublažavanju posljedica klimatskih promjena. U skladu s prirodnim bogatstvima, šansa za organsku proizvodnju je velika (nizak nivo primjene mineralnih đubriva – do 10 puta manje od prosjeka EU), uz to se javlja mogućnost za spoj tradicionalnih i novih tehnologija, odnosno intenziviranje proizvodnje primjenom savremenih i inovativnih tehnologija, što je u skladu s orijentacijom Crne Gore i njenim prioritetnim ciljevima definisanih pametnom specijalizacijom. Istovremeno, potrebno je voditi računa da veće ulaganje u poljoprivredu i proizvodnju hrane ne znači istovremeno veću emisiju štetnih gasova.

❖ TURIZAM

Turizam je Strategijom pametne specijalizacije izdvojen kao horizontalni prioritetni sektor, dok su Strategijom razvoja turizma prepoznate brojne prednosti i mogućnosti za dalji razvoj crnogorskog turizma.⁷² Neke od najznačajnijih su: povoljna klima i geografski položaj, raznolikost ponude na malom prostoru, prirodne vrijednosti i ljepote, kulturno-istorijsko nasljeđe, gostoprimstvo lokalnog stanovništva, autentična ishrana i piće, povoljan ambijent za investitore, politička stabilnost i dobri odnosi sa susjednim državama, atraktivna nova destinacija uz blizinu najznačajnijim evropskim metropolama, rastuća međunarodna tražnja za turizmom koji je orijentisan na prirodu i novim (neiskorišćenim) područjima.⁷³ Sve ove prednosti najbolje se ogledaju u tome da ovaj sektor iz godine u godinu zauzima sve značajnije mjesto u ukupnom ekonomskom razvoju Crne Gore. Ovo se najbolje oslikava njegovim učešćem u ukupnom BDP-u. Tako su usluge smještaja i hrane kako ih naziva MONSTAT u 2008. godine imale udio u BDP-u od 4,2%, 2016. godine 7,1%, dok je u 2018. godini to učešće iznosilo 7,6%. Kao što je već naglašeno, turizam predstavlja veoma značajan segment nacionalne ekonomije Crne Gore, ali istovremeno i sektor čiji se značaj i ukupan uticaj ne može precizno kvantifikovati, upravo zbog svoje veze sa svim aspektima funkcionisanja društva, stoga je indirektni doprinos turizma znatno veći.⁷⁴ U svakom slučaju nesporno je da turizam doprinosi ukupnoj ekonomiji Crne Gore znatno više od direktnog učešća u BDP-u, pogotovo jer još uvijek ima prostora za kalkulaciju neobuhvaćene ekonomije u ovom sektoru, iako je u posljednjih nekoliko godina ostvaren napredak u obračunu „sive“ ekonomije pojedinih sektora, među kojima je i turizam.

Da Crna Gora postaje sve atraktivnija destinacija za turiste potvrđuju i podaci MONSTAT-a o broju ostvarenih dolazaka i noćenja. Tako je 2015. godine broj turista iznosio 1.713.109, da bi se 2019. godine skoro udvostručio 2.645.217, dok je broj noćenja u istim periodima iznosio 11.054.947 2015. i 14.455.920 u 2019. godini.⁷⁵ Ovi podaci ukazuju da broj turista posljednjih godina ima dvocifrenu stopu godišnjeg rasta, a rast u 2019. u odnosu na 2018. godinu je čak 20%. U strukturi ukupnih tu-

71 Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Strategija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja 2015-2020. godina
 72 Ministarstvo nauke, Strategija pametne specijalizacije 2019-2024. s Akcionim planom; jul 2019.
 73 Ministarstvo turizma i održivog razvoja, Strategija razvoja turizma Crne Gore do 2020. godine.
 74 Pokušaj klasifikovanja ukupnih ekonomskih efekata turizma postiže se putem satelitskih računa (TSA) koji predstavljaju skup definicija i klasifikacija integrisanih u tabeli. Imajući u vidu značaj turizma za ukupnu ekonomiju i strateški prioritet, za Vladu Crne Gore, urađena je Pilot kompilacija TSA sa podacima za 2009. godinu. Tako je prema ovim kalkulacijama BDP turističkih djelatnosti preko TSA činio oko 10% ukupnog BDP iz 2009. godine, naspram zvanično registrovanih 6,2% učešća u BDP.
 75 Uprava za statistiku – MONSTAT, Turizam, Dolasci i noćenja, <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=44&pageid=44>

rista, oko 95% su stranci, dok su ostalo domaći turisti. Sliku upotpunjuju podaci o direktnoj zaposlenosti u turizmu, koja čini 7,6% zaposlenosti u Crnoj Gori, odnosno ukupnoj (direktnoj, indirektnoj i indukovanoj), što čini preko 19% ukupne zaposlenosti u Crnoj Gori.⁷⁶

Radi minimiziranja prepreka bržem razvoju turizma, Programom ekonomskih mjera je prepoznata diverzifikacija turističkog proizvoda, koja predstavlja nastavak aktivnosti započetih u prethodnom periodu. Implementacijom ove mjere doprinosi se realizaciji šeste preporuke EK, jer stvara pretpostavke za povećanje učešća na tržištu rada, posebno velikog broja mladih, žena, kao i nisko-kvalifikovanog kadra.⁷⁷ Aktivnosti u okviru navedene reformske mjere realizuju se u višegodišnjem periodu, jer se sastoje od potprojekata:

- ✓ Planinarenje i biciklizam
- ✓ Panoramski putevi Crne Gore
- ✓ Sva čuda Crne Gore
- ✓ Program podsticajnih mjera (koji se sastoji od više potprograma).⁷⁸

U SRPRP se navodi da je veza između poljoprivrede i turizma multilateralna. S tim u vezi se predviđa i diverzifikacija turističkog proizvoda, a radi bolje iskorišćenosti ostalih vidova turizma, kao što su turizam zasnovan na prirodi, ruralni turizam i kulturni turizam, a u isto vrijeme smanjila sezonalnost turističke ponude Crne Gore.

U kontekstu politika smanjenja emisije gasova staklene bašte prema scenariju uobičajenom za poslovanje, tokom 2020. godine u turističkom sektoru povećaće se na 40% iznad osnovne vrijednosti iz 1990. godine. Kao rezultat, crnogorska Vlada je odlučila da obuzda emisije iz ovog sektora i nastavi razvoj s niskim udjelom ugljenika. U saradnji UNDP s Ministarstvom održivog razvoja i turizma, realizovan je inovativni projekat „Razvoj niskokarbonskog turizma u Crnoj Gori“, koji je finansirao GEF⁷⁹. Projekat je imao cilj da doprinese smanjenju emisija štetnih gasova (prvenstveno CO₂) u sektoru turizma i značajno smanji negativan uticaj na životnu sredinu. U okviru ovog projekta podržana su 32 investiciona projekta u okviru kojih su involvirane mjere EE uz korišćenje OIE, dok je 30 hotela dobilo zeleni sertifikat i tako doprinijelo smanjenju emisija CO₂, ujedno unapređujući svijest javnosti o zaštiti prirode i klimatskim promjenama. Projekat je pomogao uspostavljanje EKO fonda koji podržava realizaciju održivih projekata, po principu „zagađivač plaća“.⁸⁰

Sve navedeno upućuje na veoma važnu ulogu turizma u ekonomskom djelovanju, a efekti krize izazvane COVID-19 posebno će pogoditi ovaj sektor, prije svega zbog njegove multidimenzionalnosti i to ne samo u Crnoj Gori već i na globalnom nivou. Mogući scenariji i procjene pada turističkog prometa kreću se od 60% do 80% smanjenja dolaska stranih turista u 2020. godini, u odnosu na prethodnu godinu⁸¹, što će dovesti do gubitka prihoda od izvoza u iznosu od 840 do 1.100 milijardi eura širom svijeta.

ii. Strukturne reforme

Ovaj pregled je potrebno nastaviti dodatnim uvidom u Program ekonomskih reformi (PER) 2020-2022. kojim se detaljno identifikuju prepreke konkurentnosti i ekonomskom rastu i razvoju Crne Gore, u srednjoročnom periodu i definišu prioritetne mjere djelovanja. U tom kontekstu, adekvatan set reformskih mjera predstavlja posebno poglavlje u Programu i koncipirano je tako da, odgovarajući na preporuke Evropske komisije, kreira prostor za prevazilaženje navedenih prepreka, ali i preventivno djeluje na njihovo nastajanje u srednjem, pa i dugom roku.

76 Ministarstvo turizma i održivog razvoja, Program razvoja ruralnog turizma s akcionim planom do 2021, 2019.
 77 Program ekonomskih reformi za Crnu Goru 2020-2022 godina.
 78 Ibid.
 79 GEF - Global Environment Facility.
 80 UNDP Crna Gora, <https://www.me.undp.org/content/montenegro/sr/home.html>
 81 UNCTAD, Committe for the Coordination of Statistical Activites, CSSA, How COVID-19 is changing the world: a statistical perspective, May 2020; Na bazi procjene UNWTO, UN World Tourism Organization, pp. 28-29.

Programom se ističe da izvještaji relevantnih međunarodnih institucija za 2019. godinu govore u prilog poboljšanju konkurentnosti Crne Gore, ali i identifikuju oblasti koje moraju biti predmet intenzivnijih reformi. Izvještaj o napretku Evropske komisije ocjenjuje Crnu Goru spremnu u razvoju funkcionalne tržišne ekonomije. Evidentni su pozitivni rezultati na tržištu rada, u izvoznoj dinamici, kao i u oblasti finansijskog sektora (poboljšani koeficijenti likvidnosti i solventnosti). Istovremeno, Crna Gora je ostvarila određeni napredak i umjereno je spremna, sopstvenim kapacitetima, da se nosi s pritiskom konkurencije i tržišnim snagama u okviru Evropske unije. MMF u svojim izvještajima (koji se sprovode u skladu sa članom 4 statuta pa otuda i naziv Article IV) navodi da potencijal koji Crna Gora ima u oblasti strukturnih reformi može se dalje razvijati, a radi ispunjavanja konkretnih kriterijuma. Naime, kao ograničenja koja u budućem periodu treba prevazići navode se migracije i manjak radne snage u ključnim industrijskim sektorima, kao i nizak stepen aktivnosti stanovništva. Prostor za dalja poboljšanja prepoznat je i u pristupu finansijskim sredstvima za mala preduzeća koji ostaje otežan najviše usljed relativno strogih uslova za dobijanje kredita. Razvoj privatnog sektora i dalje je ograničen zbog slabosti u poslovnom okruženju, pravosuđu, kao i postojanjem neformalnog poslovanja, što je odraz ograničenog kapaciteta za implementaciju u ključnim državnim institucijama nadležnim za sprovođenje vladavine prava i tržišne konkurencije.

U izvještaju Svjetske banke o lakoći poslovanja za 2020. godinu, kao ključne prepreke unapređenju lakoće poslovanja, a time i ukupne konkurentnosti crnogorske ekonomije identifikovani su „započinjanje biznisa“, „dobijanje priključka za električnu energiju“, „plaćanje poreza“, „registracija nepokretnosti“. Prema ocjeni EBRD-a, u izvještaju o tranziciji za 2018/2019. godinu, Crna Gora posebno treba dalje da unapređuje konkurentnost, zelenu ekonomiju i dobro upravljanje, dok je Evropska komisija definisala tri preporuke koje je bilo potrebno razmatrati u 2020. godini, a koje se tiču unapređenja poslovnog ambijenta, pouzdano praćenje neformalne ekonomije i rast učešća na tržištu rada, posebno mladih i žena.

Programom za period 2020–2022. definisano je 18 mjera u oblasti strukturnih reformi koje tretiraju pitanja energetskog i saobraćajnog tržišta, sektorskog razvoja, poslovnog ambijenta, digitalne ekonomije, zapošljavanja, obrazovanja i vještina, trgovine i socijalne inkluzije. Ova analiza svakako nije mjesto za detaljno predstavljanje svake pojedinačno.

Jasno je da su tretirane brojne oblasti strukturnih reformi. Primjetno je da nije bilo obrade pitanja održivosti penzijskog sistema, kao ni zdravstvenog sistema koji bi se mogao ojačati kroz regionalnu saradnju. Pitanje obrazovanja tretirano je iz ugla praćenja praktičnog obrazovanja kod poslodavca. Aktuelna kriza podstiče na razmišljanje definisanja dodatnih mjera jer je digitalna transformacija obrazovnog sistema uključujući i definisanje novih nastavnih planova direktno povezana s ekonomskim razvojem. Takođe, očigledno je da su pojedine prioritetne mjere povezane sa selektovanim oblastima Strategije pametne specijalizacije kakve su, na primjer, unapređenje internet infrastrukture, diverzifikacija turističkog proizvoda ili podrška proizvodnji hrane, ali je utisak da je veza s pametnom specijalizacijom mogla biti izraženija, a u tom smislu zelena tranzicija i digitalna transformacija privrede mogle biti jasnije i snažnije apostrofirane. U tom kontekstu među mjerama bi mogle da se izoštre i generišu nove prioritetne mjere takozvanog zelenog podsticaja.

Zdravstveno-ekonomska kriza, izazvana širenjem COVID-19, nameće potrebu revidiranja Programa ekonomskih reformi za period 2020–2022. u dijelu makroekonomskih projekcija pa je dobra prilika i za dodatno sagledavanje prioritetnih mjera u oblasti strukturnih reformi i njihovu povezanost sa ciljevima Strategije pametne specijalizacije. Istovremeno, definisanje prioritetnih mjera je moguće sagledavati i u kontekstu Ciljeva održivog razvoja i postizanja ciljanih indikatora. Ova kriza je, po riječima Glavnog administratora UNDP, prilika za investiranje u ekonomiju sutrašnjice.⁸²

Zato je potrebno uzeti u obzir i promjene poreske politike, koje bi išle u pravcu umanjenja opterećen-

82 UN development chief calls for green shift away from 'irrational' oil dependence, Climate Home News, April 24

ja na rad. Ranije prikazani podaci o strukturi plata u Crnoj Gori upućuju na to da bi platna medijana mogla biti uzeta kao osnov revidirane poreske politike istovremeno stvarajući prostor za smanjenje sive ekonomije. Takođe, nužno je uzeti u obzir i razmatranje modaliteta uvođenja karbonskog poreza i tako stvoriti prostor za rebalansiranje poreskog opterećenja, pojednostavljivanje poreskog Sistema, ali potencijalno i smanjivanje javnog duga. Ovo je moguće trenutak kada po ugledu na EU treba razmotriti definisanje svojevrsnog crnogorskog zelenog ekonomskog plana.

Jasno je da je usljed posljedica aktuelne krize nužno pristupiti izmjeni Programa ekonomskih reformi za period 2020–2022. pa je to prilika osim modeliranja scenarija pojave drugog talasa da se redefinišu prioritetne mjere koje bi podstakle zelenu tranziciju i digitalnu transformaciju, a na liniji podrške prioritetnim lancima vrijednosti definisanim S3 strategijom. Podsticanje investicija kroz modele javno privatnog partnerstva (PPP), ali i otvaranje prema velikim produkcijskim svjetskim kućama moglo bi biti takođe inovativno rješenje koje bi u sebi objedinilo više sektora.

iii. **Preduzetništvo**

Preduzetništvo posmatrano kao inicijativnost poslovnog sektora tako i kao poseban segment ekonomske politike, moguće je sagledati iz više uglova. U kontekstu aktuelne zdravstveno-ekonomske krize jedna od ključnih poluga jeste Investiciono-razvojni fond (IRF CG) osnovan usvajanjem Zakona o Investiciono-razvojnog fondu Crne Gore A. D. („Sl. list Crne Gore“ br. 88/09). Djelatnost Fonda definisana je kroz odobravanje kredita i izdavanje garancija, obavljanje poslova vezanih za prodaju kapitala u portfelju Fonda, kao i vršenje ostalih poslova kojima se obezbjeđuje podrška privrednom razvoju⁸³. IRF CG ne može prihvatati depozite i ne prima sredstva Vlade osim inicijalnog kapitalnog ulaganja, te stoga zavisi od privlačenja sredstava iz multilateralnih razvojnih banaka ili komercijalnih izvora.

Kreditne linije IRF-a u 2020. godini odnose se na sljedeće oblasti: 1. Preduzetništvo; 2. Poljoprivredu; 3. Turizam; 4. Proizvodnju; 5. Usluge; 6. Likvidnost; 7. Podsticaj konkurentnosti; 8. Green field; 9. Infrastrukturne projekte; 10. EU Cosme investment support program, da bi nakon izbijanja epidemije COVID-19 IRF kreirao i urgentnu kreditnu liniju za podršku likvidnosti privrede, kako je ranije navedeno. Istovremeno ove kreditne linije prate i brojne podsticajne mjere definisane kroz povoljne kamatne stope ili uslove kreditiranja.⁸⁴

Među sprovedenim linijama nalazi se i „Program za finansiranje projekata zaštite životne sredine, energetske efikasnosti i obnovljivih izvora energije“ i po svom je karakteru zasad najpreciznije definisan oblik podrške zelenoj tranziciji⁸⁵.

Dodatno, kada se pogleda struktura odobrenih kredita, za projekte zaštite životne sredine, energetske efikasnosti i obnovljivih izvora energije išlo je 3,4% sredstava. Uglavnom se podrška odnosi na izgradnje mHE, odnosno projekte rasta učešća obnovljivih izvora energije u ukupnoj proizvodnji energije.

Jedna od ključnih preporuka Izvještaja UNDP Mehanizam finansiranja (PBP shema) – Dizajn i primjena shema plaćanja na osnovu učinka (PBPS) jeste definisanje posebne grant sheme koja bi pratila unaprijeđenu, odnosno novu kreditnu liniju za podršku prethodno navedenim ciljevima, s fokusom na ublažavanje dejstva klimatskih promjena, koja će imati mehanizam plaćanja na bazi učinaka, koji proizilaze iz referentnih vrijednosti datih kroz EU taksonomiju i druge referentne metodološke vodiče, za izabrane ekonomske sektore. PBPS mehanizam treba da bude jasan, primjenljiv i učinkovit, da bi naišao na interesovanje korisnika. Istovremeno, predstavlja sponu s Eko fondom,

83 <https://www.irfcg.me/me/o-fondu/opsti-podaci-o-fondu>

84 UNDP, Mehanizam finansiranja (PBP shema) – Dizajn i primjena šema plaćanja na osnovu učinka (PBPS) INTEGRALNI IZVJEŠTAJ, maj 2020, Podgorica

85 <https://www.irfcg.me/en/2017-04-07-12-37-59/programme-for-financing-environmental-protection-energy-efficacy-and-renewable-energy-sources-projects>

a i budućim Fondom za inovacije. Na taj način bi se kreirao snažan finansijski instrument za jačanje održivog, niskougljeničnog razvoja u Crnoj Gori, uz ostvarivanje kako ekonomskih ciljeva, tako i ciljeva zaštite životne sredine i borbe protiv negativnih efekata klimatskih promjena⁸⁶. Dobro pozicioniran, IRF bi mogao svoje programe dominantno usmjeriti prema podršci inovativnim projektima.

Ovo, naravno, ne mora biti jedini oblik kreditne podrške, već je moguće i kroz mjere diverzifikacije finansijskog Sistema, prije svega kroz mjere podsticanja razvoja tržišta kapitala, stvoriti osnov za razvoj tržišta obveznica (takozvanih zelenih obveznica) kojima bi cilj bio da podstiču zelenu tranziciju, digitalnu transformaciju i inovativno poslovanje.

Istovremeno, nije moguće sve probleme riješiti na strani države i kroz državne programe. Mikro, mala i srednja preduzeća se moraju prilagoditi na novu normalu, ali i pokazati preduzetničku mobilnost. To se prije svega odnosi na:

- redefinisane troškovne strane i povećanje produktivnosti
- digitalnu transformaciju
- definisanje novih prihodnih opcija
- ulaganje u obrazovanje radnika (up skilling) da bi odgovorili novom okruženju i bili skloniji inoviranju
- osnaženje kapitalne efikasnosti.

Svaka od ovih stavki treba da podrazumijeva akcioni plan radi optimizacije poslovnog modela, pojednostavljenja poslovnih procesa radi povećanja produktivnosti i smanjenja troškova, širenja potrošačke baze i unapređenja solventnosti preduzeća⁸⁷.

Ovaj kraći pregled pojedinih politika i njihove usklađenosti sa Strategijom pametne specijalizacije pokazuje ogroman potencijal za definisanje mjera koje bi u narednom periodu mogle podstaći održivi rast i razvoj ekonomije rekalkibracijom ekonomskog modela na osnovama „zelenog oporavka“ i digitalne transformacije. Šansa za trasiranje puta u srednjoročnom periodu može biti Program ekonomskih reformi 2021–2023. usklađen sa S3 i Agendom održivog razvoja Ujedinjenih nacija 2030. Kao rezultat ovog izvještaja, ali i drugih dokumenata UN agencija u Crnoj Gori definišu se preporuke koje donosioci odluka mogu koristiti u narednom periodu.

VI. IZMEĐU SCILE I HARIBDE (UMJESTO ZAKLJUČKA)

Pandemija u obimu COVID-19 je novo iskustvo za današnji svijet koji ne pamti (osim faktografski i kroz iskaze malog broja još živih u tom periodu) Špansku groznicu s kraja Prvog svjetskog rata, dok je pandemija HIV-a ipak, u međuvremenu, postala ograničenog karaktera. Međutim, dugotrajnost borbe s HIV-om i teškoće pronalaženja adekvatnog lijeka/vakcine upućuju na izazovnost problema novih virusa. S druge strane, pojava COVID-19 virusa je sve samo ne neočekivana.⁸⁸ Njegovo, međutim, iznenadno pojavljivanje ostavilo je ozbiljan trag na globalnu ekonomiju. Od vremena kuge 14. vijeka i uvedenih karantina u Italiji, kao preventivne mjere do današnjih slučajeva, epidemije uzimaju danak u ljudskim životima, ali i ekonomskoj aktivnosti ostavljajući socijalne posljedice.

Svjetska finansijsko-ekonomska kriza 2008–2009. donosiće odluka je usmjerila da jačaju bankarski sektor. Realno će sadašnja kriza usmjeriti društvo ka unapređenju standarda u zdravstvenom sektoru kao i ubrzanju upotrebi digitalnih rješenja. Dodatno, ipak, potrebno je raditi na jačanju otpornosti društva i ekonomskog sistema, posebno u zemljama koje su izložene spoljnim udarima koje ne mogu kontrolisati, kakav je u slučaju Crne Gore i njenog sektora turizma koji generiše između jedne petine i jedne četvrtine BDP-a. Osim toga, u deceniji pred nama ljudsko društvo će se suočiti s posljedicama klimatskih promjena i daljim nastojanjima da se one ublaže. Crna Gora takođe već osjeća određene klimatske promjene. Emisija štetnih gasova će u 2020. godini u svijetu sticajem okolnosti biti značajno niža nego prošle godine, ali postoji opasnost od obnavljanja trenda nakon pandemije. Navigacija između ova dva izazova u narednom periodu biće veoma izazovan zadatak za čovječanstvo.

Opredjeljenje Crne Gore da se kroz Strategiju pametne specijalizacije definišu ciljevi zdravije, održive, moderne i digitalno transformisane Crne Gore i u skladu s tim selektuju lanci vrijednosti koji imaju posebne prilike, jeste putokaz, koji bi, ova procjena pokazuje, trebalo snažnije inkorporirati u sektorske politike. Na putu prema članstvu u EU, pored izgradnje modernog političkog sistema zasnovanog na vladavini prava, od presudne važnosti će biti konkurentan ekonomski sektor, prije svega sektor mikro, malih i srednjih preduzeća. U tom pogledu Evropski zeleni plan može predstavljati dodatnu inspiraciju.

Kroz zelenu tranziciju, odnosno dekarbonizaciju i digitalnu transformaciju koja se prožima kroz sve segmente društva pronalaze se šanse za održiv ekonomski rast i razvoj ali što je važnije i povećanje zadovoljstva građana koje se ne iskazuje samo prosječnim dohotkom na osnovu BDP-a, već i drugim faktorima koji utiču na kvalitet života poput valorizacije prostora, manje zagađenih i zakrčenih gradova i slično. Ulaganje u zeleni rast i digitalnu transformaciju donosi veće benefite u dugom roku od povratka na staro i uz diverzifikaciju finansijskog sistema, snaženje obrazovnog sektora i smanjenje administrativnog opterećenja, predstavlja šansu mikro, malim i srednjim firmama, ali i priliku Crnoj Gori da izbjegne zamku srednjeg dohotka uz smanjenje zavisnosti od jednog sektora ekonomije. Kriza izazvana širenjem COVID-19 ukazala je na brojne karakteristike društva koje su sada predmet preispitivanja. Ovu pandemiju će čovječanstvo prebroditi, ali iza svakog iskušenja ostaju posljedice i naučene lekcije. Crna Gora se uspješno nosila sa zdravstvenim izazovom u ovoj fazi, ali je potrebno adekvatno reagovati i kada je dugoročna valorizacija resursa u pitanju. Veći stepen proaktivnosti i inovativnosti biće nužan.

86 UNDP Mehanizam finansiranja (PBP shema) – Dizajn i primjena shema plaćanja na osnovu učinka (PBPS) INTEGRALNI IZVJEŠTAJ, maj 2020, Podgorica
87 PwC, Beyond Covid-19: Five key strategic priorities for a post-crisis world, www.pwc.com

88 Brojne su publikacije ovu temu tretirale. Na primjer The Economist, Megachange – world in 2050, 2012.

VII. PRILOZI

Prvi paket mjera ublažavanja pandemije COVID-19 u Crnoj Gori: 19. 3. 2020.	
1	UBLAŽAVANJE NEGATIVNOG UTICAJA PANDEMIJE NA FINANSIJSKI SISTEM – ODGAĐANJE PLAĆANJA SVIH KREDITA NA 90 DANA – za privredu i građane, moratorijum na plaćanje kredita, Centralna banka – Odluka o privremenim mjerama za ublažavanje negativnih uticaja novog korona virusa na finansijski sistem (Sl. list CG br. 019/20 od 19. 3. 2020 i 028/20 od 2. 4. 2020). Odlaganje otplate kredita građana i privrede kod svih banaka, mikrokreditnih institucija i IRF u trajanju od 90 dana, svih vrsta kredita, uključujući gotovinske kredite (obezbijeđene i neobezbijeđene), stambene kredite, kredite za penzionere, potrošačke kredite, investicione kredite, kredite za obrtna sredstva, kredite za likvidnost, kreditne proizvode vezane za korišćenje kartica i dr.
2	ODLAGANJE UPLATE POREZA I DOPRINOSA NA ZARADE KAO I OBAVEZA SHODNO ZAKONU O REPROGRAMU DO 90 DANA – Odlaganje uplate poreza i doprinosa na zarade za 90 dana, kasnije se nadovezuje na drugi paket i subvencije privredi. Zakon o reprogramu poreskog potraživanja (Sl. list CG, br. 83/16, Javni poziv za reprogram bio je 2017. g. gdje proces vodi Poreska uprava) – odlaganje na 90 dana.
3	KREIRANJE NOVE LINIJE IRF ZA POMOĆ PRIVREDI – likvidnost, do maksimalnog iznosa do tri miliona eura po korisniku, uz KS 1,5% (EIB sredstva, dok drugi izvori mogu ći i do 2% KS), grejs period – dvije godine, rok povraćaja – osam godina, što ne uključuje grejs period, za preduzetnike i MSP, u prioritnim oblastima: nabavka lijekova, medicinske opereme, vozila; turizam; ugostiteljstvo; proizvodnja i prerada hrane; saobraćaj; usluge. Kredit za likvidnost namijenjen je prije svega za isplatu plata zaposlenima i to za ova tri mjeseca, a na osnovu zadnje isplaćene neto zarade; Kredit će se isplaćivati preko banaka na tekući račun zaposlenih.
4	OBEZBJEDJIVANJE POMOĆI NAJUGROŽENIJIM – Vlada je predvidjela i milion eura pomoći najugroženijim (50 eura za 8.500 korisnika socijalne pomoći i za 11.900 penzionera koji primaju minimalan iznos od 128 €).
5	OGRANIČAVANJE I KONTROLA BUDŽETSKE POTROŠNJE – uz zabranu/obustavljanje svih tendera, osim neophodnih. Nabavka u skladu s preporukama IJZCG / 11. 3. 2020, 13. 3. 2020 – Uprava za imovinu, kao i nadležne službe jedinica lokalnih samouprava, da po hitnom postupku izvrše nabavku dodatnih količina sredstava za higijenu, kao i sredstava za dezinfekciju ruku, radnog prostora i opreme za potrebe državnih organa, organa državne uprave, organa uprave i organa lokalne samouprave. Nabavku izvršiti u skladu s preporukama Instituta za javno zdravlje Crne Gore. Plus – za vaspitno-obrazovne i zdravstvene ustanove. Radi maksimalne racionalizacije troškova, Vlada je uvela ograničavanje i strogu kontrolu budžetske potrošnje, uz zabranu pokretanja svih javnih nabavki, osim onih koje su neophodne za funkcionisanje zdravstvenog sistema, odnosno hitnih nabavki, shodno odredbama zakona.
6	UŠTEDE U BUDŽETU na bruto zaradama zaposlenih u javnoj upravi (centralni nivo, JLS, javna preduzeća u većinskom vlasništvu države i/ili JLS, javne ustanove, regulatori i ostala tijela). Samo osnovna zarada – biće obustavljene i isplate varijabilnog dijela zarade i svih budžetskih naknada za rad u komisijama, upravnim odborima. Preporučeno je i lokalnim upravama da urade isto. Samo osnovne zarade. Premijer je kazao i da će članovi Vlade uplatiti po pola plate jednokratno na račun Nacionalnog koordinacionog tijela za zarazne bolesti. Zabranjuje se budžetskim korisnicima (dalja) uplata sredstava NKT, jer je budžet jedinstven.

7	ODLAGANJE PLAĆANJA ZAKUPA IMOVINE U DRŽAVNOM VLAŠNISTVU NA 90 DANA. Vlada je zadužila sve državne institucije koje daju u zakup nepokretnost u vlasništvu države da svim zakupcima, po zahtjevu, omoguće odlaganje plaćanja obaveze za period od 90 dana. Mjera stupa na snagu od 1. aprila 2020. godine, čime Država želi da pruži primjer i podsticaj odgovornog ponašanja i drugima.
8	AVANSNA UPLATA IZVOĐAČIMA RADOVA, ZA INVESTICIONE RADOVE, tamo gdje to ne ugrožava zdravlje građana. Započeti kapitalni projekti neće biti zaustavljeni. Nastaviće se finansiranje započetih kapitalnih projekata i neophodnih usluga dobavljača, kroz avansna plaćanja uz bankarsku garanciju u visini avansa. (Uprava javnih radova i uprava za saobraćaj)
9	POMOĆ MEDIJIMA – Sve mjere koje se odnose na likvidnost privrede, odnose se i na privredna društva koja su osnivači crnogorskih medija. Agencija za medije da ih oslobodi plaćanja naknade, a štampanim medijima da se hitno obezbijede konkursna sredstva za funkcionisanje. Podrška i lokalnim javnim emiterima, preko Ministarstva kulture, kao jednokratna novčana pomoć.

Drugi paket mjera ublažavanja pandemije COVID-19 u Crnoj Gori: 24. 4. 2020.	
<i>1.</i>	PROGRAM PRUŽANJA PODRŠKE PRIVREDI I ZAPOSLENIMA, RADI UBLAŽAVANJA NEGATIVNIH EFEKATA EPIDEMIJE NOVOG KORONA VIRUSA COVID-19
1	SUBVENCIJE ZA ZATVORENE DJELATNOSTI (Lista 1 – 77 šifri djelatnosti) Privredni subjekt može dobiti subvenciju, po zahtjevu, za zarade zaposlenih za mjesec april i maj 2020. godine. Iznos subvencije se određuje u odnosu na vrijednost minimalne zarade utvrđene Odlukom Vlade o utvrđivanju minimalne zarade („Sl. list. CG“, broj 33/19), na način da se opredjeljuje iznos poreza i doprinosa srazmjerno ostvarenoj zaradi, a najviše do 100% iznosa poreza i doprinosa na minimalnu zaradu i 100% neto minimalne zarade za zaposlene u privrednom društvu koji su evidentirani u februaru 2020. g. Subvencija se daje za preduzetnika i zarade zaposlenih za koje je preduzetnik, koji plaća poreze i doprinose po stvarnom dohotku ili u paušalnom iznosu, podnio GPPFL obrazac za 2018. ili 2019. godinu, odnosno ZPO obrazac za 2020. godinu i izmirio akontacije u 2019. godini. Subvencija se daje za zaposlene u privrednom društvu koji su evidentirani u mjesecu februaru 2020. godine, a za koje je podnesen IOPPD obrazac Poreskoj upravi zaključno s mjesecom za koji se podnosi zahtjev za subvenciju i ako je privredno društvo izmirilo poreske obaveze po osnovu poreza i doprinosa za 2019. godinu. Pravo na dobijanje subvencije na zaradu imaju i privredni subjekti koji u trenutku podnošenja zahtjeva za subvenciju redovno izmiruju reprogramirane poreske obaveze, shodno Zakonu o reprogramu poreskih potraživanja („Sl. list CG“, broj 83/16). Dodatno, privredni subjekt može dobiti subvenciju ako ne smanjuje broj zaposlenih u periodu trajanja mjere, u odnosu na broj zaposlenih evidentiran u mjesecu februaru 2020. godine.
2	SUBVENCIJE ZA TURISTIČKI SEKTOR (Lista 2 – 7 šifri djelatnosti) Subvencija se daje preduzetnicima, mikro, malim i srednjim privrednim društvima, iz oblasti turističke privrede, čiji rad nije zabranjen, ali je u značajnoj mjeri smanjen obim aktivnosti kao posljedica naredbi Ministarstva zdravlja radi suzbijanja epidemije korona virusa. Najviše do 100% iznosa poreza i doprinosa na minimalnu zaradu i 100% neto minimalne zarade za zaposlene u privrednom društvu koji su evidentirani u mjesecu februaru 2020. godine.

3	SUBVENCIJE ZA UGROŽENE DJELATNOSTI (Lista 3 – 105 šifri djelatnosti)
	<p>Preduzetnici, mikro, mala i srednja privredna društva u djelatnostima čiji rad nije zabranjen, ali je u značajnoj mjeri smanjen obim aktivnosti kao posljedica naredbi Ministarstva zdravlja radi suzbijanja epidemije, po zahtjevu, mogu dobiti subvencije na bruto zarade zaposlenih za mjesec april i maj 2020. godine. Subvencija se ne odnosi na: državne institucije, lokalnu samoupravu i privredna društva u većinskom vlasništvu države ili lokalne samouprave, kao i na privredna društva sa šiframa osnovnih djelatnosti navedenim u Prilogu 3. Subvencija se ostvaruje u iznosu od 50% iznosa poreza i doprinosa na minimalnu zaradu, i 50% neto minimalne zarade za zaposlene u privrednom društvu koji su evidentirani u mjesecu februaru 2020. godine. Iznos razlike do pune bruto zarade zaposlenog obezbjeđuje poslodavac.</p> <p>Od pet novododatih ustanova i privrednih društava iz oblasti zdravstva, za one koji su svoje smještajne kapacitete ustupili za potrebe sprovođenja mjera karantina odobrava se subvencija u iznosu od 100% neto minimalne zarade.</p>
4	SUBVENCIJE ZA NOVO ZAPOSŁJAVANJE
	<p>Subvencije se daju privrednim subjektima koji:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ nijesu smanjili broj zaposlenih u odnosu na februar 2020. godine ▪ evidentiraju nove zaposlene u periodu od šest mjeseci počev od 1. aprila 2020. godine (a koji nijesu bili evidentirani kao zaposleni kod tog privrednog subjekta u januaru i februaru 2020. godine) i koji su istovremeno bili evidentirani kao nezaposlena lica na Zavodu za zapošljavanje Crne Gore u prethodnom mjesecu u odnosu na mjesec na koji se podnosi zahtjev. <p>Maksimalan broj zaposlenih za koje se može ostvariti subvencija po ovom osnovu jednak je razlici broja zaposlenih u mjesecu za koji se podnosi zahtjev i broja zaposlenih evidentiranih u februaru 2020. godine. Subvencija se ostvaruje tako da se opredjeljuje iznos poreza i doprinosa srazmjerno ostvarenoj zaradi, u iznosu od 70% iznosa poreza i doprinosa na minimalnu zaradu i 70% neto minimalne zarade. Iznos razlike do pune bruto zarade zaposlenog obezbjeđuje poslodavac.</p>
5	SUBVENCIJE ZA ZARADE ZAPOSLENIH NA PLAĆENOM ODSUSTVU
	<p>Preduzetnik i privredno društvo čiji zaposleni koristi pravo na plaćeno odsustvo s rada po osnovu čuvanja djeteta mlađeg od 11 godina, može, po zahtjevu, dobiti subvenciju na bruto zaradu za te zaposlene. Iznos subvencije od 70% iznosa poreza i doprinosa na minimalnu zaradu, i 70% neto minimalne zarade za zaposlene u privrednom društvu koji su evidentirani u februaru 2020. godine. Iznos razlike do pune bruto zarade zaposlenog obezbjeđuje poslodavac. Subvencija se ne odnosi na: državne institucije, lokalne samouprave, privredna društva u većinskom vlasništvu države ili lokalne samouprave. Subvencija se dobija za period ostvarivanja ovog prava zaposlenog, po dostavljenom zahtjevu poslodavca.</p>
6	SUBVENCIJE ZA ZARADE ZAPOSLENIH U KARANTINU ILI IZOLACIJI
	<p>Preduzetnik ili privredno društvo čiji su zaposleni naredbama Ministarstva zdravlja radi suzbijanja epidemije stavljeni u karantin ili izolaciju, po zahtjevu će dobiti subvenciju na bruto zaradu za te zaposlene. Do 70% neto minimalne zarade za zaposlene u privrednom društvu koji su evidentirani u mjesecu februaru 2020. godine. Iznos razlike do pune bruto zarade zaposlenog obezbjeđuje poslodavac. Subvencija se ne odnosi na: državne institucije i lokalne samouprave.</p>

II.	POSEBNE MJERE PODRŠKE POLJOPRIVREDI I RIBARSTVU
7	PROGRAM INTERVENCIJA NA TRŽIŠTU
	<p>Radi održavanja postojećeg nivoa proizvodnje, te održavanja stabilnosti tržišta, kako s aspekta cijena, tako i s aspekta količina koje se nude na tržištu poljoprivrednih proizvoda (žive životinje, mlijeko i mliječni proizvodi, voće i povrće i dr.) i proizvoda ribarstva i akvakulture, te održavanja stabilnosti dohotka poljoprivrednih proizvođača i ribara, donosi se poseban Program intervencija na tržištu da bi se ublažile posljedice krize izazvane korona virusom. Ovaj program sadrži sljedeće mjere:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Povlačenje i skladištenje viškova poljoprivrednih proizvoda i proizvoda ribarstva i akvakulture, te pomoć u distribuciji proizvoda od strane privrednih subjekata koji posjeduju adekvatne uslove za te namjene • Podrška poljoprivrednim proizvođačima, ribarima, uzgajivačima ribe i prerađivačima usljed poremećaja na tržištu nastalih značajnim padom cijena, a radi održavanja stabilnosti cijena i stabilnosti dohotka • Podrška dohotku poljoprivrednih proizvođača, ribara, ugajivača ribe i prerađivača usljed nemogućnosti plasmana proizvoda, stvaranja viškova gubitkom tržišta za proizvode koje nije moguće distribuirati ili njihovog propadanja • Ustupanje viškova proizvoda javnim ustanovama (bolnice, centri socijalnog stanovanja i dr.), Crvenom krstu i drugima, uz nadoknadu proizvođačima od 100% tržišne vrijednosti tih proizvoda. <p>U zavisnosti od okolnosti i problema koji su pogodili pojedinačne sektore, uz uvažavanje specifičnosti proizvodnje, plasmana i sl., pokrenuće se neke od navedenih mjera intervencija na tržištu.</p> <p>Ministarstvo će posebnim aktom propisati uslove za pokretanje potrebne mjere. Pored navedenih mjera, Ministarstvo može donijeti dodatni set mjera radi održavanja kontinuiteta proizvodnje i otkupa, te obavljanja svih aktivnosti vezanih za nesmetanu proizvodnju i distribuciju poljoprivredno-prehrambenih proizvoda i proizvoda ribarstva i akvakulture, imajući u vidu posebnu osjetljivost tržišta poljoprivredno-prehrambenih proizvoda i proizvoda iz sektora ribarstva i akvakulture, specifične uslove proizvodnje, te moguće poremećaje na međunarodnom i domaćem tržištu koji mogu nastati kao posljedica globalne epidemiološke situacije izazvane koronavirusom, a koje sada nije moguće predvidjeti.</p>
8	JEDNOKRATNA POMOĆ PRIVREDNIM RIBARIMA, NOSIOCIMA DOZVOLE ZA PRIVREDNI RIBOLOV
	<p>U Crnoj Gori privredni ribolov obavljaju 184 ribara s važećom dozvolom. Zatvaranjem ugostiteljskih objekata, i smanjenim intenzitetom rada zelenih pijaca, egzistencija privrednih ribara, njihovih zaposlenih i njihovih porodica je u velikoj mjeri ugrožena. Stoga, predlaže se podrška u vidu jednokratne pomoći svim privrednim ribarima koji su nosioci važeće dozvole za privredni ribolov. Visina ove podrške određiće se na osnovu unijetih dnevnika ulova u Ribarski informacijski sistem za 2019. g. Uz ovu podršku nastavlja se realizacija raspisanih javnih poziva u okviru Agrobudžeta. Finansijska sredstva potrebna za realizaciju mjere: 200.000 €.</p>

9	PODRŠKA KUPOVINI DOMAĆIH PROIZVODA
	Javni naručioci će za vrijeme trajanja epidemije COVID-19 i tokom saniranja posljedica, a radi bezbjednije nabavke poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda, naročito voditi računa o svježini i sezonskom karakteru proizvoda, kao i o dužini prevoza tih proizvoda, kako bi se obezbijedio kraći lanac snabdijevanja i smanjio uticaj na životnu sredinu. Afirmacija principa bezbjedne hrane. Preporučuje se i ostalim naručiocima da svoje nabavke usklade s ovim principima.
10	PODRŠKA PLAĆANJU DOPRINOSA OSIGURANICIMA PO OSNOVU POLJOPRIVREDNE DJELATNOSTI
	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja će platiti sve doprinose osiguranika poljoprivrednika, kako onih koji padaju na teret budžeta, tako i doprinosa koji padaju na teret osiguranika za period od šest mjeseci. Biće obuhvaćeno 529 osiguranika koji redovno uplaćuju doprinose. Potrebna finansijska sredstva: 100.000 €.
11	JEDNOKRATNA PODRŠKA ZA KORISNIKE STARAČKIH NAKNADA
	Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju utvrdio je da nosiocu porodičnog poljoprivrednog gazdinstva, pod određenim uslovima, pripada pravo na staračku naknadu. Većina takvih domaćinstava baveći se poljoprivredom u ruralnim sredinama i na taj način održava život na selu. Korisnicima staračkih naknada uplatiće se po jedna vanredna naknada u iznosu od 64 €. Finansijska sredstva: 225.000 €.
12	PODRŠKA BLAGOVREMENOM IZMIRENJU OBAVEZA PROIZVOĐAČIMA OD STRANE TRGOVINSKIH FIRMI
	Radi skraćanja rokova plaćanja, IRF će kreirati novu kreditnu liniju kojom će se omogućiti trgovinskim lancima da plate proizvode domaćim proizvođačima u roku od 15 dana.
13	POVOLJNA KREDITNA LINIJA IRF-A ZA POLJOPRIVREDU I RIBARSTVO
	IRF će kreirati novu kreditnu liniju za podršku registrovanim poljoprivrednim proizvođačima, prerađivačima, privrednim ribarima i nosiocima dozvola za akvakulturu/marikulturu. IRF već u svom portfelju ima četiri kreditne linije namijenjene poljoprivredi, koje su investicionog karaktera i koje služe za pretfinansiranje IPARD-a, mjera iz Agrobudžeta, kao i za otkup poljoprivrednih proizvoda, pa je ova kreditna linija namijenjena registrovanim poljoprivrednim proizvođačima, prerađivačima, privrednim ribarima i nosiocima dozvola za akvakulturu/marikulturu da bi se ublažile posljedice izazvane pandemijom korona virusa, kroz nabavku potrebnih obrtnih sredstava za nesmetanu proizvodnju. Podsjećamo, IRF je već omogućio moratorijum na rate za postojeće kredite na period od tri mjeseca . Uslovi kreditiranja za nabavku obrtnih sredstava: - maksimalan iznos do 20.000,00 € - kamatna stopa iznosi 1,50% na godišnjem nivou uz proporcionalan obračun kamata - rok otplate do 2 godina (uključujući grejs period) - grejs period do 1 godine. Korisnici kredita – registrovani poljoprivredni proizvođači, prerađivači, privredni ribari i nosioci dozvola za akvakulturu/marikulturu Namjena kredita – nabavka obrtnih sredstava, sirovina, repromaterijala, poluproizvoda u cilju zasnivanja nove i održavanja postojeće proizvodnje
14	SUBVENCIONISANJE KAMATE ZA NOVU KREDITNU LINIJU IRF-A NAMIJENJENU POLJOPRIVREDI I RIBARSTVU
	Za sve korisnike nove kreditne linije IRF-a za podršku poljoprivredi i ribarstvu, subvencionisaće se kamate za vrijeme trajanja grejs perioda. Finansijska sredstva potrebna za realizaciju mjere: 150.000 €.

15	AVANSNA ISPLATA 80% UKUPNE PODRŠKE ZA PREMIJE PO GRLU U GOVEDARSTVU, OVČARSTVU, KOZARSTVU I SVINJARSTVU, I PO HEKTARU OBRADIVE POVRŠINE
	Na osnovu spiskova za isplatu iz 2019. godine i podataka u relevantnim registrima Ministarstva. Po ovom osnovu, avansna uplata bi iznosila oko 3.500.000 € i realizovala bi se u prvoj polovini maja, što je značajno ranije u odnosu na isplate prethodnih godina. Akontativnom isplatom dijela premija pruža se dodatna sigurnost poljoprivrednim proizvođačima i motiv da nastave proizvodnju. Potrebna finansijska sredstva za realizaciju ove mjere obezbijediće se iz već planiranih sredstava Agrobudžeta u iznosu od 3.500.000 €.
III.	MJERE U OBLASTI POREZA, CARINA I ZARADA
16	OLAKŠICE RADI POSPJEŠIVANJA LIKVIDNOSTI
	Olakšice radi pospješivanja likvidnosti privrede kroz umanjenje roka povraćaja PDV-a i produženje roka limita izloženosti carinske garancije za odloženo plaćanje carinskog duga; U cilju realizacije ovih mjera u dijelu povraćaja PDV, potrebno je da Poreska uprava preduzme sve zakonom predviđene aktivnosti radi utvrđivanja osnovanosti zahtjeva za povraćaj i, shodno tome, realizacije povraćaja PDV-a u roku od najviše 45 dana od dana podnošenja zahtjeva. Ukoliko poreski obveznik ima dospjelih, a neizmirenih drugih poreskih obaveza, iste će se izmiriti iz PDV kredita, a za preostali dio će se izvršiti povraćaj u navedenom roku. Pored navedenog, privrednim subjektima carinskim dužnicima kojima je zabranjeno obavljanje djelatnosti usljed epidemije, a radi pospješivanja likvidnosti, potrebno je omogućiti odlaganje plaćanja carinskog duga od 60 dana od dana prihvatanja carinske deklaracije, shodno zahtjevu dužnika.
17	STVARANJE DODATNOG FISKALNOG PROSTORA ZA IMPLEMENTACIJU MJERA VLADE CRNE GORE
	Radi stvaranja dodatnog fiskalnog prostora za implementaciju Vladinih mjera podrške privredi i građanima i pospješivanja konsolidacije javnih finansija, predlaže se umanjenje zarade zaposlenih u javnoj upravi, kategorisanih u okviru grupe poslova A i B u čl. 22, 23 i 24 Zakona o zaradama zaposlenih u javnom sektoru, za period od dva mjeseca, u skladu sa Zakonom o zaradama zaposlenih u javnom sektoru, kroz donošenje Odluke o obračunskoj vrijednosti koeficijenta za zaposlene u javnom sektoru za fiskalnu 2020. godinu. Smanjenje obračunske vrijednosti koeficijenta sa 90 € na 45 €. Predloženim smanjenjem očekuje se stvaranje uštede u iznosu od cca 400.000 € mjesečno, odnosno 800.000 € za period trajanja ove mjere.
18	INSTRUMENTI FINANSIJSKE PODRŠKE
	Potrebno je nove kreditne linije Investicionog razvojnog fonda dizajnirati tako da budu komplementarne mjerama Vlade. Da bi se stvorile pretpostavke za adekvatnu implementaciju mjera, potrebno je izmijeniti Godišnji plan rada IRF-a za 2020. godinu, i isti prilagoditi postojećim okolnostima postojanja COVID-19 pandemije, tako da se uključi „pružanje hitne kreditne podrške za likvidnost preduzetnika, malih, srednjih i velikih privrednih drustava radi obezbjeđenja odgovora na negativne konsekvence izazvane pandemijom COVID-19“, kao i da se u saradnji sa Centralnom bankom Crne Gore, pojednostave procedure za odobravanje kredita.

19	OBUSTAVA PRINUDNE NAPLATE, RADI SOCIO-EKONOMSKE ZAŠTITE PRIVREDNIH SUBJEKATA U DJELATNOSTIMA ČIJI JE RAD ZABRANJEN NAREDBOM MINISTARSTVA ZDRAVLJA RADI SUZBIJANJA EPIDEMIJE
	Ova mjera će dodatno doprinijeti socijalnoj zaštiti građana, kao i zaštiti ekonomske snage privrednih subjekata za vrijeme aktuelnog stanja prouzrokovanog epidemijom. Naime, odlaganjem izvršenja za određeno vrijeme, koje se, u skladu sa Zakonom o izvršenju i obezbjeđenju, na zahtjev izvršnog povjerioca može odrediti u trajanju do godinu dana, građani na čijim se sredstvima na računu sprovodi izvršenje, a pogotovo oni kojima se obustavlja dio zarade ili penzije radi naplate potraživanja izvršnih povjerilaca, kao i oni prema kojima se naplata potraživanja vrši prodajom njihovih nepokretnosti, biće dodatno socijalno zaštićeni, dok će odlaganje plaćanja novčanih obaveza privrednih subjekata koji imaju status izvršnih dužnika povećati njihovu ekonomsku moć i u značajnoj mjeri pomoći uspješnom prevazilaženju negativnih efekata epidemije.
IV.	DODATNA MJERA ZA TURISTIČKI SEKTOR
20	ODLUKA O POSEBNIM USLOVIMA TRGOVINE ELEKTRIČNOM ENERGIJOM ZA VRIJEME TRAJANJA MJERA NA SPREČAVANJU ŠIRENJA ZARAZNE BOLESTI COVID-19
	U periodu od 1. aprila do 30. juna 2020. godine neće se vršiti obračun i naplata fiksnog dijela računa za utrošenu električnu energiju preduzetnicima i privrednim društvima iz oblasti turističke privrede, kao i preduzetnicima i privrednim društvima čiji je rad zabranjen naredbama Ministarstva zdravlja, radi suzbijanja širenja zarazne bolesti COVID-19.
V.	SOCIJALNA POLITIKA
21	MJERE U OBLASTI SOCIJALNIH DAVANJA U OKVIRU DRUGOG PAKETA SOCIO-EKONOMSKIH MJERA VLADE CRNE GORE
	<ul style="list-style-type: none"> • Davanje jednokratne novčane pomoći u vrijednosti od 50 € nezaposlenim licima koja su se na dan 31. mart tekuće godine nalazila na evidenciji nezaposlenih lica kod Zavoda za zapošljavanje Crne Gore, a koja ne ostvaruju pravo na novčanu naknadu ili materijalno obezbjeđenje, bilo kao nosioci prava ili članovi porodice koja koristi pravo na MO. • Fond PIO CG isplaćuje 13.819 srazmjernih penzija, odnosno penzija korisnika penzijskog osiguranja koji su ostvarili ovo pravo dijelom na osnovu osiguranja u Crnoj Gori, a dijelom na osnovu penzijskog i invalidskog osiguranja drugih država u kojima je ostvaren staž osiguranja, a sa kojima Crna Gora primjenjuje međunarodne ugovore o socijalnom osiguranju. U Crnoj Gori se isplaćuje 5.767 penzija, prosječne visine od 82,81 €. Identifikovati broj korisnika čiji iznos crnogorske srazmjerne penzije, skupa s penzijom iz inostranstva, ne prelazi iznos najniže penzije od 128,82 €, te obezbijediti jednokratnu novčanu pomoć u iznosu od 50 € za tu kategoriju penzionera. • EPCG najavljuje sljedeće mjere: 1. da za potrošače iz kategorije ranjivih kupaca kojima se obračunava popust od 50%, obezbijedi dodatni popust u istom iznosu kako ova kategorija potrošača po osnovu računa za električnu energiju ne bi imala nikakvih troškova za vrijeme trajanja mjera; 2. da ostalim subvencionisanim potrošačima, o svom trošku, udvostruči procenat subvencije; 3. da odgodi raskid svih vrsta protokola o izmirenju duga iz prethodnog perioda.

I.	PROGRAM PRUŽANJA PODRŠKE PRIVREDI I ZAPOSLENIMA, RADI UBLAŽAVANJA NEGATIVNIH EFEKATA EPIDEMIJE NOVOG KORONA VIRUSA COVID-19
1	SUBVENCIJE ZA ZATVORENE DJELATNOSTI (Lista 1 - 77 šifri djelatnosti)
	<p>Privredni subjekt može dobiti subvenciju, po zahtjevu, za zarade zaposlenih za april i maj 2020. godine. Iznos subvencije se određuje u odnosu na vrijednost minimalne zarade utvrđene Odlukom Vlade o utvrđivanju minimalne zarade („Sl. list. CG“, broj 33/19), tako da se opredjeljuje iznos poreza i doprinosa srazmjerno ostvarenoj zaradi, a najviše do 100% iznosa poreza i doprinosa na minimalnu zaradu i 100% neto minimalne zarade za zaposlene u privrednom društvu koji su evidentirani u februaru 2020. g.</p> <p>Subvencija se daje za preduzetnika i zarade zaposlenih za koje je preduzetnik, koji plaća poreze i doprinose po stvarnom dohotku ili u paušalnom iznosu, podnio GPPFL obrazac za 2018. ili 2019. godinu, odnosno ZPO obrazac za 2020. godinu i izmirio akontacije u 2019. godini. Subvencija se daje za zaposlene u privrednom društvu koji su evidentirani u februaru 2020. godine, a za koje je podnesen IOPPD obrazac Poreskoj upravi zaključno s mjesecom za koji se podnosi zahtjev za subvenciju i ako je privredno društvo izmirilo poreske obaveze po osnovu poreza i doprinosa za 2019. godinu. Pravo na dobijanje subvencije na zaradu imaju i privredni subjekti koji u trenutku podnošenja zahtjeva za subvenciju redovno izmiruju reprogramirane poreske obaveze, shodno Zakonu o reprogramu poreskih potraživanja („Sl. list CG“, broj 83/16). Dodatno, privredni subjekt može dobiti subvenciju ako ne smanjuje broj zaposlenih u periodu trajanja mjere, u odnosu na broj zaposlenih evidentiran u februaru 2020. godine.</p>
2	SUBVENCIJE ZA TURISTIČKI SEKTOR (Lista 2 - 7 šifri djelatnosti)
	Subvencija se daje preduzetnicima, mikro, malim i srednjim privrednim društvima, iz oblasti turističke privrede, čiji rad nije zabranjen, ali je u značajnoj mjeri smanjen obim aktivnosti kao posljedica naredbi Ministarstva zdravlja radi suzbijanja epidemije korona virusa. Najviše do 100% iznosa poreza i doprinosa na minimalnu zaradu i 100% neto minimalne zarade za zaposlene u privrednom društvu koji su evidentirani u februaru 2020. godine.
3	SUBVENCIJE ZA UGROŽENE DJELATNOSTI (Lista 3 - 105 šifri djelatnosti)
	<p>Preduzetnici, mikro, mala i srednja privredna društva u djelatnostima čiji rad nije zabranjen, ali je u značajnoj mjeri smanjen obim aktivnosti kao posljedica naredbi Ministarstva zdravlja radi suzbijanja epidemije, po zahtjevu, mogu dobiti subvencije na bruto zarade zaposlenih za april i maj 2020. godine.</p> <p>Subvencija se ne odnosi na: državne institucije, lokalnu samoupravu i privredna društva u većinskom vlasništvu države ili lokalne samouprave, kao i na privredna društva sa šiframa osnovnih djelatnosti navedenim u Prilogu 3. Subvencija se ostvaruje u iznosu od 50% iznosa poreza i doprinosa na minimalnu zaradu, i 50% neto minimalne zarade za zaposlene u privrednom društvu koji su evidentirani u februaru 2020. godine. Iznos razlike do pune bruto zarade zaposlenog obezbjeđuje poslodavac.</p> <p>Od pet novododatih ustanova i privrednih društava iz oblasti zdravstva, za one koji su svoje smještajne kapacitete ustupili za potrebe sprovođenja mjera karantina odobrava se subvencija u iznosu od 100% neto minimalne zarade.</p>

4	SUBVENCije ZA NOVO ZAPOSŁJAVANJE
	<p>Subvencije se daju privrednim subjektima koji:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ nijesu smanjili broj zaposlenih u odnosu na februar 2020. godine ▪ evidentiraju nove zaposlene u periodu od šest mjeseci počev od 1. aprila 2020. godine (a koji nijesu bili evidentirani kao zaposleni kod tog privrednog subjekta u januaru i februaru 2020. godine) i koji su istovremeno bili evidentirani kao nezaposlena lica na Zavodu za zapošljavanje Crne Gore u prethodnom mjesecu u odnosu na mjesec na koji se podnosi zahtjev. <p>Maksimalan broj zaposlenih za koje se može ostvariti subvencija po ovom osnovu jednak je razlici broja zaposlenih u mjesecu za koji se podnosi zahtjev i broja zaposlenih evidentiranih u februaru 2020. godine.</p> <p>Subvencija se ostvaruje tako da se opredjeljuje iznos poreza i doprinosa srazmjerno ostvarenoj zaradi, u iznosu od 70% iznosa poreza i doprinosa na minimalnu zaradu i 70% neto minimalne zarade. Iznos razlike do pune bruto zarade zaposlenog obezbjeđuje poslodavac.</p>
5	SUBVENCije ZA ZARADE ZAPOSLENIH NA PLAĆENOM ODSUSTVU
	<p>Preduzetnik i privredno društvo čiji zaposleni koristi pravo na plaćeno odsustvo s rada po osnovu čuvanja djeteta mlađeg od 11 godina, može, po zahtjevu, dobiti subvenciju na bruto zaradu za te zaposlene. Iznos subvencije od 70% iznosa poreza i doprinosa na minimalnu zaradu, i 70% neto minimalne zarade za zaposlene u privrednom društvu koji su evidentirani u februaru 2020. godine. Iznos razlike do pune bruto zarade zaposlenog obezbjeđuje poslodavac. Subvencija se ne odnosi na: državne institucije, lokalne samouprave, privredna društva u većinskom vlasništvu države ili lokalne samouprave. Subvencija se dobija za period ostvarivanja ovog prava zaposlenog, po dostavljenom zahtjevu poslodavca.</p>
6	SUBVENCije ZA ZARADE ZAPOSLENIH U KARANTINU ILI IZOLACIJI
	<p>Preduzetnik ili privredno društvo čiji su zaposleni naredbama Ministarstva zdravlja, radi suzbijanja epidemije stavljeni u karantin ili izolaciju, po zahtjevu će dobiti subvenciju na bruto zaradu za te zaposlene. Do 70% neto minimalne zarade za zaposlene u privrednom društvu koji su evidentirani u februaru 2020. godine. Iznos razlike do pune bruto zarade zaposlenog obezbjeđuje poslodavac. Subvencija se ne odnosi na: državne institucije i lokalne samouprave.</p>

II.	POSEBNE MJERE PODRŠKE POLJOPRIVREDI I RIBARSTVU
7	PROGRAM INTERVENCIJA NA TRŽIŠTU
	<p>Radi održavanja postojećeg nivoa proizvodnje, te održavanja stabilnosti tržišta, kako s aspekta cijena, tako i s aspekta količina koje se nude na tržištu poljoprivrednih proizvoda (žive životinje, mlijeko i mliječni proizvodi, voće i povrće i dr.) i proizvoda ribarstva i akvakulture, te održavanja stabilnosti dohotka poljoprivrednih proizvođača i ribara, donosi se poseban Program intervencija na tržištu da bi se ublažile posljedice krize izazvane koronavirusom. Ovaj program sadrži sljedeće mjere:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Povlačenje i skladištenje viškova poljoprivrednih proizvoda i proizvoda ribarstva i akvakulture, te pomoć u distribuciji proizvoda od strane privrednih subjekata koji posjeduju adekvatne uslove za te namjene • Podrška poljoprivrednim proizvođačima, ribarima, uzgajivačima ribe i predaivačima usljed poremećaja na tržištu nastalih značajnim padom cijena, a radi održavanja stabilnosti cijena i stabilnosti dohotka • Podrška dohotku poljoprivrednih proizvođača, ribara, uzgajivača ribe i predaivača usljed nemogućnosti plasmana proizvoda, stvaranja viškova gubitkom tržišta za proizvode koje nije moguće distribuirati ili njihovog propadanja • Ustupanje viškova proizvoda javnim ustanovama (bolnice, centri socijalnog stanovanja i dr.), Crvenom krstu i drugima, uz nadoknadu proizvođačima od 100% tržišne vrijednosti tih proizvoda. <p>U zavisnosti od okolnosti i problema koji su pogodili pojedinačne sektore, uz uvažavanje specifičnosti proizvodnje, plasmana i sl., pokrenuće se neke od navedenih mjera intervencija na tržištu.</p> <p>Ministarstvo će posebnim aktom propisati uslove za pokretanje potrebne mjere.</p> <p>Pored navedenih mjera, Ministarstvo može donijeti dodatni set mjera radi održavanja kontinuiteta proizvodnje i otkupa, te obavljanja svih aktivnosti vezanih za nesmetanu proizvodnju i distribuciju poljoprivredno-prehrambenih proizvoda i proizvoda ribarstva i akvakulture, imajući u vidu posebnu osjetljivost tržišta poljoprivredno-prehrambenih proizvoda i proizvoda iz sektora ribarstva i akvakulture, specifične uslove proizvodnje, te moguće poremećaje na međunarodnom i domaćem tržištu koji mogu nastati kao posljedica globalne epidemiološke situacije izazvane koronavirusom, a koje sada nije moguće predvidjeti.</p>
8	JEDNOKRATNA POMOĆ PRIVREDNIM RIBARIMA, NOSIOCIMA DOZVOLE ZA PRIVREDNI RIBOLOV
	<p>U Crnoj Gori privredni ribolov obavljaju 184 ribara s važećom dozvolom. Zatvaranjem ugostiteljskih objekata, i smanjenim intenzitetom rada zelenih pijaca egzistencija privrednih ribara, njihovih zaposlenih i njihovih porodica je u velikoj mjeri ugrožena. Stoga, predlaže se podrška u vidu jednokratne pomoći svim privrednim ribarima koji su nosioci važeće dozvole za privredni ribolov. Visina ove podrške odrediće se na osnovu unijetih dnevnika ulova u Ribarski informacioni sistem za 2019. g. Uz ovu podršku nastavlja se realizacija raspisanih javnih poziva u okviru Agrobudžeta. Finansijska sredstva potrebna za realizaciju mjere: 200.000 €.</p>
9	PODRŠKA KUPOVINI DOMAĆIH PROIZVODA
	<p>Javni naručioc i će za vrijeme trajanja epidemije COVID-19 i tokom saniranja posljedica, a radi bezbjednije nabavke poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda, naročito voditi računa o svježini i sezonskom karakteru proizvoda, kao i o dužini prevoza tih proizvoda, da bi se obezbijedio kraći lanac snabdijevanja i smanjio uticaj na životnu sredinu. Afirmacija principa bezbjedne hrane. Preporučuje se i ostalim naručiocima da svoje nabavke usklade s ovim principima.</p>

10	PODRŠKA PLAĆANJU DOPRINOSA OSIGURANICIMA PO OSNOVU POLJOPRIVREDNE DJELATNOSTI
	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja će platiti sve doprinose osiguranika poljoprivrednika, kako onih koji padaju na teret budžeta, tako i doprinosa koji padaju na teret osiguranika za period od šest mjeseci. Biće obuhvaćeno 529 osiguranika koji redovno uplaćuju doprinose. Potrebna finansijska sredstva: 100.000 €.
11	JEDNOKRATNA PODRŠKA ZA KORISNIKE STARAČKIH NAKNADA
	Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju utvrdio je da nosiocu porodičnog poljoprivrednog gazdinstva pod određenim uslovima, pripada pravo na staračku naknadu. Većina takvih domaćinstava baveći se poljoprivredom u ruralnim sredinama i na taj način održava život na selu. Korisnicima staračkih naknada uplatiće se po jedna vanredna naknada u iznosu od 64 €. Potrebna finansijska sredstva: 225.000€
12	PODRŠKA BLAGOVREMENOM IZMIRENJU OBAVEZA PROIZVOĐAČIMA OD STRANE TRGOVINSKIH FIRMI
	Radi skraćivanja rokova plaćanja, IRF će kreirati novu kreditnu liniju kojom će se omogućiti trgovinskim lancima da plate proizvode domaćim proizvođačima u roku od 15 dana.
13	POVOLJNA KREDITNA LINIJA IRF-A ZA POLJOPRIVREDU I RIBARSTVO
	IRF će kreirati novu kreditnu liniju za podršku registrovanim poljoprivrednim proizvođačima, prerađivačima, privrednim ribarima i nosiocima dozvola za akvakulturu/marikulturu. IRF već u svom portfelju ima četiri kreditne linije namijenjene poljoprivredi, koje su investicionog karaktera i koje služe za pretfinansiranje IPARD-a, mjera iz Agrobudžeta, kao i za otkup poljoprivrednih proizvoda, pa je ova kreditna linija namijenjena registrovanim poljoprivrednim proizvođačima, prerađivačima, privrednim ribarima i nosiocima dozvola za akvakulturu/marikulturu radi ublažavanja posljedica izazvanih pandemijom koronavirusa, kroz nabavku potrebnih obrtnih sredstava za nesmetanu proizvodnju. Podsjećamo, IRF je već omogućio moratorijum na rate za postojeće kredite na period od tri mjeseca. Uslovi kreditiranja za nabavku obrtnih sredstava: - maksimalan iznos do 20.000,00 € - kamatna stopa iznosi 1,50% na godišnjem nivou uz proporcionalan obračun kamata - rok otplate do dvije godine (uključujući grejs period) - grejs period do 1 godine. Korisnici kredita – registrovani poljoprivredni proizvođači, prerađivači, privredni ribari i nosioci dozvola za akvakulturu/marikulturu Namjena kredita – nabavka obrtnih sredstava, sirovina, repromaterijala, poluproizvoda u cilju zasnivanja nove i održavanja postojeće proizvodnje
14	SUBVENCIONISANJE KAMATE ZA NOVU KREDITNU LINIJU IRF-A NAMIJENJENU POLJOPRIVREDI I RIBARSTVU
	Za sve korisnike nove kreditne linije IRF-a za podršku poljoprivredi i ribarstvu, subvencionisaće se kamate za vrijeme trajanja grejs perioda. Finansijska sredstva potrebna za realizaciju mjere: 150.000 €.
15	AVANSNA ISPLATA 80% UKUPNE PODRŠKE ZA PREMIJE PO GRLU U GOVEDARSTVU, OVČARSTVU, KOZARSTVU I SVINJARSTVU, I PO HEKTARU OBRADIVE POVRŠINE

VIII. Reference**Nacionalna dokumenta:**

1. Ministarstvo ekonomije, Industrijska politika Crne Gore 2019–2023, oktobar 2019.
2. Ministarstvo ekonomije, Strategija razvoja mirko, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori 2018–2022, jul 2018.
3. Ministarstvo ekonomije, Strategija za energetska efikasnost Crne Gore do 2025. godine i AP za energetska efikasnost 2019–2021; jun 2019.
4. Ministarstvo nauke, Strategija pametne specijalizacije 2019–2024. s Akcionim planom; jul 2019.
5. Ministarstvo poljoprivrede, Strategija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja 2015–2020. Godina.
6. Ministarstvo turizma i održivog razvoja, Strategija razvoja turizma Crne Gore do 2020. Godine.
7. Ministarstvo turizma i održivog razvoja, Izveštaj o sprovođenju Nacionalne strategije za klimatske promjene (NCCS) 2030. i njenog Akcionog plana, decembar 2018.
8. Ministarstvo turizma i održivog razvoja, Program razvoja ruralnog turizma s akcionim planom do 2021, 2019.
9. Ministarstvo turizma i održivog razvoja, Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030, jun 2017.
10. Ministarstvo turizma i održivog razvoja, Nacionalna strategija za klimatske promjene (NCCS) 2030. s Akcionim planom za njegovu primjenu; septembar 2015.
11. Ministarstvo nauke, Strategija pametne specijalizacije Crne Gore 2019–2024.
12. Ministry of Economy, Government of economy, Multi-Annual Action Plan for the Implementation of Industrial Policy of Montenegro until 2020, June 2016
13. Ministry of finance, Montenegro Development Directions 2018–2021, decembar 2017.
14. Ministarstvo ekonomije, Strategija energetskog razvoja Crne Gore do 2030. godine (2014) i pripadajući Akcioni plan za period 2021–2025.
15. Ministarstvo ekonomije, Energetski bilans Crne Gore za 2020. godinu („Sl.list CG“ br. 79/16).
16. Ministarstvo ekonomije, Četvrti akcioni plan energetske efikasnosti Crne Gore za period 2019–2021, jun 2019.
17. Vlada Crne Gore (januar 2020), Program ekonomskih reformi za Crnu Goru 2020–22, januar 2020.

Ostali izvori:

18. EBRD, *8 things you should know about middle income transitions*, 2019.
19. EBRD, *Regional Economic Prospects, COVID-19 from shock to recovery*, April 2020, <https://www.ebrd.com/cs/Satellite?c=Content&cid=1395290493496&d=&pageName=EBRD%2FContent%2FDownloadDocument>
20. Euroean Comission, Spring 2020 Economic Forecast: A deep and uneven recession, an uncertain recovery, 6 May 2020, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/ip125_en.pdf.
21. European Commission, COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE EUROPEAN COUNCIL, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS, The European Green Deal December 2019, www.europa.eu.

22. European Commission, *Western Balkans' leaders meeting: EU reinforces support to address COVID-19 crisis and outlines proposal for post-pandemic recovery*, 29. April 2020.
23. Franklin, Daniel, and John Andrews. 2012. *Megachange: the world in 2050*. Hoboken: John Wiley & Sons. http://www.123library.org/book_details/?id=50958.
24. GN UNDP, *Assessing the Socio-economic Impact and Recovery Needs of Coronavirus: A Methodological Note*, draft.
25. Hepburn, C., O'Callaghan, B., Stern, N., Stiglitz, J., and Zenghelis, D. 2020. *Will COVID-19 fiscal recovery packages accelerate or retard progress on climate change?* Smith School Working Paper 20-02.
26. Horvat, Balazs (September 2019), *Position Note on Economic Aspects of Climate Change*.
27. Igor Luksic, *On Credits and Debt*, MONET 35, Podgorica 2013; ISSN 1451-3617 str. 51-60.
28. IMF, *Policy Steps to Address Corona Crisis, March 2020*, www.imf.org.
29. IMF, *Policy Steps to Address Corona Crisis*, www.imf.org.
30. JRC Science for policy support, *Time for transformative resilience: the COVID-19 emergency*, European Commission, 2020.
31. Luksic, Petricevic: *The transition from education to employment: Montenegrin case*, Labor: Human Capital, ejournal, SSRN Vol. 11, March 2019.
32. McKinsey&Company, *Addressing climate change in a post-pandemic world*, April 2020.
33. McKinsey&Company, *Coronavirus COVID-19 Crisis Response*, februar 2020.
34. OECD, *Covid-19: SME Policy Responses*, March 2020, https://oecd.dam-broadcast.com/pm_7379_119_119680-di6h3qgi4x.pdf.
35. Pinner, Dickon, Roggers Mat & Samandari Hamid, (april 2020) *Addressing climate change in a post pandemic world*, McKinsey quarterly <https://www.mckinsey.com/business-functions/sustainability/our-insights/addressing-climate-change-in-a-post-pandemic-world>.
36. PwC, *Beyond Covid-19: Five key strategic priorities for a post-crisis world*, www.pwc.com.
37. Socio-economic Impact Assessment of Covid19 to Cultural Sector in Montenegro, Unesco and Ministry of Culture, May 2020.
38. Svjetska banka, *Ekonomski i socijalni uticaj COVID-19, Sirmomaštvo I dobrobot domaćinstva, proljeće 2020*, www.worldbank.org/eca/wbrer.
39. *The Rapid Social Impact Assessment of the Covid19 Outbreak in Montenegro*, UNICEF, April 2020.
40. The World Bank, IBRD, IDA, *Montenegro Growth and Jobs*, Report I, septembar 2018
41. *UN development chief calls for green shift away from 'irrational' oil dependence*, Climate Home News, April 24.
42. UN, *UNDESA Monthly Briefing on the World Economic Situation*, April 2020.
43. UNCTAD, *Committe for the Coordination of Statistical Activites, CSSA, How COVID-19 is changing the wold: a statistical perspective, May 2020*; Na bazi procjene UNWTO, UN World Tourism Organization, pp. 28-29.
44. UNCTAD, *The COVID-19 crisis: Accentuating the need to Bridge Digital Divide*, April 2020.
45. UNDP *Mehanizam finansiranja (PBP shema) - Dizajn i primjena šema plaćanja na osnovu učinka (PBPS) INTEGRALNI IZVJEŠTAJ, maj 2020, Podgorica*.
46. UNDP *Studija i mapa puta za zeleni biznis u CG - NACRT.docx*.
47. UNDP, *Guidance note #3: Overview of Assessment Tools for COVID-19 impacts on value chains, SMEs and livelihoods - version 31 March 2020*
48. UNDP, *Human Development Report 2020, Robots are coming. Is Montenegro ready?* (draft).
49. UNDP, *Inception Report, Study and roadmap for green business in Montenegro*, 23 April 2020 (draft).
50. UNDP, *Indeks rodne ravnopravnosti 2019. Crna Gora*.
51. UNDP, *Initial RBEC Regional COVID-19 Analysis & Programmatic Options*, draft version 29 April 2020.
52. UNDP, Ministry of Economy, *Programme to for Improvement of Competitiveness of the Economy*, 2019.
53. UNDP, MSME, *In depth interviews*, May 2020.
54. UNDP, *Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka: Neformalni rad od izazova do rješenja*, Podgorica 2016.
55. UNDP, *Posljedice COVIDA-19 na ekonomsko osnaživanje žena i muškaraca*, maj 2020.
56. UNDP, *Procjena ekonomskog uticaja COVID-19 na mikro, mala i srednja preduzeća i preduzetnike u Crnoj Gori*, maj 2020.
57. UNDP, *RBEC Country COVID-19 Status*, April 2020.
58. UNDP, *RBEC overview of proposed COVID-19 Impact Assessments*, April 2020.
59. UNDP, *UNDP's Gender offer for gender equitable response and recovery*, March 2020.
60. UNDP, *Studija i mapa puta za zeleni biznis u CG - NACRT.docx*, maj 2020.
61. UNICEF, UNDP, *The Rapid Social Impact Assessment of COVID-19 outbreak in Montenegro*, april 2020.
62. Unija poslodavaca, ILO, *Uticaj COVID-19 na poslovanje crnogorskih preduzeća*, maj 2020.
63. UNPD, *Shared responsibility, global solidarity: Responding to the Socio Economic Impact of Covid-19*, March 2020 .
64. UNWTO, *Supporting jobs and economies through Travel & Tourism, A Call for Action to Mitigate the Socio-Economic Impact of COVID-19 and Accelerate Recovery*, April 2020.
65. Vlada Crne Gore, *Strategija regionalnog razvoja Crne Gore 2014-2020*, jun 2014.
66. WHO, *2019 Novel Coronavirus (2019-nCoV): Strategic preparedness and response plan*, February 2020.
67. World Bank Group, *Global Economic Prospects*, januar 2020, <https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects>.
68. World Bank Group, *Western Balkans Regular Economic Report No. 16, Fall 2019*, (pod proročkim nazivom Rising Uncertainties).
69. World Bank Group, *Western Balkans Regular Economic Report No. 17, Spring 2020, The Economic and Social Impact of COVID-19*. Country Notes, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/33670/The-Economic-and-Social-Impact-of-COVID-19-The-Country-Notes.pdf?sequence=5&isAllowed=y>.
70. World Bank Group, *Western Balkans Regular Economic Report No. 17, Spring 2020, The Economic and Social Impact of COVID-19*. Western Balkans Outlook, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/33670/The-Economic-and-Social-Impact-of-COVID-19-Western-Balkans-Outlook.pdf?sequence=4&isAllowed=y>.
71. World Bank Group, *Western Balkans Regular Economic Report No. 17, Spring 2020, The Economic and Social Impact of COVID-19*. Setting the stage, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/33670/The-Economic-and-Social-Impact-of-COVID-19-Setting-the-stage.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

72. World Bank. 2020. Europe and Central Asia Economic Update, Spring 2020: Fighting COVID-19. Washington, DC: World Bank. © World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/33476> License: CC BY 3.0 IGO.

Sajtovi institucija:

- Centralna banka Crne Gore (CBCG): www.cbcg.me
- Investiciono-razvojni fond Crne Gore www.irfcg.me
- Ministarstvo finansija: www.mif.gov.me
- Poreska uprava: www.poreskauprava.gov.me
- Svjetska banka (WB): www.worldbank.org
- Svjetska zdravstvena organizacija (WHO): www.who.int
- Unija poslodavaca Crne Gore: www.poslodavci.org
- Uprava za statistiku (MONSTAT): www.monstat.org
- Vlada Crne Gore: www.gov.me
- Zavod za zapošljavanje Crne Gore (ZZZCG): www.zzzcg.me

